

У *КРАЇНСЬКИЙ*
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

6

1959

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Т Р Е Т І Й

№ 6

Л И С Т О П А Д — Г Р У Д Е Н Ь

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНИЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.
Телефон 4-53-43

Український історический журнал № 6, 1959

(На українском языке)

Технічний редактор *М. І. Єфімова.*

Коректори *В. Г. Осмак, Р. А. Мотенко.*

БФ 19177. Зам. № 2075. Вид. № 283. Тираж 3700. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 10,5.
Обл.-видавн. аркушів 17,203. Здано до набору 2.X 1959 р. Підписано до друку 9.XII 1959 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

СТАТТІ

Г. І. КОВАЛЬЧАК

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Західні області України — це індустріально-колгоспний район нашої республіки. Потужна промисловість західних областей УРСР є результатом 20-річної боротьби українського та інших народів країни, керованих Комуністичною партією, за індустріалізацію цього колись відсталого краю, що був колонією іноземних капіталістів.

За даними перепису 1931 р., на 7 млн. населення Західної України в промисловому виробництві було зайнято близько 250 тис. чол., включаючи повністю і частково безробітних¹. Понад 40% зайнятих у промисловості — це власники майстерень. Переважна більшість їх працювали самі, інколи з допомогою членів сім'ї, та й то далеко не повний рік².

Напередодні возз'єднання лише близько 100 тис. чол. було зайнято на підприємствах, що мали понад 5 працюючих, а з них тільки близько 30—35 тис. чол. працювало на підприємствах переробної промисловості, що налічували понад 100 робітників кожне. Крім цього, ще понад 5 тис. чол. працювало на великих підприємствах нафто-озокеритодобувної і калійної промисловості³.

Технічний рівень промисловості Західної України був дуже низький, а енергоозброєність праці — в кілька разів нижча, ніж у німецькій, австрійській чи навіть польській промисловості.

Галузева структура західноукраїнської промисловості мала яскраво виражений колоніальний характер. Напередодні возз'єднання у дрібній промисловості (підприємства, що налічували до 20 робітників) на 180 тис. працюючих близько 70 тис. було зайнято виробництвом і ремонтом предметів одягу та взуття. У середній і великій промисловості основна частина робітників була зайнята на підприємствах по добуванню будівельного каменю, виробництву вапна і цегли (близько 15 тис. робітників), у лісовій промисловості (близько 20 тис.), нафто-солеодобувній (до 15 тис.) і харчовій (близько 15 тис. робітників). На інші галузі промисловості припадало тільки близько 12 тис. робітників.

¹ Тут і далі в цій статті, написаній до ліквідації Дрогобицької області (травень 1959 р.), всі дані стосуються території шести західних областей: Львівської, колишньої Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської і Ровенської. Дані по Чернівецькій і Закарпатській областях подані в статті окремо.

² Матеріали перепису населення по західноукраїнських воеводствах опубліковані у виданні Головного статистичного управління у Варшаві: «Statystyka Płcsu», серія «Ц», зош. № 58, 65, 68, 70, 78.

³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 147, оп. 2, спр. 2148, арк. 1—5; «Statystyka Polski», Варшава, 1938, зош. № 1—4.

Необхідно відзначити, що навіть ці не дуже численні кадри промислового пролетаріату були переважно неукраїнські. За даними перепису населення 1931 р., серед майже 170 тис. найманих робітників, що були зайняті в промисловому виробництві, включаючи й безробітних, робітників української національності налічувалося тільки до 60 тис. чол. Серед інженерно-технічного персоналу заводів і фабрик українці становили всього кілька процентів. Це було результатом дискримінації, яка проводилась польськими правлячими колами по відношенню до українців.

В аналогічному становищі перебувала промисловість Північної Буковини, яку загарбала боярська Румунія, і Закарпаття, окупованого буржуазною Чехословащиною, а потім хортістською Угорщиною.

Возз'єднання Західної України з Радянською Україною, здійснення націоналізації промисловості, банків і транспорту, включення їх в єдину радянську господарську систему планування і розподілу виробництва поклало початок новій епосі в житті краю — епосі соціалістичної індустріалізації й економічного розквіту.

Індустріалізація возз'єднаних у 1939 р. західних областей УРСР як генеральна лінія економічної політики була поставлена Комуністичною партією і Радянським урядом ще в довоєнні роки. Вона знайшла своє втілення в народногосподарських планах на 1940 і 1941 рр. За цими планами передбачалося провести докорінну технічну реконструкцію існуючих підприємств, здійснити повну реорганізацію дрібного виробництва, побудувати ряд нових великих фабрик і заводів. На капіталовкладенні в народне господарство західних областей лише на 1940 р. було асигновано 700 млн. крб.¹

Протягом неповних двох років (1939—1941) промисловість західних областей УРСР зробила значний стрибок у своєму розвитку. Було проведено укрупнення ряду підприємств, багато заводів реконструйовано та переведено на передову технологію виробництва, що дало можливість їм значно збільшити випуск продукції. Виник ряд нових великих фабрик. Зокрема, вже на початку 1940 р. стали до ладу трикотажна, взуттєва і швейна фабрики у Львові. В лютому 1941 р. на швейній фабриці працювало 835 робітників, на взуттєвій — 605 і кількасот на трикотажній².

Було розпочато будівництво взуттєвої і швейної фабрик у Станіславі, взуттєвої і валяльної — в Тисмениці³, цементного заводу — в Миколаєві, поблизу Стрия⁴. Було виконано проектні роботи для закінчення будівництва паперового комбінату в Жидачеві⁵, почато будівництво хлібокомбінату в Луцьку, брикетного заводу в Потеличі, ватної фабрики в Кременці та ін.

Реконструкція ряду існуючих заводів і фабрик була настільки ґрунтовною, що фактично відбувалася організація цілком нового підприємства. Так, зокрема, було з Львівським електроламповим заводом, якому в зв'язку з реконструкцією виробничу програму на 1941 р. збільшили в 10 разів, Львівським велосипедним заводом та деякими іншими

¹ В. Л. Варецький, Соціалістичне перетворення промисловості західних областей України у 1939—1941 рр., «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 309—312.

² ДАЛО, ф. 221, оп. 1, спр. 297, арк. 3.

³ Газ. «Радянська Україна» (орган Станіславського обкому та міському КП(б)У і обласному) від 31 грудня 1940 р. і 8 та 31 січня 1941 р.

⁴ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 2149, арк. 7.

⁵ Державний архів Дрогобицької області (далі — ДАДО), ф. 462, оп. 1, спр. 3, арк. 59.

підприємствами. За цей порівняно невеликий період було повністю ліквідовано безробіття, здійснено кооперацію дрібного виробництва шляхом об'єднання ремісників і кустарів у артілі. Весною 1941 р. в західних областях УРСР налічувалося вже понад 50 тис. членів артілей промислової кооперації¹.

В результаті всіх цих заходів промисловість західних областей УРСР вже наприкінці 1940 р. — на початку 1941 р. випускала в два рази більше продукції, ніж у 1938 р., а в 1941 р. повинна була збільшити випуск продукції ще в півтора рази проти 1940 р.

Але дальшу роботу по індустріалізації західних областей УРСР перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Німецько-фашистські окупанти нанесли промисловості західних областей УРСР, як і всій окупованій ними території СРСР, величезних збитків, лише прямих — близько 1,5 млрд. крб. (в цінах 1941 р.)². Окупанти вивели з ладу майже всі основні засоби виробництва промисловості і залізничного транспорту, а близько третини обладнання зовсім знищили або вивезли.

Після окупації західні області залишилися без промислової техніки, сировини і технічних кадрів. Не набагато кращим після вигнання окупантів було становище на всій Україні. Українському народові буквально на руїнах доводилося налагоджувати нове життя. І те, що він за кілька років подолав величезні труднощі і відбудував свою економіку, було результатом героїчних зусиль українського народу й братньої допомоги всіх народів багатонаціонального Радянського Союзу, заходів, що їх впроваджували в життя Комуністична партія і Радянський уряд.

На відбудову господарства західних областей УРСР в 1944 р. було витрачено понад 200 млн. крб.³

На початку 1945 р. промисловість шести західних областей Української РСР досягла вже 35% обсягу промислового виробництва початку 1941 р.

Постійну і велику увагу приділяла Комуністична партія, союзний і республіканський уряди відбудовним роботам у західних областях УРСР. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли спеціальну постанову «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік». Поряд з відбудовою старих заводів намічалось будівництво ряду нових промислових підприємств. Постанова яскраво свідчила про взятий Комуністичною партією курс на форсування індустріалізації і ліквідацію економічної відсталості західних областей УРСР. «Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У, — відзначалося в постанові, — вважають важливішим завданням наркоматів і центральних організацій УРСР, виконкомів обласних і районних Рад, обкомів і райкомів КП(б)У всебічний розвиток промисловості та індустріалізацію західних областей УРСР»⁴.

Одним з центральних завдань у справі індустріалізації західних областей УРСР було створення сучасної великої промисловості у головному місті краю — Львові, перетворення його на великий індустріаль-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 90, арк. 55.

² «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 447.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 214, арк. 68.

⁴ Газ. «Вільна Україна» від 12 травня 1945 р.

ний центр України. Вже в 1945 р. було прийнято дві важливі постанови в справі промислового будівництва у місті: 10 січня 1945 р. постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по розвитку республіканської і місцевої промисловості міста Львова» і 13 квітня 1945 р. постанова РНК СРСР «Про відбудову і розвиток промисловості, транспорту і міського господарства міста Львова»¹. Головна увага в постановах приділялась розвитку у Львові машинобудування і приладобудування, створенню ряду підприємств легкої і харчової промисловості.

Внаслідок рішучих заходів центральних і місцевих державних та партійних органів промисловість шести західних областей УРСР уже в кінці 1945 р. досягла приблизно 30% рівня випуску продукції кінця 1940 р. — початку 1941 р.

Велика програма промислового будівництва була намічена на четверту п'ятирічку. За 1946—1950 рр. на капіталовкладення у народне господарство шести західних областей республіки було витрачено 3,9 млрд. крб. (в цінах на 1 липня 1955 р.)², більша частина яких пішла у промисловість. Вже в 1947 р. промислові підприємства західних областей випустили стільки продукції, скільки її було вироблено у 1940 р. (в незмінних цінах 1926/27 р.), в 1948 р. — на 33% більше, в 1949 р. — на 69%, а в 1950 р. — у 2,3 раза більше, ніж у 1940 р.³ Наскільки швидким було зростання промисловості західних областей УРСР, видно хоч би з того, що промисловість усієї України в цілому в 1947 р. досягла лише 50% рівня випуску валової продукції 1940 р., а в 1950 р. виробила лише на 15% більше продукції, ніж у 1940 р.

Щорічний приріст робітників промисловості західних областей в роки четвертої п'ятирічки становив 20—30 тис. чол.

Водночас із кількісними змінами робітничого класу відбувалися і якісні. Робітники, включаючись у соціалістичне змагання, значно перевищували планові завдання. В процесі змагання вирости согни і тисячі людей — передовиків виробництва, які показували зразки трудового героїзму. Візьмемо, наприклад, нафто-газо-озокеритну промисловість. Якщо в кінці 1945 р. на 12,1 тис. чол., зайнятих у цій галузі промисловості на території Дрогобицької області, змагалось 80,5%, з яких 15,4% було ударників і 12,5% стахановців, то в 1946 р. і в 1947 р. при майже тій самій кількості робітників змагалось 96—98%. З них у 1946 р. — 17,7%, а в 1947 р. — 20,8% були ударниками і 18,7% у 1946 р. та 22,7% у 1947 р. були стахановцями⁴. На кінець 1948 р. число стахановців становило вже 25—27%⁵. З них половина виконувала за рік понад півтори норми. В промисловості Ровенської області на початку 1948 р. стахановці становили 12,4%, а ударники — 26,4%⁶. У Львові на кінець четвертої п'ятирічки близько 30% робітників були стахановцями⁷.

В роки четвертої п'ятирічки в західних областях УРСР відбулися корінні зміни в національному складі робітників та інженерно-технічного персоналу. Вже в 1947 р. в промисловості і будівництві робітники української національності становили приблизно 70%. На підприємствах

¹ «Радянський Львів, 1939—1955. Документи і матеріали», Львів, 1956, стор. 249—258, 263—271.

² «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», Держстатвидав. К., 1957, стор. 356—359.

³ На порівнюваній території.

⁴ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 8, од. зб. 1145, арк. 224.

⁵ Там же, оп. 9, од. зб. 1108, арк. 189.

⁶ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 1, од. зб. 179, арк. 27.

⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 2, од. зб. 194, арк. 322.

і в установах, підлеглих управлінню Львівської залізниці, на початку 1949 р. 32,9 тис. робітників і службовців, або 68,3% загального її числа, були українці¹. Переважна кількість робітників — це уродженці західних областей. У промисловості і будівництві Дрогобицької області робітники — уродженці західних областей УРСР становили 66%², а у Львові — понад 60%³.

Бурхливі темпи розвитку і створення нових галузей промисловості викликали велику потребу в кваліфікованих робітниках і особливо в інженерно-технічному персоналі. Молодій промисловості була подана відповідна допомога кадрами із східних областей УРСР та інших братніх республік, особливо РРФСР. Це відіграло важливу роль у передачі передового досвіду місцевим кадрам.

В роки Радянської влади тисячі уродженців західних областей було висунуто на керівну роботу. Виросли кадри інженерно-технічної інтелігенції з місцевого населення.

Швидкі темпи росту промислової продукції мали місце і в наступні роки. В 1955 р. валова продукція промисловості шести західних областей УРСР становила 204% проти 1950 р., а в 1958 р. приблизно 150—160% проти 1955 р. В 1951—1958 рр. темпи росту промислової продукції в західних областях також були швидші, ніж у східних областях УРСР.

Набагато зросли капіталовкладення в господарство західних областей УРСР в роки п'ятої п'ятирічки. В 1951—1955 рр. вони становили по шести західних областях 7,4 млрд. крб. (у цінах на 1 липня 1955 р.), або на 92% більше, ніж за роки четвертої п'ятирічки⁴. По східних областях у роки п'ятої п'ятирічки капіталовкладення були тільки на 55% більші, ніж у роки четвертої п'ятирічки.

Важливим фактором, за рахунок якого збільшувалась кількість продукції, був ріст продуктивності праці робітників, який, у свою чергу, був обумовлений підвищенням рівня механізації виробництва. У 1945 р. продуктивність праці в промисловості була на 27—30% нижчою, ніж у довоєнному 1940 р. За роки четвертої п'ятирічки вона перевищила рівень продуктивності праці 1940 р. на 23—26%.

Однак у роки четвертої п'ятирічки основним фактором, за рахунок якого зростала промислова продукція, був ріст кількості робітників.

В наступні роки промисловість була оснащена машинами найновіших зразків, було механізовано багато видів робіт, які раніше виконувалися вручну. Основним фактором збільшення кількості промислової продукції стало зростання продуктивності праці. За 1951—1955 рр. при рості промислової продукції в два рази число робітників збільшилося лише на 34%. Таким чином, $\frac{2}{3}$ приросту промислової продукції відбулося за рахунок підвищення продуктивності праці.

Важливу роль у цьому відіграв рух робітників за раціоналізацію виробництва. В 1957—1958 рр. лише на підприємствах Львівської області було запроваджено 7 тис. раціоналізаторських пропозицій, від яких підприємства одержали 40 млн. крб. економії на рік⁵. На підприємствах Чернівецької області в 1958 р. було впроваджено 2508 раціоналізаторських пропозицій. Економія лише від впровадження 814 пропозицій становила 13 млн. крб. на рік.⁶

¹ ДАЛО, ф. 431, оп. 6, спр. 13, арк. 78.

² Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 8, од. зб. 955, арк. 60.

³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 2, од. зб. 194, арк. 319.

⁴ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», стор. 356—359.

⁵ Газ. «Вільна Україна» від 7 лютого 1958 р. і 25 січня 1959 р.

⁶ Газ. «Радянська Буковина» від 10 лютого 1959 р.

За роки Радянської влади західні землі України перетворилися в індустріально-аграрні райони країни. Так, наприклад, у 1958 р. промисловість шести західних областей України виробила валової продукції в 12 разів більше, ніж у 1938 р. Продуктивність праці робітників у промисловості зросла проти 1940 р. в 2,7 раза. На відміну від довоєнного часу, коли основним типом підприємств були дрібні, тепер більша частина робітників і виробленої продукції припадає на великі фабрики і заводи, що налічують по 200—300 робітників і більше.

Найшвидше розвивалися за роки Радянської влади машинобудівна, хімічна та легка галузі промисловості, а також галузі, що використовують лісову сировину (паперова, мебльова, фанерна).

За післявоєнні роки в західних областях стало до ладу більше десяти великих машинобудівних і приладобудівних заводів. Валова продукція цих галузей промисловості зросла більше, ніж у 30 разів. Основна частина приросту продукції припадала на складне машинобудування і приладобудування. На великий індустріальний центр перетворився Львів.

Тут існують заводи, які мають понад тисячу робітників: електроламповий, автотранспортувачів, автобусний, велосипедний, телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, телевізорний, паровозоремонтний. У 1958 р. в місті вироблено у 20 з чимсь разів більше промислової продукції, ніж у 1940 р.

У Львові виробляється тепер (з розрахунку на рік) близько 70 млн. штук освітлювальних електроламп 75 типів, понад 350 тис. штук електронно-променевих трубок для телевізорів, до 40 тис. телевізорів високого класу, близько 150 тис. велосипедів і понад 50 тис. мотобусів, до 5 тис. автотранспортувачів різної величини, понад тисячу комфортабельних пасажирських автобусів, 50 тис. штук газових плит, близько 70 тис. штук електролічильників, понад 10 тис. штук віялок і до 10 тис. штук обприскувачів та десятки тисяч інших машин і приладів.

Продукція хімічної промисловості значно зросла проти 1940 р. Якщо до 1939 р. в Західній Україні існувало лише чотири хімічні підприємства, в яких працювало по 90—120 робітників¹, то тепер тут сім самих лише великих лісохімічних заводів і один хіміко-фармацевтичний завод у Львові.

Легка промисловість створена майже заново. Зокрема, лише за роки Радянської влади виникли й розвинулися як індустріальні швейна і взуттєва галузі промисловості. Виробничі процеси на фабриках механізовано, а ряд операцій переведено на обслуговування автоматами і напівавтоматами. Добре механізовано виробництво на Львівській взуттєвій фабриці № 3, де працює понад 1,5 тис. робітників. Зараз в шести західних областях виробляється шкіряного взуття 4 млн. пар на рік, з них більше третини — на Львівській взуттєвій фабриці № 3. Великі шкірзаводи створено у Львові, Станіславі і Болехові, а також кілька менших, що разом виробляють близько 300 млн. квадратних дециметрів м'яких і до 5 тис. т твердих шкіртоварів.

В шести західних областях налічується понад 20 великих швейних фабрик. Майже половина цих фабрик має більше 500 робітників, а деякі (№ 2 у Львові) — понад тисячу.

До возз'єднання текстильна промисловість була представлена фактично лише трьома більш-менш великими підприємствами: фабрикою вати, ваталіну і трикотажу в Станіславі, яка мала близько 300 робітни-

¹ ДАЛО, ф. 47, оп. 2, спр. 2182, арк. 11; спр. 110, арк. 3, 4; спр. 1377, арк. 8.

ків¹, гардинною фабрикою в Коломиї (170 робітників)² і невеликою механічною ткальнею (70 робітників) у Коломиї. Крім того, існувало ще кільканадцять дрібних трикотажних, килимових, ткацьких та інших підприємств, які мали по 20—50 робітників, та ряд напівкустарних підприємств з кількома робітниками кожне. За післявоєнні роки тут створено більше десятка переважно великих ткацьких і трикотажних фабрик, як наприклад, трикотажна № 1 (близько 1,5 тис. робітників) і панчішна фабрики (близько 1 тис. робітників) у Львові, трикотажні фабрики в Станіславі і Дубно (близько 500 робітників у кожній), ткацька фабрика у Коломиї (понад 500 робітників), бавовнопрядильна фабрика у Львові (понад 500 робітників), кілька менших трикотажних і ткацьких фабрик, що налічують по 200—500 робітників, і цілий ряд дрібніших підприємств. Трикотажна промисловість шести західних областей України виробляла в кінці 1958 р. близько 3 млн. штук верхнього трикотажу, понад 10 млн. штук трикотажної білизни і 16 млн. пар панчішно-шкарпеткових виробів, ткацька промисловість — 10 з чимсь млн. м бавовняних тканин.

Скляна промисловість до другої світової війни була представлена 9 склозаводами, з яких Рокитнянський мав близько 500 робітників, 2 львівські і жовківський — по 200 — 350 робітників, а останні — по 60 — 100 робітників³. Вони виробляли пляшки, господарський посуд, склотару і частково віконне скло. За роки Радянської влади збудовано великий механізований завод віконного скла у Львові, який виробляє 1,8 млн. кв. м віконного скла в рік. Фактично заново збудовано великий склозавод у Стрию, який виробляє посуд і віконне скло, складзеркальний завод у Львові та ін. Розширено старі заводи. Зараз на двох заводах працює по 700 робітників, на трьох — по 500—600, на п'яти — по 200—400.

Продукція галузей промисловості, що використовують лісову сировину, — паперової, мебльової, фанерної — зросла більше, ніж у 10 разів проти 1940 р. За роки Радянської влади збудовано таке гігантське підприємство, як картинно-паперовий комбінат у Жидачеві, який став до ладу в 1951 р. і на якому працює зараз близько 2 тис. робітників, побудована картонна фабрика у Львові, проведено реконструкцію старих підприємств у Моквині, Кохавині і Дятківцях. У 1958 р. в шести західних областях вироблялося на п'яти паперових фабриках близько 70 тис. т паперу і 100 тис. т картону в рік⁴.

Мебльова промисловість до 1939 р. була представлена в Західній Україні майже виключно столярським ремеслом і кількома дрібними підприємствами фабричного типу. Існувала лише єдина порівняно велика мебльова фабрика у Львові, на якій в 1938 р. працювало 170—200 робітників⁵. У післявоєнні роки тут збудовано цілий ряд мебльових підприємств, на двох з них працює понад 500, а на кількох — понад 200 робітників. Продукція меблів зросла проти 1940 р. у 12—15 разів.

Значно зросло і фанерне виробництво, яке в 1938 р. було представлене фактично одним заводом поблизу Львова, на якому працювало 200—250 робітників, і двома підприємствами в Ровенській області, на

¹ ДАЛО, ф. 47, оп. 3, спр. 232, арк. 1—3.

² Там же, оп. 1, спр. 900, арк. 25.

³ Там же, спр. 110, арк. 1; спр. 1508, арк. 24; оп. 3, спр. 233, арк. 7; спр. 236, арк. 6; спр. 211, арк. 30; Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400-а, оп. 6, од. зб. 2, арк. 20.

⁴ Там же, оп. 2, спр. 110, арк. 3.

⁵ Там же, спр. 2181, арк. 29.

яких працювало близько 300 робітників. Продукція фанери зросла проти 1940 р. у 7 разів і становить зараз 40 тис. кубометрів на рік.

У післявоєнні роки виникло і таке своєрідне підприємство, як завод по виготовленню комплектів збірних дерев'яних будинків у Костополі, на якому працює близько 2 тис. чоловік.

Продукція харчової промисловості тепер в 2—2,5 раза перевищує рівень виробництва 1940 р. Швидко розвиваються ті галузі харчової промисловості, які раніше були порівняно слабо розвинені або зовсім відсутні. Це — цукрова, кондитерська, макаронна і маргаринова галузі. Так, 7 цукрових заводів Західної України виробили в 1940 р. 65,5 тис. т цукру-піску. В післявоєнні роки збудовано ще п'ять цукрових заводів. Річна продукція цукрових заводів становить зараз понад 300 тис. т цукру-піску, або в 4—5 разів більше, ніж у 1940 р. Виробництво кондитирів зросло проти 1940 р. у три рази.

Подібні зміни відбулися в промисловості будівельних матеріалів. Виробництво цегли, наприклад, зросло у 2—3 рази. На місці десятків дрібних, слабо механізованих цегельень з'явилися великі механізовані цегельні заводи. Крім цементного заводу в Здолбунові, який існував раніше, виникло ще два нові цементні заводи — в Миколаєві біля Стрия (в 1950 р.) і в Здолбунові (в 1957 р.).

Щождо галузей промисловості, які займаються заготівлею і добуванням сировини, то вони розвивалися відповідно до вимог раціонального використання природних багатств краю і з урахуванням відповідних перспектив. Вирубка лісу зросла в 2—2,5 раза. Більше третини його йде на лісопилні заводи, значна частина — для потреб паперової, мебльової, фанерної і деяких інших галузей промисловості. Круглим лісом край постачає вугільну промисловість республіки.

Видобуток нафти зріс у кілька разів проти 1939—1940 рр. В результаті проведення докладного геологічного вивчення Карпат і Прикарпаття тут виявлено нові багаті родовища нафти. Поряд із старим бориславським нафтовим родовищем з'явилися нові — Долинське і Битківське, які дають переважну частину загального видобутку. Тепер уся прикарпатська нафта переробляється на місці.

Значно виросла в післявоєнні роки гірничо-хімічна промисловість. Поряд з калійною її галуззю, яка значно зросла, і озокеритною, що зросла у 4—5 разів, виникла і швидко зростає нова перспективна галузь гірничо-хімічної промисловості — сірчана.

На базі відкритого потужного родовища сірки біля Роздолу, Дрогобицької області, виник великий сірчаний комбінат з багатотисячним колективом робітників.

Особливої уваги заслуговує питання паливно-енергетичної бази промисловості. До воз'єднання вона була дуже слабою і не могла забезпечувати потреб краю. Тому в роки Радянської влади доводилось створювати її майже заново. Так, видобуток газу зріс проти 1938—1940 рр. більше, ніж у 10 разів, і перевищив 4 млрд. кубометрів. Газифіковано всі області і ряд районних центрів західних і східних областей УРСР. Широке застосування газу в промисловості дало можливість значно поліпшити технологію ряду галузей промисловості. Збудовано потужний газопровід з Дашави до Києва і Москви через Київ та Брянськ і закінчується будівництво другої лінії до Києва. На базі прикарпатського газу працюють два великі сажові заводи, які дають сотні тонн цінного продукту для гумової, лакофарбової та інших галузей промисловості.

Набагато зросло виробництво електроенергії в західних областях УРСР. Збудовано таку потужну електростанцію, як Добротворська (на

вугіллі), яка виробляє значно більше електроенергії, ніж усі електростанції Західної України до возз'єднання.

У кілька разів зріс видобуток торфу у післявоєнні роки в західних областях України, створено нову кам'яновугільну базу — Львівсько-Волинський вугільний басейн, який швидко розвивається. На початку 1959 р. в басейні діяло 8 вугільних шахт потужністю в 2,8 млн. т вугілля в рік. В 1959 р. буде введено в дію ще кілька шахт і до 1965 р. басейн не тільки повністю забезпечить вугіллям західні області України, а й буде поставляти його в сусідні області та прибалтійським республікам.

Докорінно змінилось обличчя Північної Буковини та Закарпаття. Продукція промисловості Чернівецької області перевищила в 1958 р. рівень 1940 р. приблизно у 4,5 раза. В промисловості області працює понад 50 тис. робітників з 0,8 млн. чол. населення. У великий центр перетворилося м. Чернівці. На місці дрібних підприємств вирости і працюють такі гіганти з півтора — двохтисячними колективами, як панчішний комбінат, трикотажна фабрика № 1, швейна фабрика № 1. Близько тисячі робітників і службовців працює на трикотажній фабриці № 2, а також на гумово-взуттєвому комбінаті. Існує ряд підприємств, що мають по 300—500 робітників. Кілька тисяч робітників зайнято в лісовій, деревообробній і харчовій галузях промисловості. В 1958 р. промисловість області виробила 25 млн. пар панчішно-шкарпеткових виробів, 9 млн. штук верхнього трикотажу і трикотажної білизни, 12,1 млн. м бавовняних тканин, 3,3 млн. пар взуття, 113,6 тис. т цукру-піску, 8,5 тис. кубометрів фанери і т. ін.

Виросла потужна промисловість і в Закарпатській області. Порівнюючи з 1946 р., коли промисловість області вже перевищила довоєнний рівень виробництва, промислова продукція зросла майже у 9 раз. Кількість промислових робітників перевищує 60 тис. чол. В області працює більше двох десятків різних заводів і фабрик, які мають по 400—1000 робітників, та цілий ряд менших підприємств. Фанерно-меблевий комбінат має близько 1,5 тис. робітників.

Промисловість області виробляє найрізноманітнішу продукцію, — починаючи від меблів і кінчаючи взуттям, трикотажем і виноградним вином. Зокрема, у 1958 р. вироблено 152 тис. пар взуття, близько 3,5 млн. штук верхнього трикотажу і трикотажної білизни, 22,7 тис. т картону, 525 тис. декалітрів виноградного вина, видобуто 266 т солі і 512 тис. т оуроого вугілля і т. д.

Як свідчать наведені дані, сучасна промисловість на західноукраїнських землях ні в якій мірі не нагадує промисловість Західної України, Північної Буковини і Закарпаття кінця 30-х років — ні за розмірами виробництва, ні за технічною оснащеністю, ні за галузевою структурою. Сучасна промисловість західноукраїнських земель є здоровим багатогалузевим комплексом. Вона цілком і повністю є дітищем соціалістичної епохи, результатом мудрої політики Комуністичної партії по індустріалізації цих земель. Дітищем епохи соціалізму є й майже мільйонний робітничий клас, який успішно будуватиме на цих землях все нові заводи, фабрики і міста.

Велике значення в справі дальшого удосконалення роботи промисловості західних областей України мала проведена влітку 1957 р. перебудова управління промисловістю і будівництвом. Якщо раніше вся промисловість, крім дрібних підприємств місцевого значення, була підпорядкована галузевим республіканським і союзним міністерствам, то зараз керівництво роботою майже всієї промисловості і всіма будівельними організаціями зосереджено на місцях. У західних областях

України створено два економічні адміністративні райони — Львівський (куди входять Львівська, Тернопільська, Волинська і Ровенська області) і Станіславський (до нього входять Станіславська, Чернівецька і Закарпатська області). Ради народного господарства Львівського і Станіславського економічних адміністративних районів здійснюють керівництво майже усіма великими і середніми промисловими підприємствами, які дають 60—70% продукції всієї промисловості краю. 30—35% промислової продукції дають дрібні підприємства, підпорядковані місцевим Радам депутатів трудящих і обласним промислово-кооперативним системам. Лише кілька процентів продукції припадає на підприємства, підпорядковані різним міністерствам.

Така реорганізація управління промисловістю і будівництвом дала можливість успішно і оперативно розв'язати ряд питань щодо місцевого кооперування різних підприємств і галузей промисловості та повнішого використання наявних сировинних ресурсів і виробничих можливостей.

Соціалізм відкрив перед західноукраїнськими областями величні перспективи дальшого економічного розквіту. Зокрема, великі, справді грандіозні зміни відбуваються в економіці західних областей України в поточному семиріччі. Протягом 1959—1965 рр. передбачено збільшити виробництво промислової продукції у Львівському і Станіславському економічних адміністративних районах у 2,2—2,3 раза проти 1958 р. В 1965 р. випускатиметься приблизно 5 тис. автобусів, 10 тис. автотранспорту, 200 тис. мототранспорту, 100 тис. телевізорів, 500 млн. м тканин, 40 млн. штук верхнього трикотажу і трикотажної білизни, 1 млн. т цукру і т. д. Це означає, що в 1965 р. обсяг промислової продукції цих двох районів буде майже в 30 разів більшим, ніж в останні роки до возз'єднання.

Натхнені величними завданнями семирічного плану, трудящі західних областей України успішно виконують накреслення Комуністичної партії і внесуть свій гідний вклад у дальший розвиток Радянської України, всієї нашої соціалістичної Батьківщини, у справу будівництва комунізму в нашій країні.

О. М. СТАДНИК

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВИЗВОЛЕНІЙ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1943—1945 рр.)

Класики марксизму-ленінізму завжди надавали величезного значення профспілковому рухові. В. І. Ленін говорив, що профспілки у системі диктатури пролетаріату — це школа управління, школа господарювання, школа комунізму.

Комуністична партія залучає широкі маси працюючих до будівництва комуністичного суспільства через масові організації і, перш за все, через профспілки, з допомогою яких вона зв'язується з робітничим класом, мобілізує і веде його вперед. «Як найкраща фабрика з чудовим двигуном і першокласними машинами буде недіючою, коли зіпсовано передатний механізм від двигуна до машин, так неминучо є катастрофа нашого соціалістичного будівництва, якщо неправильно побудований або неправильно працює передатний механізм від компартії до мас — профспілки»¹.

Партія визначила форми і методи роботи профспілок у відповідності із завданнями історичного розвитку Радянської держави. Під керівництвом партії, її Центрального Комітету профспілки вирости в масові організації, які охопили майже всіх робітників та службовців Радянського Союзу. Профспілки на всіх етапах соціалістичного будівництва виступали й виступають вірними помічниками партії в справі виховання і мобілізації широких мас трудящих на будівництво комунізму.

* * *

Віроломний напад гітлерівської Німеччини в червні 1941 р. перервав мирну творчу працю радянського народу. Партія використала всі можливості для одержання перемоги над ворогом, запалила і підняла на боротьбу весь радянський народ. Вона примножила його духовні сили, сповнила упевненістю в торжестві нашої справи, мобілізувала всі матеріальні джерела. Вимотавши й обезкровивши фашистські війська, Радянська Армія перейшла в наступ. 1943 рік був переломним роком і визначив дальший хід війни. За час літньої кампанії Радянська Армія вигнала ворога з Лівобережної України, з Донбасу, Тамані, Орловщини, Смоленщини і вступила в Правобережну Україну і Білорусію.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 159.

Радянський народ, керований Комуністичною партією, почав відбудовувати визволені від ворога промислові і сільськогосподарські райони, вводити в дію зруйновані німецькими фашистами шахти, фабрики, заводи, залізниці, відроджувати радгоспи, колгоспи, а ресурси визволених районів направляти на допомогу фронтам.

Партія і уряд накреслили ряд заходів по відбудові народного господарства у визволених районах. Велике історичне значення мала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»¹. В ній виявились піклування партії про радянських людей, визволених Радянською Армією з фашистського рабства, а також міць радянського суспільного і державного ладу.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) викликала могутнє піднесення в справі відродження народного господарства визволених районів. У відбудові взяло участь не тільки місцеве населення, а й усі радянські люди.

У всій роботі по керівництву господарським і культурним будівництвом партійні органи спиралися на радянські, профспілкові, комсомольські та інші організації трудящих. Ось чому відродження цих організацій було однією з найважливіших ланок великої творчої роботи на визволених землях.

У своїй постанові від 21 червня 1943 р. «Про відродження профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах» Секретаріат ВЦРПС зобов'язав «ЦК профспілок командувати робітників у райони і міста, визволені від німецько-фашистських окупантів, для поновлення на всіх підприємствах промисловості і транспорту, в установах, МТС і радгоспах фабрично-заводських і місцевих комітетів, а в обласних і республіканських центрах — обласних і республіканських комітетів профспілок»².

Секретаріат ВЦРПС вимагав, щоб уповноважені центральних комітетів профспілок провели збори на підприємствах та в установах, присвячені відбудові фабрично-заводських і місцевих комітетів, та реєстрацію членів спілок, роз'яснили їм, що за час перебування на окупованій території профспілковий стаж не переривається, членські внески не сплачуються і що в разі втрати профспілкового квитка для поновлення в спілці необхідно підтвердження двох членів профспілки.

25 листопада 1943 р. Секретаріат ВЦРПС прийняв постанову «Про послілку бригади ВЦРПС в Українську РСР для відновлення профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах». Бригада ВЦРПС і уповноважені центральних комітетів профспілок під керівництвом ЦК КП(б)У та первинних партійних організацій провели велику організаційну роботу по відновленню профорганізацій на Україні. На 1 січня 1944 р. поновили свою діяльність 15 ЦК профспілок — працівників зв'язку, борошномельної промисловості, цукрової промисловості, МТС і земельних органів, залізниць Півдня, радгоспів, державних установ, початкових і середніх шкіл, радянської торгівлі, споживчої кооперації, будівельних матеріалів, промислового будівництва. Крім того, в 9 визволених областях України були створені і приступили до роботи 56 обласних і 3 республіканських комітети³.

Велике значення в справі поновлення діяльності профспілкових організацій на визволених землях, у тому числі й на Україні, мали: постанова ЦК ВКП(б) «Про найближчі завдання партійних організацій

¹ Газ. «Правда» від 22 серпня 1943 р.

² Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 12, арк. 125.

³ Там же, од. зб. 228, арк. 3.

КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної роботи і культурно-освітньої роботи серед населення», в якій ЦК ВКП(б) затронував вжити заходів до найшвидшої відбудови обласних, фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок¹, і постанова травневого Пленуму ЦК КП(б)У 1944 р., яка зобов'язала обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У всебічно сприяти зміцненню профспілкових організацій, домагаючись, щоб кожний профорган став справжнім організатором соціалістичного змагання серед трудящих і забезпечив гласність у змаганні, точний і наочний облік виробничих показників².

Ці вказівки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У стали для партійних організацій України керівництвом до дії. Партійні організації повсякденно піклувались про зміцнення республіканських, обласних, фабрично-заводських та місцевих комітетів профспілок, сприяли їм у доборі керівних кадрів і створювали необхідні умови для роботи.

ЦК спілки працівників кам'яновугільної промисловості Донбасу з допомогою партійних організацій відновив протягом 1944 р. 647 шахт-комів, місцевкомів, завкомів, будкомів і прийняв у члени спілки, крім поновлених, 99 768 чол.³ ЦК спілки працівників коксохімічної промисловості на всіх підприємствах провів збори, на яких були обрані заводські, цехові комітети профспілок і профгрупорги. В березні 1944 р. працювало 24 заводських і 7 місцевих комітетів профспілок, серед них профорганізації Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Запоріжжя і Кривого Рога⁴.

Профспілка працівників промислового будівництва Півдня відновила 9 обласних, 274 будівельних і 468 цехових комітетів⁵. Велику роботу по відновленню діяльності профорганів провели профспілки працівників чорної металургії Півдня. Протягом 1944 р. була поновлена діяльність 31 завкому, 14 місцевих комітетів, 11 профкомів, 562 цехових комітетів, обрано 3190 профгрупоргів, залучено до роботи в заводських і цехових комісіях 10 162 чол., громадськими контролерами обрано 3500 чол. Були проведені кушові семінари голів завкомів дніпропетровської та донецької груп заводів, а на заводах були організовані семінари для голів цехових комітетів, профгрупоргів, страхделегатів, громадських контролерів та ін. За той же час було поновлено 30 836 і прийнято в члени спілки 45 862 чол.⁶

У 1944 р. була відновлена 31 профорганізація працівників залізничної промисловості Півдня⁷. В жовтні 1944 р. з 586 підприємств та установ Києва профорганізації почали діяти в 520. З числа працюючих члени спілки становили 56%. У окремих профорганізаціях процент охоплення членством був значно вищий. Так, профспілка працівників початкової і середньої школи охоплювала 80% працюючих, спілка працівників зв'язку — 75,5%⁸.

На 15 травня 1944 р. дорожні професійні спілки відновили діяльність на всіх 9 залізницях республіки—Південній, Північно-Донецькій, Південно-Донецькій, Сталінській, Одеській, Південно-Західній, Вінницькій, Ковельській і Львівській. Почали працювати 39 районних комітетів профспілки працівників залізничного транспорту і 1661

¹ Журн. «Спутник агітатора», 1944, № 17, стор. 17.

² «Резолюції Пленуму ЦК КП(б)У», Укрдержвидав, К., 1944, стор. 34.

³ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 17, арк. 178.

⁴ Газ. «Труд» від 9 березня 1944 р.

⁵ Газ. «Труд» від 13 серпня 1944 р.

⁶ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 17, арк. 86—87.

⁷ Там же, арк. 192.

⁸ Там же, од. зб. 16-а, арк. 21.

місцевий комітет. На Південно-Донецькій залізниці до профспілки було прийнято 6454 чол. і поновлено у членах — 4361¹. На Сталінській залізниці працювали всі районні комітети профспілки працівників залізничного транспорту, 460 місцевих та цехових комітетів і понад тисячу профгрупоргів².

За станом на 25 вересня 1944 р., приступили до роботи 22 центральних, 16 республіканських, 340 обласних комітетів і 15 тис. фабрично-заводських комітетів. Продовжувалась робота по відновленню профспілкових організацій у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Волинській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях, куди працівники ЦК профспілок і бригади ВЦРПС по УРСР були направлені значно пізніше.

По всіх інших областях України, крім вище названих, профспілками було охоплено понад 1,5 млн. чол. Значна частина членів профспілок, яка залишалася на окупованій території, особливо профспілок працівників початкової та середньої школи, державних установ і споживчої кооперації, зберегли свої профспілкові квитки і пред'явили їх під час проходження реєстрації³.

Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У про посилення уваги до роботи в західних областях України і рішення Секретаріату ВЦРПС, Львівський міськком КП(б)У на нарадах секретарів парторганізацій і керівників підприємств та установ провів інструктаж про порядок реєстрації членів спілки і відновлення профорганізацій⁴. Центральні та республіканські комітети профспілок разом з партійними організаціями до квітня 1945 р. створили в західних областях України 82 обкоми, в значній більшості яких були проведені конференції⁵.

Внаслідок величезної організаційної і масово-роз'яснювальної роботи, проведеної партійними та профспілковими організаціями України, у члени спілки на 1 жовтня 1945 р. вступило 74,5% працюючих⁶. Почали діяти 22 центральних, 29 республіканських, 456 обласних, залізничних і лінійних комітетів, понад 25 тис. фабрично-заводських та місцевих комітетів. У комісіях фабрично-заводських та місцевих комітетів працювало понад 100 тис. передових робітників, інженерів, техніків і службовців⁷.

Підготовка профспілкових кадрів у визволених районах мала велике значення для всієї роботи профспілкових організацій. Учасники зборів профспілкового активу, що відбувалися весною 1944 р. в Києві, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі, Сталіно і Дніпропетровську, вимагали від керівних профорганів видання довідкової літератури, постанов пленумів Президії і Секретаріату ВЦРПС, організації короткочасних курсів та семінарів для профспілкового активу⁸. Виконуючи пропозиції зборів профспілкового активу, ВЦРПС розробила ряд заходів, спрямованих на поліпшення роботи з профспілковим активом.

ЦК спілки працівників кам'яновугільної промисловості підготував на курсах 200 чол.— голів шахткомів, 64 чол.— голів дільничних комітетів, 311 чол.— профгрупоргів, 63 чол.— керівників культкомісій, 92 чол.— голів правління клубів, 47 чол.— керівників художньої само-

¹ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 16-а, арк. 69.

² Газ. «Труд» від 23 вересня 1944 р.

³ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 16-а, арк. 1.

⁴ Там же, од. зб. 14, арк. 23.

⁵ Там же, 1945, од. зб. 27, арк. 5.

⁶ Там же, 1946, од. зб. 41, арк. 140.

⁷ Газ. «Труд» від 14 жовтня 1945 р.

⁸ Газ. «Труд» від 13 серпня 1944 р.

діяльності та ін.¹ Були підготовлені 32 чол. — голів рудничних комітетів². У липні 1944 р. ЦК спілки працівників цукрової промисловості провів семінари голів та секретарів заводських і радгоспних комітетів у Харківській, Полтавській, Кіровоградській і Чернігівській областях³.

Враховуючи те, що в західних областях України до керівництва профорганізаціями прийшли люди, які раніше ніколи не працювали на профспілковій роботі, під безпосереднім керівництвом партійних організацій через семінари були підготовлені в профспілках працівників нафтової промисловості 420 чол., медично-санітарних працівників—247 чол., м'ясохолодильної промисловості—48 чол.⁴ Львівський обком КП(б)У в лютому 1945 р. на засіданні бюро обкому заслухав звіт двох голів обкомів профспілки. В прийнятому рішенні обком розробив конкретні заходи, спрямовані на поліпшення діяльності профорганізацій області⁵. Львівський міськом партії провів дводенний семінар профспілкових працівників, у якому взяли участь понад 250 чол.⁶ В 1945 р. на республіканських курсах було підготовлено 103 голови та секретарі обкомів, 10 інструкторів обласних комітетів, 148 бухгалтерів, 7042 голови фабрично-заводських і місцевих комітетів, 3: 333 члени комісії, 5517 громадських контролерів і 8714 чол. страхделегатів⁷.

Проведена з профактивом робота дала в майбутньому хороші наслідки. Поновлюючи діяльність професійних організацій, партійні органи ставили перед собою завдання підняти активність населення у відбудові народного господарства.

З допомогою профспілок населення міст та сіл Радянської України активно включилось у процес відбудови промисловості. Відповідаючи на заклик партії якнайшвидше ліквідувати наслідки господарювання гітлерівців на тимчасово окупованій території, на постійну роботу в промисловість України прийшло понад 400 тис. чол.⁸ Для них були створені школи технічного навчання.

Профспілкові організації приділяли багато уваги питанням підготовки молодих робітників шляхом індивідуального й бригадного навчання. Так, знатний гірник шахти № 28 тресту «Фрунзевугілля» Лука Тихонович Голоколосов виконав за 8 місяців 5,5 річних норм і навчив гірницьких професій 50 колишніх колгоспників. До 7 листопада 1944 р. він узяв зобов'язання виконати ще одну річну норму й підготувати ще 10 нових робітників⁹.

Робітники визволених районів докладали все своє вміння, нагромаджений досвід, щоб заощадити матеріал, паливо, радянську копійку і тим самим швидше відродити господарство, зруйноване війною. Так, на 25 заводах чорної металургії Півдня в 1944 р. було внесено 3382 раціоналізаторських пропозиції, з них прийнято до реалізації у виробництві 1444. Запровадження тільки 791 пропозиції дало близько 11 млн. крб. річної економії¹⁰.

Підвищенню творчої активності робітників, інженерів та техніків

¹ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 17, арк. 178.

² Там же, арк. 192.

³ Там же, арк. 1.

⁴ Там же, од. зб. 27, арк. 6.

⁵ Там же, арк. 17.

⁶ Там же, арк. 21.

⁷ Там же, 1945, од. зб. 35, арк. 63.

⁸ «Шоста сесія Верховної Ради УРСР», Укрдержвидав, К., 1944, стор. 35.

⁹ Л. Володарский, *Забота Советского государства о населении освобожденных районов*, Госпланиздат, М., 1945, стор. 21.

¹⁰ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 17, арк. 98.

немало сприяли громадській огляди продуктивності праці, які проводили профспілкові організації. Реалізація 537 пропозицій, поданих під час огляду на заводі ім. Петровського у місті Дніпропетровську, дала можливість підняти продуктивність праці на 10—25%, вивільнити 900 робітників для інших робіт і заощадити 10% матеріалів. На заводі ім. Андреева 296 пропозицій дали 1 млн. 725 тис. крб. річної економії¹.

Харківські робітники тресту «Південважбуд» протягом 1944—1945 рр. внесли 2147 пропозицій — в середньому по одній пропозиції від кожних 4 робітників. Реалізація цих пропозицій дала 3 млн. 743 тис. крб. економії². За рахунок заощаджених коштів у республіці було додатково відбудовано ряд промислових підприємств.

Відбудова культурно-освітніх установ мала велике значення у вихованні комуністичної свідомості мас. ЦК ВКП(б) у своїй постанові «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної роботи і культурно-освітньої роботи серед населення» зобов'язав ЦК КП(б) Білорусії, обкоми, міськкоми і райкоми партії забезпечити повсякденне керівництво профспілковими організаціями і подати їм практичну допомогу, відновивши роботу клубів на підприємствах і в містах Білорусії³. Постанова ЦК ВКП(б) і постановою пленуму ЦК КП(б)У від 26 травня 1944 р. «Про партійно-масову роботу в Сталінській та Харківській областях», а також постановою XIII пленуму ВЦРПС «Про поліпшення культурно-масової роботи профспілкових організацій серед робітників і службовців» мали важливе значення для всіх партійних та профспілкових організацій України в справі комуністичного виховання і культурного обслуговування широких кіл робітників, колгоспників та інтелігенції. «Пленум ЦК КП(б)У, — говориться в постанові, — зобов'язує партійні організації посилити увагу до роботи культурно-освітніх установ (клуби, кіно, хати-читальні, бібліотеки, гуртки художньої самодіяльності та ін.), всебічно сприяти їх роботі по запровадженню культури і розвитку політичної активності мас»⁴.

Профспілкові організації при активному сприянні партійних та радянських органів провели велику роботу по відбудові культурно-освітніх установ. На станції Попасна Північно-Донецької залізниці залізничники власними силами й коштами відбудували палац культури ім. Леніна. Щодня після роботи учасники гуртків художньої самодіяльності, залізничники та члени їх родин готували будівельний матеріал, самі штукатурили, білили й фарбували приміщення. У відбудованому клубі почали працювати гуртки художньої самодіяльності. До закінчення ремонту у фойє клубу демонструвались кінофільми. Колектив працівників клубу та гуртківці організували бібліотеку. Було зібрано понад 3,5 тис. книг⁵.

Відновили роботу палаци культури заводу «Більшовик», працівників харчової, поліграфічної промисловості, будинок учених та будинок учителя в Києві⁶. Дорожний комітет профспілки працівників залізничного транспорту Південно-Західної залізниці відкрив клуб залізничників ім. Фрунзе в Києві⁷. В 1945 р. на залізницях України було

¹ Газ. «Труд» від 22 серпня 1944 р.

² Журн. «Профессиональные союзы», 1947, № 9, стор. 51.

³ Журн. «Спутник агитатора», 1944, № 17, стор. 17.

⁴ «Резолюції пленуму ЦК КП(б)У», Укрдержвидав, К., 1944, стор. 35.

⁵ Газ. «Труд» від 26 квітня 1944 р.

⁶ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 16-а, арк. 21.

⁷ Газ. «Труд» від 4 лютого 1944 р.

близько 100 клубів, 43 кіноустановки, 41 бібліотека¹, на металургійних заводах Півдня—3 палаци культури, 29 клубів, 300 червоних кутків, 12 заводських парків культури і відпочинку. В палацах, клубах і червоних кутках працювали 27 стаціонарних і 98 пересувних бібліотек; 19 клубів і палаців культури були кінофіковані². На той же час були відкриті палаци культури вугільників, нафтової промисловості в Бориславі, 7 клубів на нафтопромислах у Дрогобицькій області³.

Дбаючи про подання допомоги профспілковим організаціям визволених районів, ВЦРПС водночас піклувалась і про відбудову культурно-освітніх установ профспілок України. 11 серпня 1944 р. у постанові «Про поліпшення роботи і подання допомоги профспілковим організаціям визволених від німецької окупації районів Української РСР» президія ВЦРПС вказувала: «Для подання допомоги профспілковим організаціям України необхідно організувати шефство ЦК профспілок, які знаходяться в Москві, над профспілковими організаціями України... Зобов'язати культвідділ ВЦРПС під час розподілу культінвентаря на IV квартал 1944 р.— оркестрів, баянів, кіноустановок, радіоапаратури, репродукторів, а також матеріалів для клубів та палаців культури— в першу чергу враховувати потреби профспілок і палаців культури України, особливо потреби Донбасу, чорної металургії, коксохімії і Криворіжжя»⁴.

Президія ВЦРПС зобов'язала ЦК профспілок працівників чорної металургії Сходу, працівників танкової і тракторної промисловості СРСР, працівників кам'яновугільної промисловості Сходу і працівників залізорудної промисловості Уралу в місячний термін повернути культінвентар, який вони отримали під час евакуації в перший період війни від профспілок підприємств України⁵.

Допомагаючи профспілковим організаціям Донбасу, ВЦРПС надіслала 40 тис. книг для 70 бібліотек шахт, 20 бібліотек металургійних заводів і 10 бібліотек електростанцій. Для клубів та червоних кутків ЦК спілки працівників кам'яновугільної промисловості Півдня ВЦРПС виділила 10 радіовузлів, 30 радіоприймачів, електролампи і необхідні тканини, для ЦК спілки працівників чорної металургії Півдня і ЦК спілки працівників електростанцій—120 баянів, тканини, електролампи. Профспілкові спортивні товариства Донбасу одержали спортивний одяг. Крім цього, за рішенням ВЦРПС у Донбасі для шахтарів були відкриті будинки відпочинку на 300 чол. і санаторії для хворих на туберкульоз на 200 чол. ЦК спілок східних районів надіслав профспілкам України 30 кіноустановок⁶. Секретаріат ВЦРПС у липні 1944 р. зобов'язав ЦК спілки працівників важкого машинобудування виділити для краматорських заводів важкого машинобудування 7 тис. книг з книжкового фонду профспілкових бібліотек ленинградських заводів⁷.

Був створений державний фонд літератури для районних, міських, обласних, вузівських і шкільних бібліотек у визволених районах. Від різних організацій трудящих у цей фонд надійшло понад 6 млн. книг, це дало змогу 240 бібліотекам відновити їх діяльність⁸. Державний

¹ Газ. «Труд» від 14 жовтня 1945 р.

² Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1945, од. зб. 32, арк. 142.

³ Газ. «Труд» від 14 жовтня 1945 р.

⁴ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 13, арк. 29—30.

⁵ Там же.

⁶ Архів спілки працівників початкових і середніх шкіл, 1944, од. зб. 2, арк. 96.

⁷ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1944, од. зб. 12, арк. 99.

⁸ Газ. «Труд» від 10 липня 1944 р.

фонд літератури при Наркомосі РРФСР відправив у визволені райони 1150 тис. книг¹. Профспілки Москви, Іваново, Баку надіслали на Україну 87 бібліотек, в яких було 183 500 книг². Для відбудови і обладнання клубів Донбасу ВЦРПС виділила 5 млн. крб.³ Коли профспілки Закарпатської України при воз'єднанні українських земель в єдиній Українській Радянській державі увійшли в склад профспілок СРСР, Президія ВЦРПС виділила для санаторіїв і будинків відпочинку Закарпатської області ковдри, матраци та інший м'який інвентар, а для культурних потреб профспілок — 2 кінопересувки, 100 репродукторів, гармонії та інші народні інструменти, тисячі метрів мануфактури, спортивний та інший інвентар⁴.

У 1944 р. за рішенням ВЦРПС розпочався огляд художньої самодіяльності, в якому активну участь узяли колективи художньої самодіяльності України. В грудні місяці того ж року рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У був затверджений оргкомітет по огляду хорів, вокалістів і підведенню підсумків розвитку художньої самодіяльності в республіці⁵. За рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У профспілкові організації широко розглянули роботу по створенню гуртків художньої самодіяльності та підготовці їх до участі в огляді. Було створено 10 тис. гуртків, вони охоплювали близько 150 тис. чол. (До Великої Вітчизняної війни було 25 тис. гуртків художньої самодіяльності, які охоплювали 200 тис. чол.)⁶.

Велике значення для комуністичного виховання трудящих мають газети, радіо, театри і бібліотеки. В республіці на 1 жовтня 1945 р. видавалось 852 газети загальним тиражем понад 2,5 млн. примірників, працювали 1510 кіноустановок, 823 радіовузла, 99 театрів і 1466 масових бібліотек⁷.

Піклування про людину, увага до її запитів — одна з істотних рис нашого суспільства, де найціннішим капіталом є люди. Товариш М. С. Хрущов на нараді керівників міських і районних партійних та радянських організацій Києва говорив, що радянські люди терплять великі труднощі, які принесла війна і німецька окупація. Міські організації повинні зробити все необхідне і можливе, щоб поліпшити культурно-побутові умови радянських людей. Для більшовиків — це рідна і почесна справа⁸. Профспілки Радянської України під керівництвом Комуністичної партії залучили робітників і службовців до боротьби за відродження комунальних та культурних установ міст і робітничих селищ, за подання матеріальної допомоги дітям-сиротам, родинам фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни.

Згідно з постановою Президії ВЦРПС від 11 серпня 1944 р. за рахунок коштів профспілок у березні 1945 р. на Україні були відкриті в Одеській області два дитбудинки на 500 дітей, у Ворошиловську — на 200 дітей, в Сталінській області — 3 будинки на 550 дітей, у Харківській області — один на 200 дітей і в Києві — один на 200 дітей⁹. Громадськість міста Рутченково своїми силами і коштами створила дитбудинок на 50 дітей і обладнала його всім необхідним для нормаль-

¹ Газ. «Правда України» від 12 квітня 1945 р.

² Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1945, од. зб. 147, арк. 50.

³ Там же, 1946, од. зб. 89, арк. 17.

⁴ Там же, 1945, од. зб. 39, арк. 1—2.

⁵ Там же, 1946, од. зб. 77, арк. 12.

⁶ Газ. «Труд» від 24 вересня 1944 р.

⁷ Л. Володарський, назв. праця, стор. 21.

⁸ Газ. «Правда України» від 12 квітня 1945 р.

⁹ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1945, од. зб. 37, арк. 35.

них умов життя¹. У Дніпропетровську, Одесі, Макіївці, Харкові, Кіровограді та інших містах були споруджені будинки матері й дитини. Профспілковими організаціями України у 1944 р. було оздоровлено 83 605 дітей, у 1945—158 644².

З ініціативи профспілкових організацій робітники і службовці мали індивідуальні та колективні городи, які створювали додаткову продовольчу базу. В 1945 р. індивідуальні і колективні городи на площі 383 500 га землі обробляли 2 629 800 чол. робітників і службовців³.

Партійні та профспілкові організації приділяли багато уваги трудовлаштуванню родин фронтників. У Сталінській області протягом 1944 р. було трудовлаштовано 144 тис. членів родин фронтників, у Дніпропетровській лише за два місяці 1945 р. — 15 тис. 7,5 тис. пройшли курси підвищення кваліфікації⁴. Виховна робота, яку проводили партійні, профспілкові та комсомольські організації, піклування про людей сприяли найшвидшій відбудові народного господарства. Профспілки широко розгорнули соціалістичне змагання. На кінець 1945 р. соціалістичним змаганням на Україні було охоплено 79,5% працюючих⁵.

Внаслідок відбудовних робіт у 1945 р. відновили виробничу діяльність понад 4 тис. підприємств державної промисловості, більше 3 тис. артілей промкооперації. У 762 районах були створені райпромкомбінати⁶. Швидкими темпами відроджувалось сільське господарство. Загальна посівна площа становила $\frac{3}{4}$ довоєнної посівної площі, під зерновими культурами було зайнято 80% її⁷.

Великі успіхи у відбудові зруйнованого фашистськими варварами народного господарства, яких домоглась Радянська Україна, стали можливими завдяки допомозі Комуністичної партії, великого російського народу і всіх братніх народів Радянського Союзу. Тисячі кращих майстрів, будівельників та інженерів Москви, Ленінграда та інших міст, областей, республік працювали на відбудові зруйнованого німецькими загарбниками народного господарства України. 57 заводів допомагали відбудовувати «Запоріжсталь», понад 70 заводів Ленінграда брали участь у технічному озброєнні заводів Донбасу. Завод «Електросила», що знаходився в п'яти кілометрах від фронту, в умовах блокади будував для Кадіївки і Дніпропетровська генератори. У Сталіно на металургійному заводі в турбінному залі висить меморіальна дошка: «Турбогенератор. 5 тис. кіловат. Зроблено у Ленінграді під час блокади...»⁸.

За роки війни радянський народ придбав величезний політичний досвід. «Ніколи не переможуть того народу, — казав В. І. Ленін, — в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людиною працею»⁹.

¹ Газ. «Правда України» від 1 березня 1945 р.

² Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1945, од. зб. 147, 153, арк. 25, 79.

³ Там же, 1946, од. зб. 88, арк. 29.

⁴ Газ. «Правда України» від 10 квітня 1945 р.

⁵ Архів уповноваженого ВЦРПС по УРСР, 1945, од. зб. 31, арк. 69.

⁶ Н. С. Хрущев, *Итоги первого года восстановительных работ на Украине и наши задачи*, Госполитиздат УССР, К., 1945, стор. 19.

⁷ Л. Володарский, назв. праця, стор. 19.

⁸ Газ. «Правда України» від 18 листопада 1947 р.

⁹ В. І. Ленін, *Твори*, т. 29, стор. 281.

М. Д. ЮЩЕНКО

БОРОТЬБА
ПІДПІЛЬНИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПРОТИ ФАШИСТСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ
В УМОВАХ ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ
В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В суворі роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія згуртувала багатонаціональний радянський народ в єдиний бойозий табір і привела його до повної перемоги над фашистськими загарбниками. Могутнім знаряддям мобілізації і організації трудящих на всенародну боротьбу з загарбниками була більшовицька пропаганда і агітація.

В роки Вітчизняної війни Комуністична партія з допомогою агітації і пропаганди піднімала політичну свідомість мас, виховувала їх у дусі радянського патріотизму, запалювала на героїчну працю в тилу і безприкладні подвиги на фронті. «Перемога Радянського Союзу у Вітчизняній війні,— вказував А. О. Жданов,— багато в чому є наслідком тієї виховної роботи, яку вела партія в масах трудящих»¹.

Керівництво Комуністичної партії, її організаторська і ідейно-політична робота надали непереборної сили українському народу, який в період Великої Вітчизняної війни разом з усіма народами СРСР самовіддано боровся проти німецько-фашистських загарбників і їх націоналістичних наймитів як на фронті, так і на окупованій ворогом території.

У важких і складних умовах підпілля комуністи України виступали як бойовий загін КПРС. Вони були натхненниками і організаторами боротьби проти гітлерівських окупантів. Комуністи піднімали український народ на боротьбу, зміцнювали його віру в перемогу, показували шляхи і засоби досягнення цієї перемоги. Своєю організаторською і агітаційно-пропагандистською роботою на тимчасово окупованій ворогом території комуністи України, як відзначав товариш М. С. Хрушов, «підіймали патріотичний дух радянських людей і створювали умови для росту партизанського руху... Комуністи-підпільники в честь виправдали високе довір'я партії. Незважаючи на нечуваний терор, німцям не вдалось задусити більшовицьке підпілля»².

¹ А. О. Жданов, 29-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1946, стор. 17.

² М. С. Хрушов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 10.

* * *

На листопад 1941 р. німецько-фашистські загарбники окупували майже всю територію Української РСР. В захоплених областях гітлерівці ліквідували всі завоювання соціалістичної революції, установили режим кривавого терору і розгорнули брехливу пропаганду, маючи на меті примусити населення повірити у непереможність фашистської Німеччини і підкоритися поневоленню.

«...Брехня, обман і наклеп, оглушлива пропаганда нібито виняткової могутності німецької армії і переваг її зброї, натяки на володіння якимись-то особливими, ніким не баченими воєнними засобами, застосування всіляких застрашливих заходів, зруйнування міст, спалювання сіл, масове вбивство цивільного населення, вигнання на каторжні роботи в Німеччину багатьох чоловіків, жінок, дівчат, підлітків; прагнення викликати у населення всієї окупованої території жах перед їх пануванням, який скував би волю народів до опору»¹, — такими методами, писав М. І. Калінін, розраховували гітлерівці домогтися успіху «блискавичної війни» і паралізувати антифашистську боротьбу українського народу.

Розгром гітлерівських військ під Москвою і загальний наступ Радянської Армії взимку 1941/42 р. розвіяли міф про непереможність фашистської армії. Був похований план «блискавичної війни». Війна набрала затяжного характеру.

У зв'язку з цим німецько-фашистські власті на Україні, як і в інших окупованих радянських районах, докладали усіх зусиль до того, щоб стабілізувати окупаційний режим і за рахунок окупованих радянських територій зміцнити свій воєнно-економічний потенціал.

16 березня 1942 р. в «Офіційній записці для фюрера» гітлерівський міністр східних окупованих областей Розенберг писав, що метою німецької політики на Україні є використання корисних копалин, створення німецьких колоній, штучне гальмування інтелектуального розвитку населення і використання його як робочої сили. Завдання України, писав Розенберг, полягає в тому, щоб забезпечувати Німеччину продуктами і сировиною².

Для досягнення цих цілей гітлерівцям, насамперед, необхідно було відповідно ідеологічно обробити населення окупованих районів. Їхня пропаганда подвоїла свої зусилля. Німецько-фашистські власті придумали цілу систему заходів, спрямованих на те, щоб підірвати соціалістичну свідомість українського народу і духовно роззброїти його.

В 1942 р. гітлерівці розпочали організовувати так звані легіони «вільного козацтва». Подекуди було дозволено створювати «українські культурні товариства» і навіть відкрито школи і гімназії з викладанням українською мовою (основними предметами були німецька мова, історія «переможних» походів німецько-фашистської армії і біографія Гітлера), дозволялось ставити «витримані» українські п'єси³. Зростала кількість фашистських газет, що видавались українською і російською мовами. Якщо у серпні 1942 р. в «рейхкомісаріаті Україні» видавалося близько 70 газет⁴, то в січні 1943 р. їх виходило уже 91⁵.

¹ М. І. Калінін, *Война Отечественная и война тотальная*, Киров, 1943, стор. 3.

² «Нюрнбергский процесс. Сборник материалов», т. I, М., 1955, стор. 463.

³ Газ. «Комуніст» від 12 листопада 1942 р.

⁴ Архів колишньої Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР (далі — КІВ), ф. 434, оп. 3, од. зб. 6, арк. 21.

⁵ КІВ, ф. 434, оп. 3, од. зб. 7, арк. 17.

Для підсилення пропаганди серед населення, крім створених в листопаді 1941 р. фірм «Україна» і «Українська преса»¹, які поширювали німецько-фашистську пресу, 6 серпня 1942 р. було відкрито так зване «Сільськогосподарське видавництво України»². Крім того, гітлерівці наводнювали міста і села брошурами і листівками, виготовленими в Німеччині. В них усюляко вихвалявся гітлерівський «новий порядок» в Європі, населення закликалися допомагати німецько-фашистській армії, добровільно виїжджати на роботу до Німеччини і т. д.³

Фашистська преса і радіо всіляко намагалися обрехати радянський суспільний і державний лад, Комуністичну партію. З цією метою фашисти також широко використовували кіно. Тільки в так званому «рейхкомісаріаті Україні» у серпні 1942 р. діяло 300 кінотеатрів⁴. В них демонструвалися фільми, які обтравали брудом соціалістичний лад, зводили наклеп на радянських людей.

Для ідеологічної обробки населення України фашисти використовували автокефальну і уніатську церкви. З церковних амвонів лилась проповідь людиноненависництва, містики і попівщини. Духовенство уніатської церкви на чолі з митрополитом графом Шептицьким за заданням гітлерівців вело широку антирадянську пропаганду серед віруючих. Як визнав єпископ Чарнецький на засіданні військового трибуналу в травні 1946 р., не проходило майже жодної проповіді, щоб духовенство цієї церкви не закликало населення подавати всіляку допомогу німецько-фашистській армії і всіма засобами вести боротьбу проти Радянської влади⁵.

За цю свою антинародну діяльність весь персонал греко-католицької церкви одержував від гітлерівців щомісячну грошову винагороду. Шептицький, зокрема, одержував 1500 злотих, інші єпископи — 800 і т. д.⁶

Фашистські окупанти намагалися викоренити все, що могло підтримувати патріотичні почуття українського народу, нагадувати йому про Радянську владу і соціалістичний лад, запалювати на боротьбу проти загарбників. Наприклад, в селі Диканька на Полтавщині гітлерівці не залишили цілими жодної громадської будівлі, жодного красивого будинку. Двоповерхові будинки фашисти спалили, мотивуючи це тим, що вони були споруджені більшовиками, і для мужицької України не типові⁷.

Пам'ятники старовини і твори радянського монументального мистецтва фашисти руйнували, виходячи з того, що народ повинен забути свою історію, своїх визначних діячів. Українським містам і селам гітлерівці надавали ненависні народіві назви. Центральну вулицю Києва, Хрещатик, гітлерівці назвали «Ейхгорнштрассе» на честь ката українського народу, який командував німецькими окупаційними військами на Україні в 1918 р. і там був убитий. Стародавній український Львів вони оголосили німецьким містом і назвали Лембергом.

В складній обстановці терору і шаленого натиску фашистської ідеології перед партійними організаціями України на тимчасово окупованій території стояло завдання — зберегти і зміцнити політичну і моральну єдність українського народу, яка склалась в роки соціалі-

¹ КІВ, ф. 434, оп. 3, од. зб. 7, арк. 19, 20.

² Там же, арк. 21.

³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 1, од. зб. 2303, арк. 42.

⁴ КІВ, ф. 435, оп. 3, од. зб. 6, арк. 21.

⁵ Там же, од. зб. 9, арк. 3.

⁶ Газ. «Правда» від 14 травня 1944 р.

⁷ Там же.

стичного будівництва, без чого неможливо було успішно боротися проти окупантів. Особливу увагу необхідно було приділяти вихованню і зміцненню таких почуттів радянських людей, які сприяли мобілізації їх на боротьбу з ворогом.

Такими почуттями українського народу, що надавали йому величезної сили у боротьбі проти загарбників, були, насамперед, полум'яна любов до соціалістичної Батьківщини і непримиренна ненависть до її ворогів, дружба і братерство з народами СРСР, колективізм і товариство, непохитна впевненість в неминучість перемоги.

Найважливіше значення для відсічі фашистській ідеології і для мобілізації мас на боротьбу з окупантами мав активний радянський патріотизм трудящих України.

Яскраву характеристику суті активного радянського патріотизму дав ще В. І. Ленін у зверненні до народу в зв'язку з розбійницьким нападом німецького імперіалізму в 1918 р. В. І. Ленін вказував тоді, що справжній радянський патріотизм повинен виявлятися в тому, щоб всіма силами захищати молоду Радянську республіку¹.

Розвиваючи думки В. І. Леніна про радянський патріотизм, М. І. Калінін говорив у доповіді на зборах партійного активу м. Москви в 1940 р.: «...Ми повинні виховати всіх трудящих СРСР в дусі полум'яного патріотизму, в дусі безмежної любові до своєї батьківщини. Я говорю не про абстрактну, не про платонічну любов, а про любов напористу, активну, пристрасну, невгамовну, про таку любов, яка не знає ніякої пощади до ворогів, яка не спиниться ні перед якими жертвами в ім'я Батьківщини»².

Партійні організації України з перших днів окупації гітлерівцями території республіки розвивали і зміцнювали у населення стійкість, мужність, відвагу, незламну волю до боротьби з фашистськими загарбниками, до перемоги над ними. Вони спрямували свою агітаційно-пропагандистську роботу на те, щоб навчити трудящих, як гнів до ворога перетворювати в конкретні патріотичні діла. Подвиги радянських людей на фронті, героїчні дії народних месників — партизанів у тилу ворога — ці героїчні приклади боротьби радянських людей з ворогом були взяті на озброєння підпільними більшовицькими організаціями України.

Республіканські газети «Комуніст» (з 1943 р. «Радянська Україна»), «Советская Украина» і спеціальні випуски цих газет для населення тимчасово окупованих областей УРСР з номера в номер друкували численні матеріали про героїчні подвиги воїнів Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, про бойові успіхи народних месників.

«Советская Украина» протягом січня—березня 1942 р. опублікувала десять нарисів під рубрикою «Герої Вітчизняної війни», не рахуючи статей і кореспонденцій, присвячених бойовим діям на фронті. Виступи героїв Вітчизняної війни, розповіді про їх подвиги, підрахунки трофеїв і розгромлених фашистських дивізій займали центральне місце в усіх номерах газет, особливо в призначених для населення і партизанів окупованої України. Так, наприклад, у номері «Комуніста» від 10 травня 1942 р. з 7 кореспонденцій і заміток, вмішених на першій сторінці, 6 було присвячено бойовій діяльності воїнів Радянської Армії і народних месників. «Партизанська весна на Україні», «Удар

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 13.

² М. І. Калінін, Про комуністичне виховання, Вибрані статті і промови, К., 1955, стор. 83—84.

по німецькому аеродрому», «Нещадно громити фашистів!», «Шість місяців оборони Севастополя», «Відповідь партизанів на наказ товариша Сталіна» — такі заголовки цих кореспонденцій і заміток, які яскраво розповідали про славні бойові дії патріотів.

Спираючись на такі матеріали, більшовицькі підпільні організації проводили велику виховну роботу серед населення. Вони організували збирання і розповсюдження скинутих з радянських літаків листівок та газет і через агітаторів доводили їх зміст до населення. Так, наприклад, підпільна партійна організація станції Київ-Товарний за час своєї діяльності розповсюдила понад 10 тис. радянських листівок і близько 1000 примірників газет «Правда» і «За Радянську Україну»¹. Ямський підпільний райком КП(б)У (Сталінська обл.) систематично інформував населення району про становище на фронтах Вітчизняної війни. Незважаючи на величезну небезпеку, агітатори Н. А. Шило, І. Д. Клименко, А. Ф. Шишацький, Є. І. Іванов, Б. М. Дейнега, І. М. Басистий, В. І. Мозговий, І. М. Храпко та інші розповсюджували підпільну газету і листівки, в яких вміщувались матеріали про героїчну боротьбу радянських воїнів на фронті, закликаючи населення саботувати заходи окупаційних властей і вступати до партизанських загонів².

Горлівський підпільний міськом КП(б)У уже на початку 1942 р. почав видавати не тільки листівки, а й газету «За Родину», яка виходила 4—5 разів на місяць тиражем від 500 до 800 примірників³. В ній систематично друкувались матеріали про патріотичні подвиги радянських воїнів. Підпільники підтримували зв'язок з штабами військових з'єднань. У цих штабах вони одержували антифашистські листівки, газети і брошури, які розповсюджували серед населення шахтарських і заводських селищ окупованої території. М. Ф. Стогнев і С. М. Стогнев поширювали листівки, зведення Радінформбюро і проводили індивідуальні бесіди з населенням хутора Байрак, з робітниками заводу імені С. М. Кірова. Комуніст Орехов проводив агітаційну роботу серед залізничників станції Мижитівка.

Поряд з цим підпільні партійні організації і політпрацівники партизанських загонів використовували й інші форми політичної роботи. У звіті Одеського обкому КП(б)У, наприклад, вказано, що, крім випуску листівок, брошур, плакатів і газети «За счастье Родины», підпільники проводили усну агітацію, розповідали населенню про всенародну боротьбу з ворогом не на життя, а на смерть, про Радянську владу, про Червону Армію⁴. Підпільники П. Н. Засенко, А. А. Ровинський, А. А. Лазаренко розповідали робітникам-залізничникам станції Київ-Товарний правду про героїчну боротьбу Червоної Армії і партизанів, про подвиги радянських бійців і командирів, маскуючись читкою націоналістичної газети «Нове українське слово»⁵.

Партизани загону С. А. Ковпака, що прибули в Путивльський район, у січні 1942 р. провели в ряді сіл збори, присвячені зимовому наступу Радянської Армії. 14 січня перед селянами села Хозівка і хутора Окоп з доповіддю про успіхи Червоної Армії на фронтах Вітчизняної війни і завдання колгоспників в окупованих районах у боротьбі

¹ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 176, арк. 221. Газета «За Радянську Україну» видавалася Полігуправлінням Південно-Західного фронту для населення окупованих районів України.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 2303, арк. 104.

³ Там же, арк. 103.

⁴ Там же, оп. 3, од. зб. 2259, арк. 23.

⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 176, арк. 221.

з німецько-фашистськими загарбниками виступив С. А. Ковпак. 15 січня комісар загону С. В. Руднев провів збори в селі Бруски, 16 січня — в селі Бивалині¹.

Підпільна партійна організація Дарницького вагоноремонтного заводу, починаючи з червня 1942 р., організувала слухання радіопередач з Москви. З цією метою були використані встановлені на заводі німецькі радіоприймачі. Підпільники П. Н. Воробйов, А. П. Грибова і Н. П. Гриньова слухали радіопередачі в кабінеті німецького інспектора. В. Юрченко використовував приймач охорони заводу². Прийняті зведення Радянського Інформбюро і більшовицькі листівки розмножувала на друкарській машинці член цієї підпільної організації комуністка А. П. Білоіван, інші підпільники писали їх від руки і поширювали серед робітників і службовців³.

Кожна звістка про рідну Радянську Армію, про її бойові успіхи вливала в серця радянських людей на окупованій території нову енергію і бадьорість, зміцнювала їх почуття любові і відданості соціалістичній Батьківщині, бажання допомагати її доблесним захисникам в розгромі проклятого ворога.

Під впливом вістей про бойові діла радянських воїнів опір трудящих окупантам дедалі посилювався. Про це яскраво свідчить записка з фашистської «в'язниці» члена підпільної комсомольсько-молодіжної організації м. Кривого Рога Анатолія Жолтухіна своїм тозаришам. «Хлопці, — писав він, — після двох місяців розклеювання зведень Радінформбюро почався рух серед робітників Криворізького заводу, рудників, з'явилися партизанські загони, хоч і маленькі. Тепер не страшно і вмерти... Про одне прошу — не забувайте роботи серед молоді і робітників»⁴.

Подібні факти є яскравим свідченням того, що приклади боротьби воїнів-патріотів ставали надбанням широких верств трудящих на тимчасово окупованій території. Вони вчили їх боротися з ворогом, втілювати свою любов до Вітчизни в конкретні справи. Повідомлення про успішні бойові дії Радянської Армії і партизанів викликали у трудящих окупованих районів бажання наслідувати їх приклад.

Фашистська пропаганда намагалась прищепити українцям ту думку, що Радянський Союз не може перемогти гітлерівську Німеччину. З цією метою фашисти прагнули переконати населення окупованих територій в нібито повному розвалі господарського життя в Радянському Союзі, в неспроможності радянської промисловості забезпечити потреби фронту, в поганій якості радянської бойової техніки і озброєння і т. п.

За цих умов важливе значення для підтримання бойової патріотичної активності населення окупованих районів України мало викриття брехні гітлерівської пропаганди, показ трудових подвигів народу в радянському тилу. На противагу фашистській пропаганді необхідно було зміцнювати переконання населення окупованих районів у перевазі соціалістичної системи господарства перед капіталістичною, в здатності Радянського Союзу розгромити загарбників і визволити від них рідну землю. Завдання полягало в тому, щоб привести маси до розуміння того, що спільними зусиллями трудівників радян-

¹ С. А. Ковпак, Від Путівля до Карпат, К., 1949, стор. 55.

² Паргархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 177, арк. 391—392.

³ Там же, арк. 392.

⁴ Газ. «Комсомольская правда» від 15 жовтня 1943 р.

ського тилу і населення, яке лишилося на тимчасово окупованій території, можна прискорити перемогу над ворогом.

Надаючи великого значення показові життя і трудових подвигів радянського тилу як засобу мобілізації трудящих окупованої території на боротьбу з ворогом, партійні організації широко і наполегливо розповідали населенню про могутнє трудове піднесення в радянському тилу, про те, яким повнокровним життям живе Радянський Союз.

Тільки за січень — березень 1942 р. газета «Советская Украина» опублікувала 12 тематичних сторінок, присвячених героїчній праці українських робітників, колгоспників та інтелігенції, евакуйованих в глиб Радянської країни.

Жоден номер газет «За Радянську Україну» і «Комуніст» не виходив без повідомлень про життя радянського тилу. Наприклад, в номері «Комуніста» від 10 травня 1942 р. із 10 заміток, опублікованих на другій сторінці, 4 були присвячені внутрішньому життю Радянського Союзу; в номері від 27 травня таких матеріалів було 5 з 12; від 9 червня — 4 з 8; від 30 червня — 8 з 15.

Українська преса в статтях, замітках і листах розповідала населенню окупованих областей про життя на нових місцях евакуйованих підприємств, колгоспів, установ і навчальних закладів, про патріотичне піднесення, з яким українські робітники, колгоспники та інтелігенція працюють, наближаючи день визволення України з-під німецько-фашистської неволі.

«Пліч-о-пліч з робітниками Уралу, поряд з лєнінградцями, сталінградцями, татарами, удмуртами, — писали кадрові робітники заводу «Арсенал», евакуйованого на схід, своїм землякам-киянам, що лишилися в тилу ворога, — ми працюємо для потреб фронту. Наші молота, преси, верстати, електропечі дають тепер воєнної продукції у багаті разів більше, ніж будь-коли раніше...»¹.

Цей лист було вміщено в українській пресі, а також видруковано спеціальною листівкою і скинуто над окупованою Київщиною.

Гітлерівці добре усвідомлювали велику силу правди про Радянську країну. Тому вони вживали всіляких заходів, щоб ця правда не доходила до населення окупованих місцевостей. Вони люто переслідували розповсюджувачів більшовицьких видань, вішали і розстрілювали людей тільки за те, що знаходили у них примірник радянської газети або листівки. В м. Хоролі, Полтавської області, фашисти повісили 50-річного колгоспника за те, що він читав газету «За Радянську Україну». В Шишацькому районі за це ж на площі розстріляли селянку — матір чотирьох дітей².

Але як би фашисти не намагались приховати від населення окупованої України справжнє становище в радянському тилу, їм це не вдавалось. Ніякі репресії не змогли перешкодити населенню тимчасово окупованих ворогом територій знати правду про героїчну працю їх братів і сестер в радянському тилу, про життя Радянської Батьківщини.

Радянські люди жадібно тягнулись до більшовицьких листівок, газет і брошур, в яких розповідалось про рідну країну. Враховуючи величезне бажання населення знати правду про рідну країну, підпільники широко використовували в своїй роботі з людьми матеріали про життя радянського тилу. Підпільна група с. Фурси на чолі з Ф. С. Шереметом, керована Білоцерківським підпільним райкомом КП(б)У,

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 545, арк. 1.

² Газ. «Правда» від 4 травня 1942 р.

розповсюдила понад 200 примірників Звернення української інтелігенції до українського народу, а також листівки під назвою «Вісті з Радянської Батьківщини», скинуті радянськими літаками в ніч з 17 на 18 березня 1942 р.¹ Всього у Білоцерківському районі було поширено близько 6 тис. цих агітматеріалів². Це сприяло залученню нових груп населення до боротьби проти гітлерівських загарбників. Ряди активних борців з ворогом у Білоцерківському районі перевищили 259 чол.³

Члени підпільної організації на київському заводі «Буддеталь», керовані Подільським підпільним райкомом КП(б)У, майже щоденно читали робітникам радянські листівки і газети⁴. Члени підпільної організації на пароплаві «Арсеналець» комуніст В. В. Трандофілєв і безпартійний А. В. Островський відвозили листівки в села Чернігівської області⁵.

Завдяки ініціативі, винахідливості і сміливості підпільників, правда про радянський тил і фронт доходила до населення окупованої України і розсіювала туман фашистської брехні, надавала бадьорості і енергії для боротьби з поневолювачами.

На сотнях мітингів, сходок, бесід і читок, організованих комуністами-підпільниками Ровенської області, з газет і листівок, одержаних з «Великої землі», пише в своїй книжці колишній секретар Ровенського підпільного обкому КП(б)У В. А. Бегма, місцеве населення і народні месники дізнавались про життя і працю радянських народів-братів, і це вливало в їх серця нові сили і енергію⁶.

Для викриття фашистської брехні про Радянську країну і виховання трудящих в дусі активного радянського патріотизму партійні організації використовували листи трудящих радянського тилу їх землякам, які залишилися в тилу ворога.

Колективи найбільших українських підприємств і колгоспів, евакуйованих в глиб країни, і навіть окремі громадяни, як, наприклад, Іван Завертайло, передовий гірник Криворіжжя, звертались до населення України з листами. У цих листах, скинутих літаками над окупованою територією у вигляді листівок або на сторінках газет, робітники, трудівники сільського господарства і українська інтелігенція розповідали про свої успіхи в роботі, спростовували гітлерівську брехню, закликали трудящих окупованих районів підніматися на боротьбу проти фашистських окупантів.

В серпні 1942 р. робітники одного Харківського заводу в своєму листі землякам спростували брехню фашистської пропаганди про те, пібито цей завод потрапив до рук гітлерівців і Радянський Союз таким чином втратив один з кращих своїх танкових заводів.

«Геббельс нахабно бреше! — говорилось у листі. — Наш завод живе і працює на новому місці... Уже в грудні минулого року із цехів вийшли перші бойові машини. Щомісячно збільшуємо випуск танків. Так працюємо ми, ...члени колективу двічі орденосного українського заводу. Не бачити тобі, кривавий Гітлер, і тобі, пустобрех Геббельс, наших заводів. Очі повилазять. Наші заводи назавжди залишаться нашими, радянськими. З наших заводів йде і буде йти все більше танків,

¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, од. зб. 177, арк. 331—332.

² Там же, арк. 341.

³ Там же, арк. 342.

⁴ Там же, арк. 305.

⁵ Там же, од. зб. 176, арк. 305.

⁶ В. Бегма, Злочинні німців і народна боротьба на Ровенщині, К., 1945, стор. 21.

гармат і іншого озброєння, щоб швидше роздавити гітлерівську банду грабіжників і головорізів, звільнити нашу рідну землю, Радянську Україну, від брудних окупантських орд.

Сердечний привіт і низький уклін тобі, мати-Україно!»¹.

З листами до земляків, що лишилися в тилу фашистських загарбників, звертались також колективи київського заводу «Арсенал» і харківського «Серп і молот», криворізькі металурги, трактористки тракторної бригади П. М. Ангеліної, колгоспники сільськогосподарської артілі ім. Тимошенка і багато інших, евакуйованих в глиб Радянського Союзу.

Ці листи, різні змістом і формою, об'єднувало одне — бойовий дух, бадьорий настрій, гаряче почуття любові до Батьківщини, палка ненависть до фашистських поневолювачів, прагнення не чекати визволення, а всіма силами боротися за його наближення. Вони на конкретних, близьких і зрозумілих прикладах роз'яснювали лозунги і політику Комуністичної партії, демонстрували нерозривний зв'язок трудящих радянського тилу з населенням окупованих областей, політично виховували маси, підіймали їх соціалістичну свідомість, зміцнювали бадьорість і віру в неминучість розгрому ворога.

Патріотичні заклики, що містилися в цих листах, знаходили жвавий відгук в серцях людей на окупованій території, які своїми ділами відповідали товаришам з-за лінії фронту. Так, наприклад, гірники Криворізького басейну вносили свій вклад в справу визволення Вітчизни тим, що не давали окупантам розгортати експлуатацію підземних багатств рідного краю.

Трудящі окупованої території України гаряче відгукнулись на лист робітників харківського заводу «Серп і молот», які запропонували побудувати танкову колону «За Радянську Україну». «Цей патріотичний почин, — писала газета «Комуніст» 24 січня 1943 р., — підхопили українці і на території, тимчасово окупованій фашистами. Так, партизани одного загону, дізнавшись про збір коштів на танкову колону «За Радянську Україну», одностайно приєдналися до цієї пропозиції і за один день зібрали 30 250 крб. Звістка ця дійшла і до інших партизанських загонів, а від них і до населення окупованих міст і сіл. Кошти, зібрані на території, окупованій ворогом, уже переправлені через лінію фронту на Велику землю, як кажуть партизани, і здані до Державного банку».

Ці факти свідчать про те, що листи людей з радянського тилу до своїх земляків, надруковані в газетах і листівках і закинуті у тил ворога, були могутнім засобом натхнення трудящих на боротьбу з окупантами. Вони зміцнювали любов населення до Радянської Батьківщини, до її суспільного і державного ладу, посилювали його моральну стійкість і запалювали на боротьбу з ворогом за свободу і щастя українського народу і всіх народів СРСР.

Дійовим засобом боротьби підпільників проти фашистської пропаганди був показ природних багатств і резервів нашої Батьківщини. Ця робота була необхідна тому, що фашистська пропаганда, прагнучи переконати населення в даремності будь-якого опору, на кожному кроці твердила про те, що резерви Радянського Союзу вичерпуються і справа йде до кінця.

Підпільні партійні організації України шляхом бесід, доповідей, виступів на мітингах і через пресу викривали цю мерзенну брехню фашистів. Вони несли в маси слова більшовицької правди про неперере-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 25, од. зб. 1, арк. 9.

можливість Радянської держави, про її могутні резерви, поставлені на справу оборони країни. Бесіди такого змісту зміцнювали впевненість трудящих у нашій перемозі, породжували твердість духу в боротьбі з ворогами.

Важливу роль у боротьбі проти ідеологічної обробки населення тимчасово окупованих районів фашистською пропагандою відігравали заходи партійних організацій у зв'язку з такими революційними і знаменними датами, як ленінські дні, роковини Радянської Армії, 1 Травня, роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, День Конституції та ін. Комуністи використовували дні революційних свят для ще більшого посилення патріотичної активності трудящих у боротьбі проти окупантів.

Німецько-фашистські загарбники, окупувавши Радянську Україну, руйнували пам'ятники В. І. Леніну, спалювали його твори. Так, вони знищили пам'ятник Іллічу в Нижнєдніпровському районі м. Дніпропетровська, а в приміщенні райкому КП(б)У — бюст Леніна¹. Два бюсти В. І. Леніна фашистські вандали знищили в приміщенні Боровського райкому партії, Харківської області². Вони повністю знищили бібліотеку Київського філіалу музею В. І. Леніна і багато речей, зв'язаних з світлим іменем великого вождя трудящих.

Проте ніякі зусилля і брехня гітлерівської пропаганди не могли похитнути в серцях українців любов до безсмертного Леніна, їх вірність всепермагаючим ленінським ідеям. Ім'я Леніна служило символом непохитності Радянської держави, джерелом натхнення мільйонів людей, запалювало український народ на нещадну боротьбу з гітлерівськими окупантами. «Кожне слово Леніна, його заклики запали глибоко мені в душу,— писав партизан Н. Іванов у газеті «Комуніст» 21 січня 1943 р.— Коли підлий ворог напав на нашу Батьківщину, я з перших днів зі зброєю в руках, не шкодуючи свого життя, відстоював велику справу Леніна...».

В ленінські дні підпільні партійні організації і партизани закликали трудящих підніматись на боротьбу з фашистськими поневолювачами, виконувати ленінський заповіт про необхідність захищати Батьківщину до останньої краплі крові.

Роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції комуністи України проводили під знаком мобілізації мас на ще більш самовідданий захист соціалістичних завоювань, використовуючи для цього пресу, збори, радіопередачі з Москви, агітацію та інші засоби політичної роботи.

Сумський підпільний обком КП(б)У для проведення зборів, присвячених 25-й річниці Жовтня в листопаді 1942 р., відрядив доповідачів у міста, райцентри і села. Командирів і комісарів загонів і з'єднань обком зобов'язав організувати охорону місць проведення зборів³. В результаті в Сумській області було проведено близько 700 мітингів, зборів і бесід, присвячених 25-й річниці Жовтневої революції, з участю 173 тис. чол.⁴.

У дні революційних свят в ряді населених пунктів тимчасово окупованих областей України вивішувались портрети керівників Комуністичної партії і Радянської держави, знамена, які старанно переховувались від ворога, писались лозунги на стінах великих будинків.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7021, оп. 3, спр. Д—464, арк. 54.

² Там же, спр. Д—458, арк. 56.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 114, арк. 60.

⁴ Там же, арк. 61.

Особливо відзначились у цьому комсомольці і молодь. Краснодарські молодогвардійці, наприклад, в ніч на 7 листопада 1942 р. вивісили червоні прапори на школі ім. Ворошилова, колишньому приміщенні райспоживспілки, на шахті 1-біс, на найвишому дереві парку і на будинку лікарні селища Краснодар¹. Юні патріоти Києва в день 25-ої річниці Жовтневої революції написали від руки і вивісили на вулицях лозунги: «Хай живе Великий Жовтень!» і «Хай живе вільна Радянська Україна!»².

Ці факти яскраво свідчать про вірність українського народу великим ідеям комунізму. Радянські люди в тилу ворога з гордістю і надією дивились на червоні знамена, читали заклики своїх вожаків-комуністів.

Жителька Краснодона М. О. Литвинова так розповідає про свої почуття в той момент, коли вона побачила червоний прапор 7 листопада 1942 р.: «Коли я побачила на школі прапор, невимовна радість і гордість охопили мене. Розбудила дітей і швиденько побігла через дорогу до К. А. Мухіної. Вона стояла на підвіконні, сльози струмками розповзались по її худих щоках. Вона сказала: «Маріє Олексіївно, адже це зроблено для нас—радянських людей. Про нас пам'ятають, ми не забуті»³.

Наочна агітація підпільників у дні революційних свят мала великий вплив. Вона переконувала населення в тому, що в найтяжчі дні фашистської неволі Комуністична партія безупинно піклується про долю тих, хто тимчасово лишився у тилу ворога. Все це зміцнювало любов трудящих окупованої території до Радянської Батьківщини, до її соціалістичного ладу, до Комуністичної партії — колективного вождя радянського народу, посилювало їх прагнення швидше розгромити ненависних гітлерівських окупантів.

Не випадково саме дні революційних свят ознаменовувались посиленням опору широких мас окупантам, новим піднесенням боротьби проти ворога. Ось характерний приклад.

23 лютого 1942 р. в с. Дубовичі, Глухівського району, партизани С. А. Ковпака провели парад і мітинг населення. С. А. Ковпак в супроводі комісара С. В. Руднева йшов вздовж шеренги і поздоровляв бійців і командирів з днем Червоної Армії. Потім він виголосив промову. Люди почули клятву командира народних месників бути вірним соціалістичній Батьківщині і нещадно бити гітлерівців. Це справило величезне враження на селян. Після парадів і мітингу, згадував пізніше С. А. Ковпак, до партизанського загону вступило 25 жителів села⁴.

Потім партизани відійшли, а німецькі фашисти забрали 53 селян і оголосили їм ультиматум: або сказати, де знаходяться партизани, або стати до стінки. Колгоспники знали, де знаходяться партизани. Фашистський офіцер тричі пропонував колгоспникам життя за зраду і тричі селяни мовчали. А коли він запропонував в четвертий раз, один старик плянував в обличчя гітлерівцю і вигукнув: «Стріляй, гад, не мути душу». І вони загинули — п'ятдесят три селянина, але не виказали партизанів⁵.

Таким чином, боротьба партійних організацій проти фашистської ідеології і пропаганди стала могутнім засобом активізації мас і мобі-

¹ Журн. «Партійное строительство», 1943, № 17—18, стор. 29.

² П. Тронько, Безсмертя юних, К., 1957, стор. 73.

³ Журн. «Партійное строительство», 1943, № 17—18, стор. 29.

⁴ Газ. «Радянська Україна» від 20 березня 1944 р.

⁵ Газ. «Правда України» від 13 грудня 1944 р.

лізації їх на нещадну боротьбу проти фашистських загартників. Вона ще більше згуртувала український народ навколо ленінської Комуністичної партії і Радянського уряду, зміцнила його вірність великому прапору комунізму. Ця боротьба сприяла підтриманню і зміцненню ідейної, політичної і моральної єдності радянського народу в умовах війни.

Боротьба комуністів України проти німецько-фашистської ідеології і пропаганди на території окупованих районів підтвердила всю правильність положення В. І. Леніна про те, що політичне виховання народу — це, перш за все, залучення широких мас до безпосередньої боротьби за здійснення завдань, які стоять перед ними, що «справжнє виховання мас ніколи не може бути відокремлене від самостійної політичної і особливо від революційної боротьби самої маси. Тільки боротьба виховує експлуатований клас, тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширяє його кругозір, підносить його здібності, прояснює його розум, виховує його волю»¹.

Героїчна боротьба українських комуністів проти зусиль гітлерівських поневолювачів ідеологічно і політично підкорити собі населення тимчасово окупованих районів була важливим вкладом в справу розгрому фашистських агресорів і торжества народів Радянського Союзу.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 222.

В. П. ТЕРЕНТЬЄВ, Ю. В. БАБКО

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ УРСР В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Перший п'ятирічний план передбачав будівництво сотень нових підприємств, створення цілих галузей промисловості, яких не мала наша країна до Жовтневої революції. Але ці величезні завдання не можна було успішно розв'язати через відсутність достатньої кількості технічних кадрів. Саме тому в той період проблема кадрів стала однією з вирішальних проблем соціалістичного будівництва.

Гострота проблеми кадрів зумовлювалася ще й тим, що переважно більшість спеціалістів становила стара буржуазна інтелігенція, частка якої зрадила Радянську державу, стала на шлях шкідництва. За даними обслідування, яке було проведено в серпні 1929 р. і яке охопило близько 9 тис. спеціалістів 37 найбільших підприємств СРСР¹, вихідці з робітників становили лише 6,2%², а колишні власники, акціонери і особи керівного адміністративно-технічного персоналу дореволюційних підприємств — 42,9%³.

Науково-технічний рівень значної частини інженерів відставав від вимог. Старі спеціалісти в роки громадянської війни та відбудовного періоду майже не підвищували свою кваліфікацію; теоретичні знання молодих радянських інженерів, які закінчували вузи після громадянської війни, теж були недостатніми.

В народному господарстві України відчувалась гостра нестача інженерів. Промисловість України в цілому була забезпечена інженерами на 81%, металургійна — на 72,5%, машинобудівна — тільки на 60%⁴.

Підготовка інженерно-технічних кадрів для народного господарства (промисловості, будівництва, транспорту) відбувалась у вищих технічних школах. Напередодні першої п'ятирічки на Україні в 50 вузах навчалось 16 420 студентів⁵.

За 1920—1927 рр. вища технічна школа України досягла значних успіхів. Були упорядковані мережа і контингенти учбових закладів.

¹ Серед обслідуваних підприємств була значна кількість об'єктів УРСР.

² А. Бейлин, Кадры специалистов в СССР, их формирование и рост, М., 1935, стор. 137.

³ Там же, стор. 143.

⁴ «Пятилетний план подготовки кадров инженеров, техников, агрономов и экономистов», Харьков, 1930, додаток VI, таблиця 6.

⁵ «Всесоюзная школьная перепись 15-XII 1927 года, том второй, Учреждения профессионального образования на Украине», Изд-во «Хозяйство Украины», Харьков, 1930, стор. 2, 66—67. В цифру вузів включено: інститутів 5 з 7035 студентами, технікумів (індустріально-технічних, будівельних і транспортних) — 45 з 9375 студентами (до 1930 р. на Україні технікуми вважались вищими учбовими закладами).

Докорінно змінився соціальний склад студентів. Так, якщо в 1922/23 р. серед студентів було 18,9% колишніх робітників та їх дітей¹, то в 1927/28 р. робітничий прошарок зріс до 45,9%². Поліпшилось матеріально-побутове становище цієї частини студентів. За 1925—1928 рр. кількість студентських стипендій та їх розмір зросли в середньому на 40%³.

Важливі зміни сталися в системі навчання. З 1923 р. для студентів вузів була запроваджена виробнича практика. В навчальні плани було включено соціально-економічні дисципліни. З кожним роком зроставав авторитет вузівських партійних та громадських організацій.

Однак поряд з досягненнями в роботі вищої технічної школи мали місце і значні недоліки. Студенти часто-густо довідувались про свою конкретну спеціальність лише на останньому курсі. У навчальних планах та програмах питання спеціальної підготовки студентів та найновіші досягнення науки і техніки займали дуже незначне місце. Найвні кадри викладачів самі не стояли на рівні цих досягнень. Незадовільно проходила виробнича практика. Слабо уявляючи нові потреби виробництва, вузи України готували спеціалістів по-старому, надмірно широкого профілю. З ростом промисловості та появою нових її галузей виникла гостра потреба у фахівцях з більш спеціалізованою підготовкою.

Серйозні недоліки існували в громадсько-політичному вихованні студентства. Недостатня увага зверталась також на дальше поліпшення соціального складу студентів.

Величезну увагу проблемі підготовки нових спеціалістів приділив липневий Пленум ЦК ВКП(б) 1928 р., який у своєму рішенні підкреслив, що підготовка нових спеціалістів стає найважливішим завданням партії. Пленум вказав на необхідність збільшити вдвоє питому вагу спеціалістів у виробництві на кінець п'ятирічки порівняно з 1928 р. і домогтися дальшого зростання робітничого ядра у вузах, з тим щоб у 1928 р. робітники становили не менше 65% загальної кількості студентів. Для підготовки робітників до вступу у вузи було запропоновано організувати підготовчі курси, розширити сітку робфаків, особливо вечірніх. ЦК ВКП(б) вирішив протягом найближчих років направляти до вузів не менш, як по тисячі комуністів, що пройшли серйозну школу партійної, радянської або професійної роботи.

В галузі навчальної роботи ЦК ВКП(б) рекомендував переглянути за участю господарських органів і профспілок учбові плани і програми і ввести безперервну виробничу практику тривалістю не менше 10 місяців.

Ряд вказівок липневого Пленуму ЦК ВКП(б) було спрямовано на поліпшення громадсько-політичного виховання студентства, на упорядкування розподілу тих, що закінчили вузи, і т. ін.⁴

Директиви липневого Пленуму ЦК ВКП(б) українська партійна організація зустріла з величезним піднесенням. Вони лягли в основу її боротьби за підготовку нових кадрів технічної інтелігенції. В серпні 1928 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про стан вузів на Україні». Крім недоліків, які мали місце у вузах в цілому по країні, ЦК КП(б)У відзначив і ті, що були властиві лише системі технічної освіти в УРСР:

¹ Я. Звігальський, М. Іванов, Професійна освіта на Україні, Вид-во Наркомосу УРСР, Харків, 1927, стор. 46.

² «Всесоюзная школьная перепись 15-ХІІ 1927 года, том второй...», стор. 70.

³ Я. Ряппо, Радянське студентство, Держвидав України, Харків, 1928, стор. 30—31.

⁴ «КІПС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. ІІ, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 481—486.

недостатня кількість та відірваність від виробництва технікумів, розрив у програмах профшколи (середньої школи) та вищих учбових закладів тощо¹.

XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.), на якому був затверджений перший п'ятирічний план розвитку народного господарства УРСР, ухвалив рішення про підготовку протягом п'ятирічки необхідної кількості інженерів². Але вже на кінець 1929 р. стало очевидним, що передбачена кількість спеціалістів була зовсім недостатньою. Це пояснювалося тим, що могутня хвиля соціалістичного змагання і ударництва, трудовий героїзм радянського народу залишили далеко позаду планові накреслення темпів розвитку промисловості.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. постановив розробити у тримісячний строк п'ятирічний план підготовки спеціалістів для промисловості, передбачивши в ньому як будівництво нових учбових закладів, так і вдосконалення існуючої мережі вузів. Врахувавши те, що досвід передачі кількох вузів у відання ВРНГ і НКШ цілком себе виправдав, пленум ЦК ВКП(б) вказав на доцільність проведення в 1929/30 р. передачі учбових закладів відповідним господарським наркоматам, а також на необхідність дальшого поліпшення соціального складу студентства, зокрема, шляхом посилки нового загону парттисячників³ у вузи. В галузі перебудови учбової роботи пленум запропонував краще організувати безперервну практику, продовжити перегляд навчальних планів та програм, поліпшити якісно і розширити кількісно підготовку науково-педагогічних кадрів тощо. З метою поліпшення громадсько-політичного виховання студентства ЦК ВКП(б) вирішив звільнити партійні і громадські організації вузів від адміністративно-педагогічних функцій. Основним їх завданням ставала боротьба за поліпшення якості навчання і трудової дисципліни⁴.

Пленум ЦК КП(б)У, який також відбувся в листопаді 1929 р., дав вказівку всім партійним організаціям республіки негайно розпочати роботу по здійсненню рішень пленуму ЦК ВКП(б)⁵. На розвиток рішень пленумів ЦК ВКП(б) (липневого 1928 р. та листопадового 1929 р.) ЦВК і РНК СРСР прийняли ряд постанов — про підготовку нових спеціалістів, їх розподіл та використання (29 серпня 1928 р.), про підготовку технічних кадрів для народного господарства Союзу РСР (13 січня 1930 р.) та ін. Відповідні постанови були прийняті також урядом Радянської України.

Для здійснення директив листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) за рішенням ЦК КП(б)У була створена урядова комісія, яка в квітні 1930 р. подала проект нового п'ятирічного плану. Хоч він і не був затверджений, проте він в основному правильно відбивав потребу в інженерних кадрах і намічав шляхи їх підготовки через систему індустріальних інститутів УРСР.

Протягом 1929/30—1932/33 рр. на Україні тільки через учбові заклади вищої технічної школи треба було підготувати 17 459 інжене-

¹ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 15, стор. 9.

² «XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7—15 травня 1929 р., Постанови», Вид-во Оргінстру ВУЦВК, Харків, 1929, стор. 40.

³ Парттисячниками називалися комуністи, яких посилали на навчання у вузи за постановами ЦК ВКП(б).

⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 590—595.

⁵ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 21—22, стор. 15.

рів¹. Уся складність цього завдання стане ясною, коли зважити на те, що в промисловості УРСР на 1 жовтня 1929 р. працювало лише 5862 інженери з вищою освітою².

Існуюча мережа вищих технічних шкіл не могла забезпечити потреб промисловості: і в кадрах спеціалістів. Досить сказати, що втузами УРСР в 1928 р. було випущено усього 1322 спеціалісти, а в 1929 р.— 1803³. За таких умов втузи України на кінець п'ятирічки могли б дати лише 10 тис. спеціалістів.

На боротьбу за кадри Комуністична партія мобілізувала профспілкові та комсомольські організації. VIII Всесоюзний та IV Всеукраїнський з'їзди профспілок закликали профспілкові організації зайнятися проблемою кадрів, як своєю кровною справою⁴. IX з'їзд ВЛКСМ в резолюції відзначав: «З'їзд надає виключної ваги участі комсомолу в розв'язанні проблеми кадрів»⁵. VIII з'їзд ЛКСМУ прийняв спеціальну резолюцію «Підготовка кадрів для народного господарства»⁶, в якій поставив перед комсомолом України конкретні завдання у цій справі.

Для успішного виконання завдання підготовки кадрів необхідно було, насамперед, ліквідувати недоліки вищої школи, які полягали, зокрема, в недосконалості системи технічної освіти в УРСР. Відмінність в системі вищої технічної освіти УРСР і РРФСР полягала в тому, що на Україні існували два типи учбових закладів, які готували спеціалістів вищої кваліфікації, — інститути і технікуми. Аналіз навчальних планів, програм і стану технікумів показав, що з завданням випуску спеціалістів вищої кваліфікації значна частина учбових закладів цього типу не справлялась. Технікуми не були настільки мірою забезпечені професорсько-викладацьким складом, а також відповідною матеріальною базою (вони не мали необхідних лабораторій, кабінетів тощо). Так, наприкінці 1927 р. в 22 технікумах на 4951 студента було лише 4 кабінети хімії, 6 кабінетів механіки, 1 кабінет технології і 4 кабінети електротехніки⁷. В результаті якість підготовки спеціалістів у технікумах була низька⁸. У зв'язку з цим липневий Пленум ЦК ВКП(б) 1928 р. запропонував «приступити з 1928/29 навчального року до уніфікації системи технічної освіти в СРСР»⁹.

В 1928/29 р. це питання обговорювалось на конференції працівників вищої школи і промисловості УРСР, на зборах, засіданнях і т. д. 21 січня 1929 р. при ЦК ЛКСМУ відбулась нарада, присвячена проблемам народної освіти¹⁰. В квітні того ж року аналогічна нарада від-

¹ «П'ятирічний план підготовки кадрів інженерів, техніків, агрономів і економістів, Доповідь сектора праці, культури і науки Держплану УРСР, Держплану СРСР», Харків, 1930, стор. 106.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 34, оп. 14, спр. 1252, арк. 39.

³ «Народна освіта України, Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр.», Вид-во «Господарство України», Харків, 1931, стор. 20 і 53.

⁴ Див. «Резолюції VIII Всесоюзного та IV Всеукраїнського з'їздів профспілок», Вид-во «Український робітник», Харків, 1929, стор. 114—115, 151—152.

⁵ «Резолюції IX Всесоюзного з'їзду ВЛКСМ та VIII Всеукраїнського з'їзду ЛКСМУ», Вид-во «Молодий більшовик», Харків, 1931, стор. 5.

⁶ Там же, стор. 58—66.

⁷ «Всесоюзная школьная перепись 15—XII 1927 г., том второй...», стор. 52.

⁸ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України) ф. 7, оп. 1, од. зб. 194, арк. 93.

⁹ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 483.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп. 15, спр. 368, арк. 104.

булася при Управлінні професійної освіти Наркомосу УРСР¹. Громадськість України висловила за нехайну уніфікацію вищої технічної освіти.

11 вересня 1929 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти», в якій були визначені єдині для всього Радянського Союзу типи учбових закладів. В постанові вказувалося, що керівний технічний персонал (інженерів) готуватимуть вищі технічні учбові заклади, середній технічний персонал — технікуми².

В листопаді 1929 р. на Україні почалась уніфікація системи вищої технічної освіти. Найбільші технікуми були перетворені в інститути. Наприкінці 1929 р. в інститути було перетворено 20 технікумів — Київський гірничий, Миколаївський суднобудівний, Шосткинський хімічний та ін.³, ряд технікумів було злито з однотипними інститутами. Так, Харківський будівельний технікум був об'єднаний з відповідним факультетом Харківського технологічного інституту, Київський і Волинський механічні технікуми були об'єднані з механічним факультетом Київського політехнічного інституту і т. д.⁴. Технікуми, не забезпечені кадрами професорсько-викладацького складу і матеріально-технічною базою, були перетворені на середні спеціальні учбові заклади.

Єдина система індустріально-технічної освіти створювала передумови для ліквідації кустарництва та різною в роботі учбових закладів. Поліпшувались також можливості планування підготовки кадрів у загальносоюзному масштабі.

На Україні водночас з уніфікацією проходила реорганізація всієї системи технічної освіти. Всі вузи політехнічного типу були поділені на галузеві учбові заклади. Так, на базі Київського політехнічного інституту було утворено 7 галузевих вузів, на базі Дніпропетровського гірничого — 3 інститути і т. д.⁵. Споріднені за спеціальностями факультети різних учбових закладів зливались і зосереджувались у найбільших втузах. Технічні учбові заклади, раніш підлеглі наркомосам союзних республік, були передані ВРНГ, НКШ та іншим союзним і республіканським господарським органам.

В лютому 1930 р. у підпорядкування ВРНГ СРСР перейшли Харківський і Київський політехнічні, Дніпропетровський гірничий та Смілянський цукровий інститути⁶. В червні 1930 р. РНК УРСР ухвалив постанову про реорганізацію вузів і втузів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів, за якою всі інші вищі технічні учбові заклади УРСР передавались відповідним промисловим об'єднанням ВРНГ республіканського або союзного підпорядкування. Так, Харківський машинобудівний інститут був переданий у відання Всесоюзного машинобудівного об'єднання, Одеський вечірній робітничий індустріальний інститут — у відання ВРНГ УРСР⁷ і т. д. Усього в 1930 р. промисловим об'єднанням було передано по Українській РСР 54 учбові заклади⁸.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 361, арк. 26.

² «Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР», відділ 1, 1929, № 60, стор. 1163—1164.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 468, арк. 79.

⁴ Там же, спр. 368, арк. 65 і 79.

⁵ Журн. «Научный работник» (орган Центральної ради секції наукових працівників освіти), 1930, № 5—6, стор. 112; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р—1682, оп. 1, спр. 277, арк. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 15, спр. 2662, арк. 73, 74.

⁶ ДАХО, ф. Р—1682, оп. 1, спр. 277, арк. 9.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 15, спр. 2662, арк. 71, 74.

⁸ Там же, арк. 76.

У зв'язку з першою передачею інститутів ВРНГ СРСР у 1928 р. при ній було створено управління (Головвтуз), яке після передачі всіх учбових закладів промисловим об'єднанням було реорганізоване в Головпромкадри ВРНГ. При ВРНГ УРСР діяли управління кадрів, а при кожному з промислових об'єднань — відділи кадрів, де зосереджувалась уся робота по керівництву вищою технічною школою. Народні комісаріати освіти продовжували здійснювати загальне методичне керівництво всіма втузами відповідної республіки.

Після реорганізації на 1 листопада 1930 р. на Україні налічувалось 69 втузів з 32 689 студентами¹.

Реорганізація вищої технічної школи в республіці напала на запеклий опір правих капітулянтів, «лівих» опортуністів та українських буржуазних націоналістів. Вони всіляко намагалися зірвати план забезпечення соціалістичної промисловості кадрами інженерів. Так, праві опортуністи з ВРНГ УРСР виступили проти розукрупнення політехнічних інститутів і вимагали припинити реорганізацію вищої технічної школи². Але, незважаючи на численні перешкоди, реорганізація вищої технічної школи за галузевою ознакою була завершена в 1930 р. Було створено нові галузеві учбові заклади, які забезпечували спеціалістами нові і реконструйовані галузі промисловості.

Реорганізація була вирішальною передумовою для встановлення глибокого, органічного зв'язку технічної освіти з виробництвом, для поліпшення роботи учбових закладів по підготовці кадрів. З одного боку, господарські керівники були зроблені відповідальними за стан роботи втузів, за забезпечення підвідомчих їм підприємств кадрами спеціалістів. Це примушувало господарників вникати в роботу втузів, вишукувати можливості кращого фінансового та матеріального їх забезпечення. З другого боку, втузівські працівники глибше знайомились з потребами та завданнями виробництва. Водночас вузи дістали можливість залучати до викладацької роботи висококваліфікованих спеціалістів з виробництва.

Слід зазначити, що великі інститути політехнічного типу мають багато переваг перед дрібними, галузевими (міцніша матеріальна база, краще і досконаліше лабораторне устаткування, кращі професорсько-викладацькі кадри тощо). Тому поділ політехнічних закладів на галузеві виявився доцільним лише для певного періоду, коли не було іншого засобу в найкоротші строки зв'язати технічну школу з потребами господарського будівництва. Коли ж такий зв'язок був налагоджений, Радянський уряд, враховуючи переваги багатопрофільних учбових закладів, почав зливати деякі втузи, у першу чергу дрібні і маломіцні.

На 1 січня 1933 р. на Україні налічувалось 74 втузи, в яких навчалось 56 333 студенти³.

¹ «Подготовка кадров в СССР, 1927—1931 гг.», М.—Л., 1933, стор. 147—149. В цифру втузів включені втузи: ВРНГ (50 з 22 845 студентами), Наркомпосту і Наркомгоспу (13 з 5549 студентами), Наркоматів транспорту і зв'язку (6 з 4295 студентами).

² ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 15, спр. 2662, арк. 1. Про опір правих ухильників реорганізації втузів говорив Й. В. Сталін в доповіді на XVI з'їзді партії, див. Й. В. Сталін, Твори, т. 13, стор. 15.

³ «Народне господарство УРСР (Статистичний довідник)», Держвидав «Народне господарство та облік», К., 1935, стор. 576. На початку 1932 р. ВРНГ була реорганізована, створено три Наркомати — важкої, легкої та лісової промисловості. Втузи ВРНГ були передані відповідним наркоматам, причому переважна більшість втузів була передана Наркомлегпрому і Наркомважпрому. Цифра втузів на 1 січня 1933 р. включає 44 втузи Наркомважпрому (з кількістю студентів 35 010 чол.), а також 4 втузи Наркомлегпрому і Наркомліспрому, 7 втузів Наркомпосту і Комітету заготівель, 7 втузів Наркоматів транспорту та зв'язку.

Дедалі зростала кількість студентів у вузах важкої промисловості в порівнянні з іншими вузами. Якщо на 1 січня 1931 р. кількість студентів вузів важкої промисловості становила 38,9% контингентів усіх інститутів республіки, то на 1 квітня 1932 р. ця цифра зросла до 47,5%¹

З перших років Радянської влади Комуністична партія і Радянський уряд взяли курс на пролетаризацію вищої школи, створюючи трудящим максимально сприятливі умови для вступу в інститути.

Основним шляхом для вступу робітничо-селянської молоді у вузи були робфаки. За 1928—1932 рр. мережа і контингенти індустріально-технічних робфаків невпинно зростали. В 1928 р. на Україні було 29 робфаків цієї категорії. В них навчалось 5864 студенти². В 1932 р. було вже 211 робфаків, у яких нараховувалось 41 406 студентів³. Тисячі робітників і трудящих селян, що не мали закінченої середньої освіти, готувались до вступу в інститути на спеціальних курсах.

Важливе значення для поліпшення соціального складу студентства мали відрядження у вузи парттисячників, серед яких більшість була робітників. Наприклад, у наборі 1930 р. на Україні серед парттисячників було 92% робітників, близько половини відряджених мали 10 і більше років партійного та виробничого стажу⁴. Після чотирьох наборів на кінець 1932 р. по УРСР тільки в інститутах Наркомважпрому навчалось 657 парттисячників⁵.

Вплив парттисячників на життя інститутів був значним. Досвідчені, загартовані боями і працею, посланці партії вели перед у навчанні і провалили серед студентів велику громадсько-політичну роботу. В 1932 р. парткомітет Харківського електротехнічного інституту у привітанні першим випускникам-парттисячникам писав: «Вам довелось немало попрацювати в ХЕТі над питаннями перебування виша. Не було такої ділянки роботи, де б інститут і його громадськість не відчували вашої активної участі та допомоги»⁶.

Питаннями комплектування вузів дуже серйозно займались радянські профспілки. Посланці профспілок у вузах звалились профтисячниками. На кінець 1932 р. в УРСР тільки в інститутах Наркомпрому навчалось майже 660 профтисячників⁷. До вступу у вузи молодь готували також комсомольські організації та політуправління Українського військового округу.

Незважаючи на старанний добір вступників, іноді в учбові заклади пролазили ворожі елементи. Наприклад, у Бердянський вуз вдалось пролізти сином колишнього поміщика⁸, в Дніпропетровський гірничий інститут — сином фабриканта⁹. Тому соціальний склад студентства поліпшувався не тільки шляхом прийому студентів з середовища трудящих, а й шляхом чистки вузів від соціально ворожих осіб.

Ці заходи привели до значного поліпшення соціального складу студентства вузів УРСР. Якщо в 1928 р. серед загальної кількості студентів індустріально-технічних інститутів республіки 53,8% мали ро-

¹ Журн. «За промышленные кадры» (орган сектору кадрів Народного Комісаріату важкої промисловості) 1932, № 19—20, стор. 92.

² «Народна освіта України...» стор. 2.

³ «Народне господарство УРСР...», стор. 578.

⁴ Журн. «Калри» (орган відділу кадрів ЦК КП(б)У), 1930, № 2, стор. 2.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 2, т. 1, спр. 228, арк. 1—45.

⁶ Газ. «За електрифікацію» (Харківський електротехнічний інститут) від 27 квітня 1932 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 2, т. 1, спр. 228, арк. 1—45.

⁸ Там же, ф. 166, оп. 15, спр. 358, арк. 18.

⁹ Газ. «В збаві навчання» (Дніпропетровський гірничий інститут) від 1 лютого 1929 р.

бітниче походження, то в 1932 р. робітничий прошарок зріс до 73%. В окремих інститутах процент прийнятих робітників набагато перевищував середній процент по республіці. Так, в 1930 р. у складі прийнятих до Дніпропетровського металургійного інституту було 92,8% робітників, Одеського енергетичного — 92,6%, а Рубежанського хімічного — 93,3%¹.

За ті ж роки число студентів-комуністів збільшилось з 23,8% до 28%. Більш ніж утричі зросла кількість жінок-студенток, які у 1932 р. становили 15,3% тих, що навчалися у вузах. Здійснюючи ленінську національну політику, партійні і радянські організації України постійно піклувались про підготовку кадрів української національності. В 1928 р. серед студентів українці становили 37,4%, а в 1932 р. — 51,2%².

УРСР — одна з республік країни, яка ще до першої п'ятирічки мала порівняно розвинену систему вечірньої освіти. В грудні 1927 р. на Україні було 15 вечірніх вузів (промислових і будівельних) з 3004 студентами³. В роки першої п'ятирічки мережа вечірніх інститутів швидко зросла. В квітні 1932 р. тільки в системі НКВП налічувалось 33 вечірніх вузи і вечірніх відділень у денних вузах з 8696 студентами⁴. На кінець 1932 р. 50% студентів інститутів важкої промисловості, 22% з інститутів легкої промисловості та 40% з інститутів харчової навчались без відриву від виробництва⁵. Уряд Радянської України надавав пільги робітникам, що вчилися у вечірніх учбових закладах (додаткові відпустки, переведення з вечірніх змін на денні і т. ін.).

В 1930 р. виникли нові форми учбових закладів, які мали готувати спеціалістів для промисловості. Так, в лютому 1930 р. в Харкові для підготовки нових керівних національних кадрів і перепідготовки старих був відкритий філіал Всесоюзної промислової академії. В 1931 р. було створено 5 вечірніх філіалів промакадемії (в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі і Сталіно)⁶.

На 1 липня 1931 р. в мережі учбових закладів ВРНГ УРСР було створено 20 заочних інститутів та відділень при стаціонарних інститутах і 2 технікуми із загальною кількістю заочників у 10 935 чол., з яких 2118 навчались за програмою вузів. 79% заочників були робітниками, близько 27% — комуністами⁷.

В 1930 р. на Україні за рішенням листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. були організовані «заводи-школи», які мали готувати висококваліфікованих робітників та інженерно-технічні кадри. Такі школи стали масовою формою навчання робітничого класу без відриву від виробництва⁸.

В роки першої п'ятирічки значно поліпшилась навчальна робота. Була організована підготовка спеціалістів деяких нових профілей. До 1930 р. в Донецькому гірничому інституті провадилась підготовка

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 615, арк. 2.

² Див. «Народна освіта України...», стор. 26, 27, 88; ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 2, т. 1, спр. 228, арк. 1—45; ф. 1252, оп. 1, спр. 13, арк. 14; журн. «За промышленные кадры», 1932, № 19—20, стор. 92. Дані за 1932 р. взяті по матеріалам українських вузів Наркомважпрому.

³ «Всесоюзная школьная перепись 15—XII 1927 г., том второй...», стор. 2.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 500, арк. 73.

⁵ Журн. «Студент революції» (орган ЦУРПС та ЦК ЛКСМУ), 1932, № 22, стор. 9.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 500, арк. 282.

⁷ Там же, арк. 304—305.

⁸ Про заводи-вузи див. статтю С. М. Чагир. До питання про історію заводів-вузів на Україні, «Український історичний журнал», 1959, №2.

інженерів по двох спеціальностях. В останні роки п'ятирічки інститут готував фахівців п'яти спеціальностей¹. Були перероблені також учбові програми на базі найновіших досягнень науки і техніки.

Проте у всій цій роботі не обійшлося без значних недоліків. Так, у деяких інститутах почали готувати інженерів занадто вузьких профілей, виділяючи на спеціальну підготовку 70—75% усього учбового часу². Тому ЦВК СРСР у своєму рішенні від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах» запропонував скоротити кількість спеціальностей. ЦВК СРСР відзначав, що нові плани і програми навчальної роботи повинні забезпечити майбутньому інженерові широку наукову та загальнотехнічну базу, для повного оволодіння своєю спеціальністю³.

Борючись за підготовку висококваліфікованих кадрів технічної інтелігенції, Комуністична партія створила таку систему навчання, яка забезпечила озброєння майбутніх інженерів не тільки теоретичними знаннями, а й практичними навиками, виробничим досвідом.

До 1928 р. у вищій технічній школі проводилась так звана літня практика, яка значною мірою була пережитком старої, не зв'язаної з виробництвом буржуазної школи. Протягом 5—7 років навчання студент був на практиці в середньому тільки 2—2,5 місяці, та й то під час літніх канікул. А велика кількість студентів зовсім не мала практики. Липневий Пленум ЦК ВКП(б) (1928 р.) постановив запровадити в учбових закладах безперервну виробничу практику. Така практика була введена з початку 1930 р. Її суть полягала не в збільшенні тривалості практичної роботи студентів, а в чергуванні теоретичної підготовки з практичною протягом усього навчання в інституті. Незважаючи на деякі помилки і недоліки в проведенні безперервної виробничої практики, вона була кроком, який дозволяв в найкоротші строки ліквідувати відрив вищої технічної освіти від виробництва.

В методиці викладання у вузах УРСР до 1932 р. поряд з правильними, корисними нововведеннями мали місце і антинаукові лівацькі, так звані «активні» методи. Прихильники цих методів заміняли лекції, як «пережиток минулого», «вивченням» підручника бригадами студентів⁴. В результаті цього в деяких інститутах успішність різко знизилась, дисципліна серед студентів занепала. В постанові ЦВК СРСР (вересень 1932 р.) були засуджені ці порочні «методи» роботи вузів.

З метою зменшення гострого дефіциту в кадрах спеціалістів у роки першої п'ятирічки було вжито також ряд заходів тимчасового характеру. Було скорочено строк навчання і скасовано дипломні роботи. Дипломне проектування у вузах в той час було поставлене вкрай погано, над дипломними роботами студенти працювали 2—3 роки. Скасування дипломних робіт і скорочення строку навчання у вузах допомогло значно збільшити кількість випускників. Так, завдяки цьому вищі учбові заклади Української РСР додатково випустили в 1930 р. близько 2550 інженерів⁵.

Перша п'ятирічка була періодом дальшого поліпшення матеріально-побутового становища студентів. З кожним роком збільшувалась

¹ «Донецкий индустриальный институт (1921—1941 гг.)», Сталино, 1941, стор. 16.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 15, спр. 2659, арк. 25.

³ «Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании (Сборник документов за 1917—1947 гг.)», вып. 2, М.—Л., 1947, стор. 80—81.

⁴ Подекуди лекції були майже зовсім вилучені з учбового процесу. На першому курсі Київського хіміко-технологічного інституту в 1930 р. було прочитано лекції: з фізики — 20 годин, з хімії — 10 годин (ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 16, спр. 1128, арк. 6).

ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 333, арк. 74.

кількість стипендій та їх розміри. В 1928—1931 рр., крім державних, існували підвищені господарські стипендії. Їх одержували окремі студенти, які зобов'язувались після закінчення учебного закладу кілька років працювати по призначенню госпоргану. В 1930/31 р. в українських вузах системи ВРНГ такі стипендії одержували 67,7% усіх студентів, у вузах Наркомгоспу — 68,5%, Наркомпосту — 78,2%, Наркомзв'язку — 79,7%¹. У липні 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову про стипендії для студентів вищих учбових закладів і технікумів, за якою стипендія визначалась залежно від якості навчання. Це заохочувало студентів до кращої роботи. Визначення кількості стипендіатів задалегідь встановленим процентом було скасовано, була припинена видача стипендій тим студентам, що вчилися погано.

В роки першої п'ятирічки було збудовано багато студентських гуртожитків. В Харкові було збудовано гуртожиток «Гігант»². Нові гуртожитки одержали і ряд інститутів Києва³, Дніпропетровська⁴ та інших міст. Щорічно здавались в експлуатацію десятки нових студентських їдалень та буфетів. Наприклад, у 1932 р. сітка підприємств громадського харчування студентів Києва зросла порівняно з попереднім роком на 48 одиниць⁵. Багато інститутів створили значні підсобні господарства.

Важливою умовою успішної підготовки радянських інженерів, будівників комуністичного суспільства, є політико-виховна робота в учбових закладах. Важливість ідейно-політичного виховання кадрів для промисловості особливо підкреслювалась необхідністю забезпечення соціалістичної промисловості політично свідомими інженерами, озброєними знанням законів суспільного розвитку і класової боротьби. Належна ідейно-політична підготовка фахівців ставала особливо необхідною в умовах активізації опортуністів усіх мастей, які намагались використати в своїх контрреволюційних цілях інженерно-технічну інтелігенцію, отруїти її свідомість зневірою у справу побудови соціалізму.

Згідно з рішенням Комуністичної партії у вузах УРСР проводилась велика робота по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук. У цій справі були і серйозні недоліки; виділення в 1930 р. з діалектичного матеріалізму курсу національного питання, відсутність у навчальних планах вищих учбових закладів курсу історії Комуністичної партії, шкідливий розрив між марксизмом і ленінізмом, який виявився в тому, що ленінізм викладали як самостійне вчення, у відриві від марксизму.

Величезну роль в справі ідейно-політичного виховання відігравали в інститутах партійні організації. В учбових закладах була створена широка мережа гуртків, семінарів, де викладачі та студенти підвищували свій ідейно-теоретичний рівень. Серед комуністів найбільш поширеними були гуртки по вивченню історії ВКП(б), КП(б)У і Комінтерну. Наприклад, у Донецькому гірничому інституті в 1928 р. налічувалось 16 таких гуртків⁶. З 1929/30 р. в інститутах було запроваджено політгодини.

¹ «Підготовка кадрів в ССРСР, 1927—1931 гг.», стор. 158.

² ДАХО, ф. 1356, оп. 1, спр. 494, арк. 77.

³ Газ. «Пролетарські кадри» (Київський будівельний інститут) від 15 квітня 1931 р.

⁴ Газ. «Кузня кадрів» (Дніпропетровський хіміко-технологічний комбінат) від 27 вересня 1932 р.

⁵ Журн. «Студент революції» (орган ВУРПС та ЦК ЛКСМУ), 1932, № 23—24, стор. 22.

⁶ Журн. «Артёмовець» (Донецький гірничий інститут), 1928, № 2, стор. 5.

Одним з найважливіших завдань громадських організацій втузів було виховання студентства в дусі братньої дружби народів СРСР. Підривна діяльність замаскованих буржуазних націоналістів не мала успіху серед студентів. В роки першої п'ятирічки дружні зв'язки між студентами України та інших братніх республік зростали і міцніли. Найважливішою формою таких зв'язків був обмін досвідом навчання. «Ми вважаємо,— писали грузинські студенти своїм друзям з Донецького гірничого інституту,— що наше знайомство з вашими досягненнями, а також і ваше з нашими, безумовно, зближить нас і допоможе нашій спільній справі підготовки червоних спеціалістів»¹. Українські студенти часто проводили екскурсії на підприємства та в учбові заклади інших союзних республік, знайомились з досягненнями цих республік під час виробничої практики.

Великий російський народ допомагав і допомагає українському народу готувати кадри. Ця допомога проявлялась в наданні абітурієнтам з України місць в учбових закладах Російської Федерації, в направленні педагогічних кадрів з РРФСР для роботи на Україну і т. ін.

Яскравою сторінкою в житті технічної школи України була позаунавська робота студентства. Студенти, зайняті напруженим навчанням, знаходили час практичною роботою допомагати країні будувати соціалізм. Вони організовували на підприємствах технічні гуртки, читали робітникам доповіді та лекції. «Кожен виш повинен стати розсадником технічних знань»,— писав журнал «Студент революції»². В підшефних селах студенти ремонтували трактори, сільськогосподарський реманент, поповнювали сільські бібліотеки новими книжками, допомагали сільським комуністам в організації колгоспів³.

Основним завданням усієї багатогранної роботи партійних, комсомольських та профспілкових організацій вузів була боротьба за підвищення якості підготовки майбутніх спеціалістів.

Вирішальна роль у підготовці висококваліфікованих кадрів спеціалістів належить професорсько-викладацькому складу. Великий вождь Комуністичної партії В. І. Ленін указував, що ідейно-теоретичний напрям лекцій визначається цілком і виключно складом лекторів⁴. Спираючись на вказівки В. І. Леніна, Комуністична партія в роки першої п'ятирічки вела напружену боротьбу за виховання і підготовку радянських кадрів науково-педагогічних працівників.

Вирощування нових, радянських професорсько-викладацьких кадрів проходило по лінії висування найбільш підготовлених осіб в аспірантуру, а також по лінії залучення на бік Радянської влади передової частини старих кадрів професорів і викладачів, а також по лінії систематичного залучення до педагогічної роботи висококваліфікованих спеціалістів.

Роки п'ятирічки були роками докорінного поліпшення роботи аспірантури технічних вузів УРСР. Зросла кількість аспірантів. Якщо в 1927/28 р. на індустріально-технічних, фізико-математичних та хімічних кафедрах Наркомосвіти УРСР було 368 аспірантів⁵, то в 1932 р. тільки при українських втузах системи Наркомважпрому навчалось 680 аспірантів⁶. На 1 січня 1930 р. серед аспірантів індустріально-технічних кафедр налічувалось 22,6% колишніх робітників і 23% ко-

¹ Журн. «Аргумент», 1929, № 3, стор. 13.

² Журн. «Студент революції», 1931, № 7, стор. 1.

³ Див., наприклад, газ. «КПІ» (Київський політехнічний інститут) від 1 травня і 17 жовтня 1929 р.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 418—419.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 17, спр. 881, арк. 45.

⁶ Там же, ф. 806, оп. 2, т. 1, спр. 228, арк. 1—45.

муністів. На 1 січня 1933 р. відповідні цифри по аспірантурі українських втузів Наркомважпрому — 62,5% і 60%¹.

Постійне піклування Комуністичної партії про забезпечення вищої школи висококваліфікованими викладачами сприяло тому, що за роки першої п'ятирічки було підготовлено численні кадри вчених, які присвятили своє життя справі будівництва комунізму. Так, кількість професорсько-викладацьких кадрів у втузах УРСР збільшилась з 1027 чол. у 1927/28 навчальному році до 3942 у 1931/32 навчальному році. Значно поліпшився і якісний склад професорсько-викладацьких кадрів.

В результаті заходів партії та уряду число інженерів з вищою освітою в промисловості СРСР зросло з 13,7 тис. в 1928 р. до 49,2 тис. у 1932 р. (без апарату управління)².

В промисловості УРСР кількість спеціалістів з закінченою вищою освітою збільшилась з 3500 чол.³ в 1928 р. до 11 621 чол. в 1933 р.⁴ Завдання, поставлене липневим Пленумом ЦК ВКП(б) 1928 р. про збільшення питомої ваги інженерно-технічного персоналу у великій промисловості вдвоє, було значно перевиконане.

Результати напруженої роботи в справі поліпшення соціального складу фахівців, проведеної втузами в роки п'ятирічки, а також в попередній період, позначились на складі випускників. Серед випускників технічних інститутів УРСР в 1928/29 р. було 41% робітників і 10% комуністів. У 1932 р. ці цифри зросли відповідно до 64% і 29%. За ті ж роки кількість жінок серед випускників зросла з 4% до 6%. Удвоє зросла за цей час частка спеціалістів української національності — з 24% до 49%⁵.

За роки п'ятирічки інтелігенція зазнала великих змін. Старі кадри перестали займати монопольне становище в народному господарстві. Молоді інженери, які здобули освіту в роки першої п'ятирічки, становили основну частину командного складу промисловості СРСР: у верстатобудуванні — 66%, авіапромисловості — 78%, нафтовій — 68%, вугільній — 58%, автотракторній промисловості — 60% і т. д.⁶

Інтелігенцію, що вийшла з середовища трудящих, виростила і виховала партія. Це була нова, радянська інтелігенція, безможно віддана Батьківщині і своєму народові. Створення численних кадрів нової, радянської інтелігенції було одним з найважливіших результатів культурної революції в СРСР.

Успішне розв'язання проблеми кадрів повністю підтвердило лєнінське положення про те, що в умовах переможної соціалістичної революції культурні сили, кадри спеціалістів з робітників ростуть набагато швидше, ніж при капіталізмі, і в масовому масштабі.

Досвід боротьби КПРС за створення нової інтелігенції має всесвітньоісторичне значення. Братні комуністичні і робітничі партії країн народної демократії у своїй боротьбі за побудову соціалізму спираються на цей досвід.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 2, т. 1, спр. 228, арк. 1—45.

² «Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», М., 1933, стор. 219.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 13, спр. 366, арк. 134.

⁴ «Народне господарство УРСР, Статистичний довідник», К., 1935, стор. 477.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 305, арк. 245—246; ф. 166, оп. 15, спр. 158, арк. 12—25; ф. 806, оп. 1, спр. 151, арк. 4, 23, 49.

⁶ «Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», стор. 219.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. М. ТАРАНЕНКО

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ОСВОЄННІ ЦІЛИННИХ ТА ПЕРЕЛОГОВИХ ЗЕМЕЛЬ (1954—1956 рр.)

Освоєння цілинних та перелогових земель є однією з найяскравіших сторінок в історії нашої соціалістичної Батьківщини. Здійснення цього заходу в районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя й частково в районах Північного Кавказу розпочалось після лютнево-березневого Пленуму ЦК КПРС 1954 р. Пленум накреслив широку і ґрунтовну програму, спрямовану на одержання додаткової величезної кількості зерна без значних капіталовкладень. Пленум намітив протягом 1955 р. розширити посіви зернових культур, головним чином пшениці, проса, кукурудзи за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель не менше ніж на 13 млн. га¹. Територія, що підлягала освоєнню, переважала площі, зайняті під зерновими культурами в таких країнах, як Австрія, Бельгія, Данія, Іспанія, Швеція, Голландія, разом узятих².

Освоєння цілинних і перелогових земель мало стати величезним додатковим джерелом збільшення запасів зерна в країні, могутнім резервом забезпечення зростаючої потреби населення в продуктах, а промисловості — в сільськогосподарській сировині. «Освоївши цілинні землі, — говорив товариш М. С. Хрущов у розмові з англійським вченим і громадським діячем Джоном Берналом, — наша країна одержить таку кількість хліба, яка потрібна для покриття всіх потреб населення, а також для піднесення тваринництва, для експорту і створення необхідних резервів»³.

Таке колосальне завдання, спрямоване на збільшення виробництва хліба, могла поставити перед собою тільки Радянська держава з її найпередовішим соціалістичним суспільним ладом, колективним сільським господарством, могутньою індустрією, здатною забезпечити сільськогосподарське виробництво високопродуктивною технікою.

Освоєння цілинних земель стало яскравою демонстрацією таких рушійних сил соціалістичного суспільства, як радянський патріотизм, союз робітничого класу і колгоспного селянства, дружба народів СРСР.

На заклик партії і уряду тисячі радянських патріотів з міст і сіл Російської Федерації, України, Білорусії та інших радянських респуб-

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, Держполітвидав, К., 1954, стор. 622.

² Н. И. Анисимов, Освоение целинных и залежных земель — крупный резерв увеличения производства зерна, Госполитиздат, М., 1954, стор. 20.

³ «Розмова тов. М. С. Хрушова з англійським вченим і громадським діячем Джоном Берналом», газ. «Радянська Україна» від 24 грудня 1954 р.

лік виявили своє палке бажання безпосередньо взяти участь у великій і благородній справі освоєння цілини. Комсомольці і молодь Москви та Московської області стали ініціаторами добровільного переїзду на постійну роботу в колгоспи і радгоспи нових земель. «Ми знаємо, — писали вони в своєму зверненні до молоді країни, — нелегко буде обживати нові землі. Немало труднощів зустрінеться на перших порах. Але хіба не навколо першої палатки виростали в пустині міста, хіба не біля багаття, під відкритим небом проводили комсомольські збори перші будівники Комсомольська на Амурі, Магнітогорська, гігантських гідровузлів? Радянські юнаки і дівчата ніколи не шукають легкого життя — такими їх виховує наша Комуністична партія. Ми ясно бачимо перед собою велику мету і будемо наполегливо і самовіддано боротися за її здійснення»¹.

Приклад московських комсомольців дружно підтримала молодь усієї країни, зокрема Української РСР. У кожній області республіки сотні і тисячі молодих патріотів заявляли про своє бажання працювати на цілинних землях. «Висловлюючи бажання їхати на освоєння цілинних земель, ми виконуємо свій комсомольський обов'язок — бути там, куди кличе нас партія. Саме так робили наші старші брати й батьки, адже завдяки їхнім бойовим і трудовим подвигам ленінський комсомол — вірний помічник Комуністичної партії — був кілька разів нагороджений орденами», — писали в своїй заяві молоді робітники київського заводу «Ленінська кузня» А. Кирилюк, Я. Прилипко, М. Шарий, О. Командиренко².

Група комсомольців Дніпропетровського будівельного тресту № 17 заявила про те, що вона вважає своїм прямим обов'язком бути на одній з найважчих ділянок боротьби за виконання постанови вересневого Пленуму ЦК КПРС — на освоєнні цілинних і перелогових земель і обцяла віддати всі свої сили і вміння справі крутого піднесення сільського господарства³.

З ініціативи комсомольців Гайсинського району, Вінницької області, в республіці розгорнувся рух за те, щоб кожний молодий патріот, який виявив бажання працювати на цілинних землях, оволодів би якимсь фахом. Так, у Гайсинському районі 47 юнаків і дівчат закінчили в 1954 р. курси механізаторів⁴, десятки комсомольців і молодих колгоспників стали шоферами, ковалями, теслярами, пічниками тощо. Всі вони нині працюють у колгоспах, радгоспах і РТС Казахстану та Алтайського краю.

Уже в першому півріччі 1954 р. добровільно виїхали і активно включилися в освоєння цілинних та перелогових земель понад 150 тис. посланців усіх народів Союзу РСР⁵. У Казахстан, наприклад, з однієї тільки України в 1953—1954 рр. прибуло 15 тис. кваліфікованих механізаторів⁶. У весняних польових роботах 1954 р. на цілинних землях брали участь 25 тис. молодих патріотів з Радянської України⁷.

З Російської Федерації, України та інших республік у колгоспи і радгоспи цілинних районів надходить різноманітна сільськогосподар-

¹ Газ. «Комсомольская правда» від 23 лютого 1954 р.

² Поточний архів комсомольського комітету заводу «Ленінська кузня», 1954, сир. 3, арк. 2.

³ Газ. «Сталинское племя» (орган ЦК ЛКСМ України) від 20 лютого 1954 р.

⁴ Газ. «Правда Украины» від 12 лютого 1955 р.

⁵ П. И. Капырин, Дружба народов СССР — источник силы и непобедимости социалистического строя, М., 1954, стор. 28.

⁶ Там же, стор. 29.

⁷ «Блокнот агитатора» відділу пропаганди і агітації ЦК КП України, 1955, № 5.

ська техніка. Тільки за перший рік на нові землі було завезено 120 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), 10 тис. комбайнів, багато тисяч автомашин. А незабаром кількість тракторів, присланих на цілину, збільшилась до 200 тис.¹

Радянські патріоти, що прибули на цілину, самовіддано боролися за освоєння нових площ, за одержання високих урожаїв. Трудовими успіхами прославили себе, зокрема, посланці Радянської України. На весь Казахстан прославилась молодіжна тракторна бригада І. Рудського з Джаркульської МТС. Бригадир і більшість членів його бригади прибули з Київської області. Молоді механізатори в 1954 р. підняли цілини майже вдвоє більше, ніж було заплановано. Бригада знизилась собівартість кожного га оранки. Бригадиру І. Рудському було присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці. Трудящі Казахської РСР виявили йому велике довір'я — обрали депутатом Верховної Ради республіки².

Добре працювала в Семиозерній МТС, Кустанайської області, жіноча тракторна бригада О. Тимчук, що прибула туди з Олексійської МТС на Волині. Весною 1954 р. бригада виорала і засіяла 702 га нових земель замість запланованих 300 га.³ Багато праці і старанності вклала в справу освоєння цілинних і перелогових земель бригада тов. Компанійця з Тобольської МТС, Кустанайської області, яка прибула сюди з Кіровоградщини. В 1954 р. вона достроково виконала на 160% річний план тракторних робіт. На 145% виконала річне завдання бригада трактористів-кіровоградців тов. Вишневецького⁴.

Самовіддано працювали також механізатори комсомольсько-молодіжної тракторної бригади Л. Дегтяренка, які прибули в Джаркульську МТС, Кустанайської області, з Макарівської МТС на Київщині. При плані 1500 га бригада виорала в 1954 р. понад 2 тис. га. Кожний тракторист виконував змінні норми на 115—120%⁵.

У Казахстані прославився комбайновий агрегат І. Бута з радгоспу «Свободный», Єсільського району, Акмолінської області. Колектив цього агрегату, що цілком складався з членів сім'ї І. Бута, прибув з України. Він у 1954 р. щодня набагато перевиконував завдання по збиранню хліба⁶.

На цілинних землях колгоспники, робітники радгоспів та механізатори виростили високий врожай зернових, який у багатьох випадках становив 25 і більше центнерів з гектара на великих площах⁷. Так, наприклад, колгосп ім. Сталіна, Єгорівського району, Алтайського краю, обслуговуваний Ново-Єгорівською МТС, одержав у 1954 р. по 25,7 ц зернових з гектара на площі 15 325 га, а бригада тов. Буєва — в середньому по 31,6 ц з гектара на площі 1623 га. В рахунок хлібозаготівель артіль здала 1 млн. 479 тис. пудів хліба⁸. Величезне зростання виробництва зерна дало змогу колгоспові збільшити загальний прибуток з 1,2 млн. крб. у 1953 р. до 20 млн. крб. у 1954 р. На трудо-

¹ А. Киреев, С. Гегузин, Подвиг поколения, Изд-во «Знание», М., 1958, стор. 11.

² Журн. «Молодой коммунист» (орган ЦК ВЛКСМ), 1955, № 4, стор. 46—47.

³ Газ. «Казахстанская правда» (орган ЦК і Алма-Атинського обкому КП Казахстану) від 16 червня 1954 р.

⁴ Газ. «Радянська Україна» від 12 листопада 1954 р.

⁵ Газ. «Колгоспне село» (орган ЦК КП України) від 6 серпня 1954 р.

⁶ Газ. «Запорожская правда» (орган Запорізького обласного і міського комітетів Кі України і обласної Ради депутатів трудящих) від 6 листопада 1954 р.

⁷ Газ. «Молодь України» (орган ЦК ЛКСМ України) від 26 вересня 1954 р.

⁸ Газ. «Алтайская правда» (орган Алтайського крайового і Барнаульського міського комітетів КППС, крайової і Барнаульської міської Рад депутатів трудящих) від 30 жовтня 1954 р.

день колгоспникам було видано по 4 кг зерна і по 10 крб. грішми. По 150 пудів хліба з гектара зібрав на цілинних землях колгосп ім. Чапаєва, Кам'янського району, Алтайського краю. Річний дохід артїлі в 1954 р. становив близько 5 млн. крб. і був у 5 разів більшим, ніж у попередньому році¹.

Комбайнер М. Мишня, який приїхав у Казахстан з Котовського району, Одеської області, в своєму листі, опублікованому в пресі, писав: «П'ять років працюю комбайнером, майже все своє життя провів на селі, але ніколи не доводилось бачити такого високого врожаю на таких обширних масивах, як у степах Східного Казахстану»².

У збиранні багатого врожаю 1954 р. трудівникам цілинних земель допомагали технікою і людьми братні республіки, у тому числі Радянська Україна. Південні області країни по закінченні збирання врожаю у себе послали на Алтай, в Казахстан та інші райони багато комбайнерів, шоферів та інших спеціалістів, часто разом з машинами. Так, із Запорізької області в 1954 р. було відряджено для збирання врожаю на цілинних землях 1100 кращих комбайнерів³. З південних областей Радянського Союзу, в тому числі і з України, тільки на Алтай у 1954 р. для допомоги в збиранні врожаю прибуло 6 тис. комбайнів і 14 тис. автомашин⁴.

Посланці України прославили себе чесною, самовідданою працею. В колгоспі ім. Джембула, Вишневецького району, Акмолінської області, українські механізатори В. Малахотько, І. Цибулько на косовиці хліба шодня виконували більше двох норм⁵. Шофери С. Даниленко, І. Арієв та інші, які в 1954 р. прибули на збирання врожаю в радгосп «Київський», Акмолінської області, із столиці Радянської України, виконували по 3—4 норми⁶.

Сумлінною працею відзначилися на вивозі хліба в Казахстані водії автоколон з Херсонської області. В. Білоконь при місячному завданні перевезти 300 т зерна і зробити 11 650 тонно-кілометрів, зробив 16 950 тонно-кілометрів, перевіз 541 т вантажу і заощадив 300 літрів пального. Набагато перевикували встановлені завдання водії цієї колони І. Беліков, І. Сапронов, І. Анедченко та ін. Завдяки їх сумлінній праці колгоспи, обслуговувані Нижньосірогозькою автоколоною, достроково і першими в районі виконали державний план хлібозаготівель⁷.

Колгоспники і робітники радгоспів та МТС східних областей залишилися глибоко вдячними посланцям південних районів країни за дійову допомогу в збиранні та вивозі багатого врожаю. «В колгоспах нашої МТС посівні площі в нинішньому році дуже зросли,— писав до редакції газети А. Савченко— секретар партійної організації МТС ім. Пушкіна, Ленінського району, Північно-Казахстанської області.— Збирання могло б затягнутись, якби не допомога вчасно прибулих комбайнерів півдня. Так, Микола Бойко, що прибув з МТС ім. Будьонного, Кримської області, за 18 робочих днів скошив 375 гектарів і намо-

¹ Газ. «Алтайская правда» від 10 листопада 1954 р.

² Газ. «Молодь України» від 26 вересня 1954 р.

³ Поточний архів Запорізького обласного управління сільського господарства, Управління МТС, 1954, спр. 7, арк. 22.

⁴ Журн. «Социалистическое сельское хозяйство» (орган Міністерства сільсько-го господарства і Міністерства радгоспів Союзу РСР), 1955, № 2, стор. 21.

⁵ Газ. «Правда Украины» від 15 вересня 1954 р.

⁶ Журн. «Колгоспник України» (орган Міністерства сільського господарства УРСР), 1955, № 2, стор. 3.

⁷ Газ. «Надніпрянская правда» (орган Херсонського обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих) від 9 жовтня 1954 р.

лотив 2556 центнерів зерна. Ще більше зібрав Микола Панченко. В окремі дні виробіток т. Панченка доходив до 46 гектарів при нормі в 12 гектарів. Добре працював також комбайнер Костянтин Денисюк з Кам'яно-Мостівської МТС, Миколаївської області. Зразкова робота приїжджих комбайнерів багато дала і для підвищення кваліфікації місцевих механізаторів». Велику допомогу південних областей країни колгоспам і радгоспам Сходу відзначив у своєму листі до редакції газети «Сельское хозяйство» і Я. Зайцев, секретар парторганізації артілі ім. Калініна, Єркеншилінського району, Акмолінської області¹.

Допомога радгоспам і колгоспам в освоєнні цілинних зсмелъ з боку партії і уряду, з боку всіх радянських народів і патріотична праця колгоспників та механізаторів забезпечили успіх справи. План освоєння нових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя і Північного Кавказу, встановлений на 1954—1955 рр., було виконано на 120% уже в 1954 р. Було виорано майже 17 млн. га цілинних і перелогових земель, а план посіву на них виконано на 157%².

За рахунок розширення посівів на цілинних і перелогових землях хлібні ресурси в країні швидко зростали. Вже в 1954 р. в Сибіру було зібрано хліба в 2 рази більше, ніж у попередньому році, в Казахстані — на 35%, на Алтай — майже в 4 рази³.

Набутий досвід в освоєнні нових земель, зрілі технічні засоби МТС, колгоспів і радгоспів дали можливість партії і уряду поставити нове завдання великої ваги: довести вже в 1956 р. посівні площі на новоосвоєваних землях до 28—30 млн. га. Це означало величезний загальний приріст посівних площ, який дорівнював посівній території Франції та Італії, разом взятих.

Радянський народ активно відгукнувся на рішення партії і уряду про збільшення планів освоєння нових земель. По всій країні з новою силою розгорнувся масовий рух добровольців трудового фронту. Особливо активну участь у цьому русі взяв комсомол. В 1956—1957 рр. тільки з України виїхали на цілинні землі десятки тисяч молодих патріотів. Нині в колгоспах і РТС Казахстану, Західного Сибіру, Північного Кавказу працює понад 75 тис. українських ючаків і дівчат⁴. А всього в райони цілинних земель з різних кінців Радянського Союзу прибуло понад 350 тис. чол.⁵

Важливо відзначити, що як у 1954 р., так і пізніше бажання працювати на цілинних землях радянські люди виявляли цілими колективами і бригадами. Так, у 1954 р. за почином комсомолки М. Кам'яневої на цілину виїхала бригада дівчат цеху паливної апаратури ХТЗ⁶. В повному складі прибула в один з малоосвоєних районів молодіжна теслярська бригада А. Кротова з київського заводу «Ленінська кузня»⁷. В Казахстан прибула комсомольсько-молодіжна бригада Ф. По-станюка з Красилівської МТС, Хмельницької області⁸, і тракторна бригада С. Сугутовського з Піщанської МТС, Одеської області⁹.

¹ Газ. «Сельское хозяйство» (орган Міністерства сільського господарства СРСР і Міністерства радгоспів СРСР) від 20 жовтня 1954 р.

² Газ. «Известия» від 7 листопада 1954 р.

³ Журн. «Социалистическое сельское хозяйство», 1955, № 1, стор. 5—6.

⁴ «XIX з'їзд Комунистичної партії України, Матеріали з'їзду», Держполітвидав УРСР, К., 1956, стор. 122.

⁵ «Освоение целинных и залежных земель», Сельхозгиз, М., 1958, стор. 6.

⁶ Газ. «Сталинское племя» від 22 липня 1954 р.

⁷ Поточний архів комсомольського комітету заводу «Ленінська кузня», 1954, арк. 3.

⁸ Газ. «Молодь України» від 4 червня 1954 р.

⁹ Газ. «Радянська Україна» від 21 лютого 1954 р.

Характерним є також те, що радянські патріоти виїжджали на цілинні землі цілими сім'ями. У вересні 1954 р. в колгоспи Алтайського та Красноярського країв і в Кустанайську область виїхало 120 сімей колгоспників, робітників та службовців з Сумської області¹. Тоді ж на цілинні землі прибуло 426 сімей з Черкаської області. Лише за перші три місяці 1955 р. з України в райони освоєння цілинних земель переселилося понад 3,5 тис. сімей колгоспників, робітників і службовців. У Чкаловську область виїхало понад 200 сімей з Дніпропетровської області². До Акмолінської і Актюбінської областей прибуло за той же час 297 сімей із Львова. В різні області Казахстану, Західного Сибіру, Північного Кавказу виїхало 490 сімей з Харківської області, 450 сімей — з Ровенської області, 390 сімей — з Хмельницької області³. В Казахстан і на Алтай в 1955 р. переселилося з сім'ями 740 механізаторів Одеської області⁴.

Робітничі колективи ряду радгоспів, утворених на цілинних землях, майже повністю складаються з переселенців-українців. Такими, зокрема, є колективи радгоспів «Харківський», Кустанайської області, «Київський», Акмолінської області, і «Київський», Кустанайської області, «Херсонський», Акмолінської області, та ін.

Для справи освоєння нових земель велике значення має те, що туди виїхала і продовжує виїжджати велика кількість фахівців різних профілей з вищою і середньою спеціальною освітою. В 1954 р. на цілинні землі були направлені понад 30 випускників Луганського сільськогосподарського інституту⁵, 150 випускників Київського сільськогосподарського інституту⁶, 20 випускників Станіславського державного медичного інституту⁷, понад 200 випускників різних харківських вузів⁸. На клубну роботу в радгоспи і МТС Казахстану й Сибіру в 1955 р. приїхала велика група випускників прискореного курсу Київського технікуму підготовки культосвітніх працівників.

Тільки на роботу в нових радгоспах Казахстану в 1954 р. з України прибуло 250 агрономів, зоотехніків і ветлікарів⁹. За неповні два роки на цілинні землі з різних кінців країни, в тому числі з Російської Федерації і Української РСР, приїхало працювати близько 10,5 тис. медичних працівників, серед них більше 2 тис. лікарів¹⁰.

Українська РСР продовжує щороку посилати на сезонні роботи в Казахстан, Сибір та інші цілинні райони багато людей, які подають велику допомогу в збиранні врожаю. В 1956 р. серед 220 тис. молодих робітників, студентів і службовців, що прибули на цілинні землі збирати хліб, десятки тисяч чоловік було з України¹¹.

На цілинні землі безперервно надходить сільськогосподарська техніка. Активну допомогу в освоєнні цілинних земель механізаторам, працівникам радгоспів подають, зокрема, промислові підприємства Української РСР. З харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе

¹ Газ. «Радянська Україна» від 1 вересня 1954 р.

² Архів Головного управління організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів Української РСР, планово-фінансовий відділ, 1954, спр. 1, арк. 8—9.

³ Там же, 1955, спр. 1, арк. 14—15.

⁴ Архів Української республіканської Ради професійних спілок, Стенограма ІV пленуму УРРПС від 18—19 березня 1955 р., арк. 206.

⁵ Газ. «Сталинское племя» від 23 лютого 1954 р.

⁶ За даними навчальної частини Київського сільськогосподарського інституту.

⁷ Газ. «Сталинское племя» від 8 липня 1954 р.

⁸ Газ. «Сталинское племя» від 4 липня 1954 р.

⁹ Газ. «Молодь України» від 20 жовтня 1954 р.

¹⁰ Газ. «Вечірній Київ» від 23 березня 1955 р.

¹¹ А. Киреев, С. Гегузин, назв. праця, стор. 18.

лише в першому кварталі 1955 р. у радгоспи Акмолінської області прибав 31 ешелон дизельних тракторів ДТ-54¹. Заводи Міністерства сільськогосподарства УРСР відправили в 1954 р. у райони освоєння цілинних і перелогових земель понад 500 автобензоцистерн, 3 тис. кубометрів нафтотарів, кілька сотень високопродуктивних насосів для артезіанських колодязів, електростанції та багато іншої техніки². Силічеський завод ім. Комінтерну, Дніпропетровської області, на ділянці на цілинній землі в першому півріччі 1954 р. близько 14 тис. борін³. Львівський завод «Метал» у радгоспи і колгоспи Казахської РСР поставив у 1954 р. 350 віялок-сортувалок ВС-2⁴. Колектив І Київського авторемонтного заводу в тому ж році відвантажив автотресту Казахської РСР 1 тис. поршнів, 900 клапанів, 10 карданних валів⁵. Колектив Миколаївського інструментального заводу надіслав механізаторам, що працюють на освоєнні цілинних земель, 800 комплектів інструментів⁶. Будівельно-монтажне управління «Стальконструкція» (м. Краматорськ) виготовило і відправило в Казахстан у 1954 р. 196 цистерн великої місткості для збереження пального⁷. З миколаївського заводу «Дормашина» виїхало у Казахстан кілька ешелонів землерийних машин. Лише в січні 1955 р. було відправлено 32 залізничні платформи з бульдозерами і скреперами⁸. Київський завод «Головгрунтотмашу» освоїв виробництво і направив у райони цілинних земель велику партію самохідних плавучих комбайнів, які косять і в'яжуть комиш для виготовлення нового будівельного матеріалу — комишиту⁹. Самбірський озонний завод, Дрогобицької області, в 1955 р. відправив на цілинні землі понад 20 вагонів міцних кованих возів¹⁰.

Колективи промислових підприємств України з великим патріотичним піднесенням виконували замовлення для цілинних МТС, радгоспів, колгоспів. Активно змагалися за дострокове виконання замовлень робітники кіровоградського заводу «Червона зірка». В ливарному цеху понад 500 робітників щодня перевиконували завдання. Новатори брати Василь і Віктор Черненко систематично давали по 2 норми за зміну. На 150—200% кожного разу виконувала завдання бригада механоскладального цеху¹¹. Лише до 1 травня 1955 р., тобто за 4 місяці, завод відправив на цілинні землі 14 тис. зернових сівалок¹². Старанно працювали над виконанням замовлення для цілинних радгоспів і МТС робітники Одеського автоскладального заводу. В 1954 р. змагалися за кращу роботу сотні робітників. У 1954 р. завод достроково виконав замовлення по виготовленню для цілинних земель автосамоскидів ГАЗ-93-Д¹³.

Трудачі Радянської України, як і трудачі інших братніх республік Союзу РСР, проявили велике піклування про створення на цілин-

¹ Газ. «Труд» (орган ВЦРПС) від 27 березня 1955 р.

² Газ. «Колгоспне село» від 4 серпня 1954 р.

³ Газ. «Радянська Україна» від 27 серпня 1954 р.

⁴ Газ. «Молодь України» від 14 вересня 1954 р.

⁵ Поточні справи відділу постачання та збуту І Київського авторемонтного заводу, 1954, спр. 7, арк. 11.

⁶ Газ. «Молодь України» від 3 листопада 1954 р.

⁷ Газ. «Радянська Донеччина» (орган Сталінського обкому і міськкому КП України та обласної Ради депутатів трудящих) від 30 січня 1955 р.

⁸ Газ. «Правда» від 30 січня 1955 р.

⁹ Газ. «Вечірній Київ» від 30 квітня 1955 р.

¹⁰ За даними відділу збуту Самбірського озонного заводу.

¹¹ Газ. «Кіровоградська правда» (орган Кіровоградського обласного і міського комітетів КП України та обласної Ради депутатів трудящих) від 1 травня 1955 р.

¹² Архів Української республіканської Ради професійних спілок, Стенограма ІV пленуму УРРПС від 18—19 березня 1955 р., арк. 195.

¹³ Газ. «Сталинское племя» від 30 жовтня 1954 р.

них землях добрих побутових і культурних умов для робітників радгоспів, колгоспників та механізаторів. Робітники депо Донецької залізниці налагодили випуск пересувних вагонів-гуртожитків для трактористів і в 1954 р. відправили на цілинні землі 600 таких гуртожитків¹. Колектив Брошнівського деревообробного комбінату, Станіславської області, виготовував у 1954 р. 850 комплектів устаткування вагончиків для тракторних бригад². Велику кількість вагонів-гуртожитків обладнали і послали для механізаторів цілинних земель колективи Одесько-Кишинівської залізниці і вагонних депо Південно-Західної залізниці³.

Київська меблева фабрика ім. Боженка відправила у 1954 р. для новосельців Казахстану 10 вагонів меблів, Київський завод кіноапаратури — понад тисячу портативних електростанцій «Київ»⁴. 5 тис. комплектів теплого одягу відправила в 1955 р. для механізаторів Станіславська промартіль «Перше травня»⁵. Комсомольці Шевченківського відділення Одесько-Кишинівської магістралі зібрали 40 бібліотечок і комплекти інструментів для механізаторів⁶. Студенти Львівського держуніверситету ім. І. Франка послали для бібліотеки Новочеркаської зернорадгоспу, Актюбінської області, 250 томів політичної та художньої літератури⁷. Колектив Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка подарував клубові Баталінського радгоспу, Кустанайської області, комплект струнних інструментів, близько 20 театральних костюмів, ноти, п'єси, методичну літературу для художньої самодіяльності⁸.

Велика допомога колгоспам і радгоспам цілинних земель подається також по лінії профспілкових організацій. В 1954 р. профорганізації РРФСР, України та інших республік направили на цілинні землі близько 2 тис. бібліотек, 300 кіноустановок, тисячі радіоприймачів, патефонів, 300 комплектів спортивного інвентаря тощо⁹.

Медичні установи Української РСР взяли участь в організації медичного обслуговування трудящих на цілинних землях. Київський міськздоровідділ відправив у Кустанайську область повний комплект устаткування сільської дільничної лікарні. Штат нової лікарні укомплектований з київських медичних працівників, які за власним бажанням приїхали сюди на постійну роботу¹⁰. Повний комплект обладнання для лікарні відправили на цілинні землі медичні працівники Львівської області¹¹.

Масового характеру набула шефська допомога трудящих Українних радгоспам і МТС нових земель. Це шефство здійснюють підприємства, організації, навчальні та наукові заклади. Шефська допомога значною мірою сприяє господарському зміцненню МТС і радгоспів, поліпшенню культурного обслуговування робітників, розгортанню соці-

¹ Газ. «Правда України» від 10 вересня 1954 р.

² За даними відділу збуту Брошнівського деревообробного комбінату.

³ Див. газ. «Правда України» від 17 вересня 1954 р. і газ. «Правда» від 15 січня 1955 р.

⁴ Газ. «Труд» від 10 грудня 1954 р.

⁵ Газ. «Радянська Україна» від 15 жовтня 1954 р.

⁶ Газ. «Сталинское племя» від 22 грудня 1954 р.

⁷ Газ. «Львовская правда» (орган Львівського обкому та міському КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 6 грудня 1955 р.

⁸ За даними місцевому профспілки Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка.

⁹ Газ. «Алтайская правда» від 17 березня 1955 р.

¹⁰ За даними Київського міського відділу охорони здоров'я.

¹¹ Газ. «Вільна Україна» (орган Львівського обласного та міського комітетів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 8 квітня 1955 р.

лістичного змагання. Тісні зв'язок з колективом підшефного радгоспу «Херсонський» (Казахська РСР) тримають, наприклад, комсомольці Херсона. В неробочий час комсомольці та молодь виготовляли із заощаджених матеріалів потужну електроустановку для радгоспу. Молодь ремонтного заводу виготовила двигун. Учні шкіл ФЗН підготували понад 30 комплектів слюсарних інструментів. Учнівська молодь зібрала понад 3 тис. книг для бібліотеки радгоспу¹.

Комсомольська організація м. Дніпропетровська, яка тримає шефство над радгоспом «Куржункуль», Акмолінської області, направила для робітників радгоспу вагон подарунків, зокрема повний комплект духового і струнного оркестрів, баяни, гармонії, 3 радіоприймачі, 5 тис. книг, магнітофон, 10 велосипедів тощо².

Робітники Львівського ремонтно-механічного заводу відправили в новий радгосп «Буревісник», Акмолінської області, пересувну механічну майстерню, багато різних інструментів³.

Від Радянської України трудящі районів: цілинних земель одержували і продовжують одержувати велику допомогу в справі дослідження ґрунтів, будівництва селищ, залізниць тощо.

В січні 1954 р. до Казахстану з Києва виїхала група інженерів, архітекторів і геодезистів у складі 52 чол. для дослідницьких і проектних робіт на місцях будівництва нових радгоспів і колгоспів. Незабаром з таким же завданням виїхало ще кілька подібних груп. Вони успішно виконали покладені на них обов'язки⁴. За проектами працівників Українського державного інституту по проектуванню сільського та колгоспного будівництва на початку 1955 р. споруджувалося 35 нових радгоспів і 7 МТС⁵.

Колектив Українського філіалу Всесоюзного державного інституту по проектуванню сільських електростанцій підготував проекти двох гідроелектростанцій для районів освоєння цілинних і перелогових земель. Обидві станції загальною потужністю 4 тис. кіловат споруджені на ріках Талди-Курганської області і дають енергію 20 колгоспам і радгоспам. Інститут спроектував ще 3 гідроелектростанції загальною потужністю 15 тис. кіловат і ряд підстанцій⁶. Українські проектувальники виконали доручену справу високоякісно і в короткі строки.

Колектив Південної залізниці побудував силами своїх робітників і спеціалістів залізничну вітку від ст. Атбасар до зернорадгоспу «Краснознаменский» в Акмолінській області⁷. Спеціальна група працівників тресту «Південзахідтрансбуд» (Київ) у складі 2 тис. чол. працювала на спорудженні другої залізничної колії на дільниці Акмолінськ — Картали протяжністю 800 км. Свою роботу вона завершила на місяць раніше строку. За успішне виконання відповідального урядового завдання Президія Верховної Ради Союзу РСР нагородила багатьох робітників, майстрів та інженерів цієї групи орденами і медалями Радянського Союзу⁸.

Колективи культурних і мистецьких закладів Російської Федерації, Української РСР та інших братніх республік беруть участь у культурному обслуговуванні робітників, механізаторів та колгоспників на

¹ Газ. «Надніпрянська правда» від 6 березня 1955 р.

² Газ. «Сталинское племя» від 24 лютого 1954 р.

³ Газ. «Вільна Україна» від 8 квітня 1955 р.

⁴ Газ. «Красное знамя» (орган Харківського обкому та міськкому КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих) від 27 лютого 1955 р.

⁵ Газ. «Вечірній Київ» від 11 березня 1955 р.

⁶ Газ. «Колгоспне село» від 14 листопада 1954 р.

⁷ Газ. «Красное знамя» від 15 лютого 1955 р.

⁸ Газ. «Вечірній Київ» від 9 квітня 1956 р.

цілинних землях. Поїздки ансамблів, бригад артистів, оркестрів, лекторів, доповідачів на цілинні землі стали звичайним явищем.

На цілинних землях Казахстану добре знають артистів української естради, які з великим успіхом виступали тут на початку 1955 р.¹ В Алтайському краї в 1954 р. довгий час гостролював Волинський народний хор².

В освоєнні цілинних земель працівникам молодих радгоспів і МТС допомагає великий досвід колгоспників і механізаторів Української РСР. Механізатори Грачовської МТС, Алатауського району, Қокчетавської області, у 1954 р. побували в передових МТС України. Після цього вони запровадили в себе комплексні методи роботи, погодинний графік, заправку тракторів на ходу. В українських механізаторів вони запозичили також практику організації взаємодії тракторних і рілничих бригад, досвід організації механізованих потоків, систему технічного догляду за машинами тощо. Це допомогло механізаторам Грачовської МТС значно краще використати техніку, підняти продуктивність праці. «Впровадження досвіду українських МТС,— писав директор Грачовської МТС Абільжан Улишев механізаторам тракторної бригади Парасковії Ангеліної,— допомогло нам у боротьбі за піднесення продуктивності праці, економію пального і коштів. План тракторних робіт МТС виконала на 112%, зекономила понад 96 ц пального, більше 300 тис. крб. Основні види робіт були проведені організовано, в стислі строки і високоякісно»³.

Весною 1956 р. в тих районах Алтаю, де вперше почали сіяти цукрові буряки, побували групи буряководів з Вінницької області. Вони ознайомили місцевих колгоспників, механізаторів і робітників радгоспів з передовою агротехнікою вирощування цієї культури⁴.

Героїчна робота радянського народу, керованого Комуністичною партією, по освоєнню цілинних і перелогових земель увінчалась блискучим успіхом. Початкова програма освоєння земель була перевиконана майже в три рази. За 1954—1956 рр. піднято 35,5 млн. га нових земель. У 1956 р. було заготовлено товарного зерна понад 3,3 млрд. пудів. З нього в районах освоєння цілинних і перелогових земель зібрано понад 2 млрд. пудів хліба (в 1953 р. по всій країні було заготовлено 2 млрд. 10 млн. пудів). Переважну частину нового врожаю становила найцінніша продовольча культура — яра пшениця. Таким чином, дві третини товарного хліба дали країні райони освоєння цілинних і перелогових земель⁵.

Здобута велика трудова перемога — славне завоювання всіх народів Радянського Союзу. В дружній сім'ї народів СРСР великий вклад у освоєння цілинних та перелогових земель зробив і український народ.

¹ Газ. «Казахстанская правда» від 3 квітня 1955 р.

² Газ. «Алтайская правда» від 23 травня 1954 р.

³ Газ. «Казахстанская правда» від 22 травня 1954 р.

⁴ Газ. «Правда Украины» від 5 травня 1956 р.

⁵ «Освоение целинных и залежных земель», стор. 4.

І. П. БОГОДИСТ

ПІДНЕСЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ
У БОРОТБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР
(1944—1950 рр.)

Комуністична партія Радянського Союзу на всіх етапах соціалістичного будівництва вела і веде активну роботу по зміцненню широких зв'язків з масами, по піднесенню їх політичної і виробничої активності. Багато зробила партія по залученню мас трудящих до відбудови і розвитку народного господарства СРСР в роки четвертої п'ятирічки. В результаті піднесення творчої активності мас Радянська країна зуміла швидко загоїти рани, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками під час війни.

Особливо велика організаторська та ідеологічна робота була проведена в західних областях УРСР, де в цей час здійснювалась не лише відбудова, а й соціалістична перебудова життя, яка розпочалась незадовго до війни після воз'єднання цих земель з Радянською Україною.

Відбудову народного господарства і соціалістичні перетворення в західних областях довелося здійснювати в складній обстановці, в умовах гострої класової боротьби. Справа в тому, що за роки тимчасової німецько-фашистської окупації активізували свою підривну, антинародну діяльність українські буржуазні націоналісти. Вони не тільки розстрілювали і катували радянських людей, а й намагались розтлінювати населення та викликати в нього незадоволення радянським ладом.

Відступаючи під ударами Радянської Армії, гітлерівці передали націоналістичним бандам зброю і залишили їх на території західних областей з тим, щоб вони й далі займалися підривною роботою і, насамперед, підривали міць тилу Радянської Армії.

Після визволення цих областей від німецько-фашистських окупантів трудящі зразу ж активно включались в роботу по відновленню Радянської влади і відбудові народного господарства. А в цей час українські буржуазні націоналісти за завданням імперіалістичних держав, спираючись всередині краю на свою класову базу — куркульство, яке ще тоді тут було, перешкоджали трудящим здійснювати їх творчу роботу. Банди оунівців нападали на мирні села, грабували селян, тероризували сім'ї, члени яких служили в Радянській Армії, вбивали радянських активістів.

Отже, необхідно було розгорнути політичну роботу в масах і розвинути їх творчу активність в боротьбі за зміцнення радянського ладу і ліквідацію націоналістичних банд.

В розгортанні роботи партійних організацій західних областей по піднесенню політичної активності мас велику роль відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про посилення ідейно-політичної роботи в західних областях України». ЦК ВКП(б) поставив перед партійними організаціями України завдання розгорнути політичну роботу в масах, особливо на селі, вжити всіх заходів до підвищення політичної активності комуністів, посилити боротьбу проти українських буржуазних націоналістів¹. Без проведення цих заходів неможливо було б відбудувати народне господарство і культуру та здійснити соціалістичні перетворення в цих областях.

Справжніми організаторами мас трудящих були комуністи, які підносили політичну активність робітників, селян, інтелігенції в боротьбі за відбудову народного господарства і соціалістичні перетворення, за ліквідацію банд українських буржуазних націоналістів. Партійні організації швидко відновлювались і розгортали свою організаторську та ідеологічну роботу в масах. Вже на початку 1946 р. в західних областях працювало 32 619 комуністів².

Збільшуючи і зміцнюючи свої ряди, партійні організації створювали навколо себе місцевий актив. В створенні активу важливу роль відіграли місцеві Ради депутатів трудящих. Досить сказати, що в 1945 р. в роботі місцевих Рад західних областей брало участь понад 70 тис. чол. В одній тільки Станіславській області в постійно діючих комісіях місцевих Рад працювало 10 630 чол.³ В результаті виборів до місцевих Рад у 1948 р. актив збільшився майже в два рази і перевищив 120 тис. чол. У роботу місцевих Рад включилась передова частина робітників, колгоспників, інтелігенції та селян-одноосібників.

Спираючись на актив, місцеві Ради організували селян на виконання державних зобов'язань по поставці сільськогосподарських продуктів, на виб'язку лісу, на відбудову шкільних і клубних приміщень, на ремонт шляхів. Населення охоче підтримувало всі заходи Радянської влади. Так, селяни с. Бранова, Клеванського району, Ровенської області, на зборах взяли на себе зобов'язання дати більше лісу для відбудови шахт, жител, достроково виконати план лісозаготівель і вивозу. І ці зобов'язання вони виконували і перевиконували⁴.

Місцеві Ради допомагали селянам насінням, грошима, будівельними матеріалами, виплачували пенсію. Значну роль відіграли місцеві Ради в остаточному знищенні решток банд українських буржуазних націоналістів.

Комуністична партія залучила через місцеві Ради широкі кола трудящих західних областей до участі в радянському будівництві, створила з них актив, який став служити опорою партії на селі.

Велику роль у боротьбі за створення місцевого активу відіграли профспілки, комсомол, жіночі ради. Досить сказати, що тільки в одній Львівській області уже в 1946 р. профспілкові організації об'єднували близько 112 тис. робітників і службовців⁵. У профспілкових організаціях Дрогобицької області в той час налічувалося понад 50 тис. членів⁶. З участю профспілок партійні організації домоглися залучення робітників до справи соціалістичної індустріалізації краю, розвиваючи їх

¹ Журн. «Большевик», 1944, № 17—18, стор. 7.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 65, арк. 79.

³ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 42, арк. 146.

⁴ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 68, оп. 1, од. зб. 90, арк. 10—11.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 209, арк. 169.

⁶ Там же, арк. 65.

виробничу і політичну активність. Станіславські лісоруби, наприклад, у 1948 р. виконали виробничий план на 135%¹, а на львівських підприємствах кожний третій робітник у 1950 р. перевиконував виробничі норми².

Великий актив створили партійні організації з місцевої молоді, залучаючи її до лав комсомолу. Тільки протягом першого півріччя 1946 р. в західних областях у комсомол було прийнято 25 838 юнаків та дівчат³. На кінець 1946 р. місцеві комсомольські організації налічували в своїх рядах близько 90 тис. членів ВЛКСМ⁴. У 1948 р. у Львівській області вже було понад 1550 комсомольських організацій, які об'єднували 27 570 чол.⁵, у Ровенській — 1552 комсомольські організації охоплювали 15 570 членів ВЛКСМ⁶, у Станіславській — 1347 організації і 15 058 комсомольців⁷. У 1950 р. в західних областях діяв уже 170-тисячний загін комсомольців — вірних помічників Комуністичної партії.

Ці дані свідчать про великі успіхи партійних організацій у справі виховання молоді, бо умови політмасової роботи в той період були ще дуже складні. Рештки банд українських буржуазних націоналістів залякували молодь, тероризували тих, хто вступав до комсомолу, і навіть убивали найбільш активних. Однак мерзеним ворогам не вдалося залякати молодих робітників і селян, які брали дедалі активнішу участь у роботі своїх заводів, фабрик, колгоспів і ставали міцною опорою комуністів. У тих селах і установах, де ще не було первинних партійних організацій, комсомольці відгравали особливо важливу роль у політичному житті мас.

Велику увагу приділяли партійні організації політвиховній роботі серед жінок. На підприємствах, у колгоспах, в клубах, установах були створені жіночі ради, які залучали жінок до участі у громадському житті. Наприкінці 1945 р. в одній тільки Станіславській області була створена 691 жіноча рада (в селах — 412 і на підприємствах — 279)⁸. А в 1948 р. тут уже працювало 910 жіночих рад, які об'єднували понад 25 тис. жінок⁹.

У Львівській області жіночі ради залучили до громадсько-політичної роботи на підприємствах і в установах 36 947 жінок¹⁰. У Ровенській області в діяльності жіночих рад брало участь 15 тис. активісток¹¹. Жіночі ради організовували жінок на виконання суспільнокорисної праці. У Станіславській області під час декадника відбудови шкіл і дитячих установ у червні 1946 р. жінки виконали безкоштовно різні ремонтні роботи, вартість яких становила майже 4 млн. крб.¹²

В піднесенні політичної активності робітників і селян значну роль відіграла радянська інтелігенція. За перші післявоєнні роки в результаті бурхливого розвитку культури і освіти кількість інтелігенції в

¹ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 771, арк. 22.

² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—3, од. зб. 15, арк. 39.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 65, арк. 5.

⁴ Там же, арк. 6.

⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—4—1, од. зб. 360, арк. 57.

⁶ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 62, од. зб. 47, арк. 102.

⁷ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 306, арк. 189.

⁸ Там же, оп. 1—3, од. зб. 42, арк. 149.

⁹ Там же, од. зб. 630, арк. 8.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 7, арк. 226.

¹¹ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 62, од. зб. 47, арк. 103.

¹² Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 22, арк. 66.

містах і селах західних областей виросла в два рази в порівнянні з довоєнним періодом. Радянська держава подала західним областям велику допомогу висококваліфікованими кадрами учителів, агрономів, лікарів, інженерів тощо. Тільки Міністерство освіти УРСР протягом 1944—1946 рр. направило сюди на постійну роботу більше 23 300 учителів, бібліотекарів, піонервожатих та інших працівників народної освіти¹. Ці кадри мали й значний досвід соціалістичного будівництва, що було так важливо для трудящих цих областей.

На початку 1948 р. в західних і Закарпатській областях працювало 74 241 чол. інтелігенції, в тому числі 5224 комуністи². Партія постійно дбала про піднесення ідейного рівня інтелігенції. Учителі, лікарі, агрономи, зоотехніки самі брали активну участь у громадській роботі і залучали до громадсько-політичного життя широкі кола трудящих. Впливали на піднесення свідомості й активності мас своєю роботою середні й вищі учбові заклади.

Велике значення в піднесенні політичної активності мас мали обласні та районні наради інтелігенції, селян, молоді, жінок, проведені в західних областях протягом 1944—1946 рр. Ці наради сприяли збільшенню активу й зміцненню зв'язків партії з масами. Наприкінці 1944 р. в усіх обласних центрах пройшли наради селян. На цих нарадах обговорювалися питання про участь селян у відбудові народного господарства і про зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів. Учасники обласних і районних нарад, повернувшись додому, роз'яснювали зміст важливих політичних питань, які обговорювалися на нарадах, доводили необхідність найрішучої боротьби з ворогами соціалістичної Вітчизни.

Важливим фактором піднесення політичної активності трудящих були вибори до Верховної Ради СРСР в 1946 р., до Верховної Ради УРСР в 1947 р. та до місцевих Рад в 1948 р. Під час підготовки і проведення цих виборчих кампаній партійні організації західних областей залучали до участі в громадсько-політичному житті десятки тисяч нових активістів з місцевого населення, добивалися активізації роботи не тільки місцевих Рад, а й усіх громадських організацій. В ході виборчих кампаній у кожній області тисячі місцевих активістів працювали агітаторами, членами виборчих комісій, довіреними особами, були висунуті кандидатами в депутати Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих Рад. В Станіславській області під час виборів до Верховної Ради СРСР працювало понад 20 тис. агітаторів, близько 7 тис. членів виборчих комісій і понад 760 довірених осіб³. У Львівській області в підготовці до виборів у Верховну Раду УРСР брало участь 42 356 агітаторів⁴, а в Ровенській області під час виборів до місцевих Рад — 56 тис. активістів⁵.

Про піднесення політичної активності мас яскраво свідчили результати цих трьох виборчих кампаній. У виборах брало участь понад 99% виборців, за кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 97,4% виборців⁶. Незважаючи на ворожу агітацію українських буржуазних націоналістів, на терористичні акти, які вчиняли рештки

¹ ПА ЦП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 93, арк. 6.

² Там же, оп. 103, од. зб. 12, арк. 67.

³ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 101, арк. 27.

⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2—2, од. зб. 336, арк. 28.

⁵ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 56, од. зб. 52, арк. 79.

⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2—2, од. зб. 336, арк. 38.

оунівських банд проти місцевих активістів, виборчі кампанії майже в кожному селі проходили організовано і з великим політичним піднесенням. У день виборів до Верховної Ради УРСР в с. Запитові, Ново-яричівського району, Львівської області, українські буржуазні націоналісти розкидали по селу ворожі листівки, в яких закликали населення бойкотувати вибори. Але селяни, знайшовши ці листівки, віддали їх представникові райкому партії, і до 12 години дня всі виборці проголосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних¹.

Особливо велику роль у дальшому зростанні місцевого активу відіграли вибори депутатів до місцевих Рад у 1948 р. Під час цих виборів було обрано депутатами десятки тисяч робітників, селян, інтелігентів, які проявили себе в боротьбі за здійснення соціалістичних перетворень.

Таким чином, Комуністична партія України, зміцнюючи свої зв'язки з широкими масами трудящих, створила в західних областях УРСР за перші післявоєнні роки численний актив, який став надійною опорою партії в проведенні соціалістичних перетворень у місті й на селі, а також важливим резервом для висування і виховання керівних партійних, радянських і господарських кадрів.

Так, уже в 1945 р. в селах і районах Львівської області було висувано на керівну роботу понад 3750 чол.² У Волинській області на 1 червня 1946 р. із 10 769 працівників партійного, радянського і комсомольського апарату 7200 було місцевого походження³, а номенклатурних працівників, які затверджуються райкомами партії, з місцевого населення було 81,1%⁴. Тоді ж у Ровенській області на керівній партійній, радянській, комсомольській і господарській роботі було 4320 працівників номенклатури райкому партії, що становило майже 70% загальної кількості керівних кадрів⁵.

Висуваючи на керівну роботу активістів, партійні організації дбали про навчання молодих кадрів, озброювали їх марксистсько-ленінською наукою. В обласних центрах були створені постійно діючі курси, зокрема голів і секретарів сільських Рад, по перепідготовці партійних і комсомольських працівників. Тільки в 1946 р. в західних областях було організовано навчання 36 520 працівників, у тому числі 2950 голів і 3250 секретарів сільрад⁶. Крім того, керівні працівники навчалися в системі партійної освіти. В 1948 р. тільки в Станіславській області закінчили навчання в мережі партійної освіти понад дві тис. чол. безпартійного активу⁷, а в 1950 р. в системі партійної освіти навчалось 8514 чол.⁸

Партійні організації приділяли багато уваги справі висування і виховання керівних кадрів, систематично ставили це питання на засіданнях бюро, на пленумах і зборах партійного активу, накреслювали заходи до поліпшення цієї роботи. Наприклад, Станіславський обком КП(б)У обговорював це питання 25 серпня 1945 р., в червні 1946 р. провів обласну нараду секретарів первинних організацій, а у вересні того ж року — збори обласного партійного активу. Висунуті на керівну роботу кадри цілком виправдали себе на практичній роботі.

¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2—2, од. зб. 336, арк. 38.

² Там же, оп. 3—4—1, од. зб. 115, арк. 30.

³ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 5, арк. 21.

⁴ Там же, арк. 67.

⁵ Там же, арк. 45.

⁶ Там же, арк. 53—77.

⁷ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 711, арк. 190.

⁸ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1104, арк. 234.

Так, Надвірнянській райком партії (Станіславська область) протягом 1945—1946 рр. висунув з місцевого активу на керівну партійну, радянську та господарську роботу 205 чол., більшість яких добре проявила себе на практичній роботі¹.

Однак деякі партійні організації допускали в цій справі помилки. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У спрямовували діяльність партійних організацій на усунення недоліків у роботі по вирошуванню керівних кадрів з місцевого населення. ЦК КП(б)У в серпні 1949 р. накреслив заходи щодо поліпшення роботи по підборі, розстановці, висуванню і вихованню керівних кадрів з місцевого населення в західних областях України, які стали конкретною програмою боротьби партійних організацій за вирошування кадрів і послідовне проведення ленінської національної політики.

Ці заходи широко обговорювалися в партійних організаціях західних областей УРСР. Комуністи сприйняли їх з великим політичним піднесенням, розглядаючи як прояв великого піклування партії про дальший розвиток західних областей.

В результаті наполегливої роботи партійних організацій на посади в районних і обласних партійних, радянських, комсомольських і господарських органах були висунуті з активу тисячі нових працівників, які знали специфіку роботи в західних областях УРСР. Все це дало можливість партії ще більш зміцнити свої зв'язки з широкими масами трудящих, піднести їх політичну активність. Яскравим прикладом цього є зростання численності комуністів у цих областях. За період з 1946 по 1949 р. кількість комуністів тут збільшилася майже в 2,5 рази і досягла 74 280 чол.² На початку 1949 р. безпосередньо на селі працювало 37 965 комуністів, у селах було створено 1128 первинних парторганізацій³.

В зміцненні радянського ладу в західних областях і здійсненні соціалістичних перетворень важливе значення мав розгром залишків банд українських буржуазних націоналістів, які в післявоєнний час перейшли на службу до американо-англійських імперіалістів і за їх дорученням продовжували вести підривну роботу на території західних областей.

Для того, щоб остаточно ліквідувати рештки оунівських банд необхідно було до кінця викрити зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, показати масам їх звірине обличчя, затаврувати їх як запродавців і найманців імперіалістичних держав. Тому партійні організації західних областей систематично проводили роботу в масах по викриттю реакційної суті українського буржуазного націоналізму. Велася друкована (через газети, брошури, листівки) і усна (доповіді, лекції, політбесіди тощо) пропаганда.

Велику роль у викритті зрадницької ролі українських буржуазних націоналістів відіграли обласні та районні наради селян, інтелігенції, молоді, жінок, про які вже згадувалось. Так, на обласній нараді селян Львівщини, проведеній у листопаді 1944 р., промовці на конкретних прикладах і фактах викривали мерзенну роль українських буржуазних націоналістів і закликали народні маси докласти всіх зусиль, щоб якнайшвидше знищити рештки оунівських банд.

Учасників наради привітали робітники підприємств Львова. «В нас сила, у нас влада,— заявляли вони з трибуни наради,— невже

¹ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 201, арк. 55.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 103, од. зб. 12, арк. 68.

³ Там же, арк. 48.

ми будемо терпіти цей фашистський гвій на своїй землі? Не давайте їм їсти, не давайте їм пити, не пускайте їх до своїх хат, а зустрічайте цих негідників міцною громадською самообороною. Допомогайте органам влади викривати їх»¹.

Велике враження на учасників цієї наради зробив виступ українського письменника-публіциста Ярослава Галана, який говорив: «Нам не вільно ні на хвилину забувати, що національна ворожнеча — це зброя, якою особливо охоче користується ворог. Боротися з нею — це значить рятувати серця і уми нашої молоді, це значить спрямовувати наші західноукраїнські землі на шлях прогресу, на шлях великого щастя, що за нього боролися і вмирали герої Севастополя, Сталінграда, Дніпра»².

Президія Верховної Ради УРСР, Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У звернулися 27 листопада 1944 р. до населення західних областей із закликом покінчити з бандитами. У зверненні роз'яснювалося, що всі ті, хто був оманом зтягнутий у банди українських буржуазних націоналістів, можуть повернутися в своє село, до своєї сім'ї і стати на шлях чесного життя, Радянська влада прощає їхню провину.

Цей важливий документ був надрукований масовими тиражами в окремих брошурах, листівках, на сторінках газет. Звернення уряду УРСР і ЦК КП(б)У стало в центрі уваги всієї масово-політичної роботи, яку проводили партійні організації серед населення західних областей УРСР.

19—20 грудня 1944 р. Станіславський обком партії провів обласний з'їзд селянської молоді з участю 564 делегатів, на якому були присутні 24 юнаки, раніше зв'язані з українськими буржуазними націоналістами³. Учасники з'їзду заслухали і обговорили такі доповіді: «Про заходи відбудови народного господарства і участь у цій роботі молоді», «Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу»⁴.

3—5 грудня 1944 р. у Луцьку була проведена обласна нарада селян Волині, в якій взяло участь 987 чол.⁵ На цій нараді стояли питання про відродження Радянської влади, про повернення землі селянам та про українських буржуазних націоналістів як найлютіших ворогів українського народу. Делегати наради в своїх виступах викривали зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів і закликали народні маси західних областей УРСР всіляко боротися за зміцнення радянського ладу та допомагати державним органам ліквідувати оунівські банди.

Велике значення у викритті зрадницької ролі українських буржуазних націоналістів відіграла нарада вчителів, яка відбулася в січні 1945 р. у Львові. В роботі цієї наради взяло участь 1100 учителів та викладачів вузів, які з'їхалися сюди з усіх західних областей УРСР⁶. Нарада заслухала доповідь про зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів. Всі виступаючі викривали ворожу діяльність ук-

¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2—1, од. зб. 6, арк. 9.

² Там же, арк. 74—75.

³ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 42, арк. 3.

⁴ Там же, оп. 1—1, од. зб. 3/3, арк. 1—2.

⁵ В. П. Столяренко, Соціалістичне перетворення сільського господарства на Волині, К., 1958, стор. 29.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 209, арк. 1.

раїнських буржуазних націоналістів і закликали інтелігенцію західних областей включитися в активну боротьбу проти оунівців. Ця нарада показала, що учителі одностайно прагнуть подати допомогу органам Радянської влади в справі якнайшвидшого розгрому українсько-німецьких націоналістів¹.

Звертаючись до вчителів західних областей УРСР від імені ЦК КП(б)У, тов. Д. З. Мануїльський у своїй доповіді сказав: «Ваш моральний і політичний обов'язок, товариші вчителі, як патріотів своєї Батьківщини, своєї землі, своєї країни, зробити все можливе, щоб відозву Микити Сергійовича Хрушова від 27 листопада 1944 р.² знало і читало все населення західних областей України. Ваш обов'язок — усіма засобами допомагати утворити сільський актив для боротьби проти зрадників українського народу»³. Учасники цієї наради заявили, що вони будуть викривати серед народних мас трудящих ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів і боротимуться всіма засобами проти них⁴.

Для проведення масово-політичної роботи в селах, зокрема для роз'яснення звернення Уряду УРСР і ЦК КП(б)У, парторганізації послали в села комуністів і радянських активістів. У січні 1945 р. в Мізоцькому районі, Ровенської області, в 12 селах було проведено збори, в яких взяло участь 4150 чол.⁵ У лютому того ж року райком партії створив бригади з партійно-радянських активістів, які були послані в села для роз'яснення звернення Уряду УРСР і ЦК КП(б)У. Учасники цих бригад у своїх доповідях ознайомили із зверненням шість тисяч селян⁶.

Львівський обком партії до масово-політичної роботи в селах залучив представників місцевої інтелігенції. Так, у Бобркський район виїжджали академік М. Возняк і письменник Я. Галан. Вони проводили бесіди, розмовляли з населенням і з колишніми учасниками оунівських банд, що з'явилися з повинною⁷.

Звернення Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У викликало піднесення політичної активності народних мас західних областей УРСР у боротьбі за зміцнення радянського ладу. Так, Ровенський обком партії в своїй інформації до ЦК КП(б)У 1 червня 1945 р. писав: «Повсюди помічається велика активність селян, їх бажання робити все, щоб знищити бандитські групи»⁸.

Про піднесення політичної активності народних мас західних областей УРСР свідчать численні факти і документи. Так, наприклад, селяни Золотниківського району, Тернопільської області, в своєму листі до Уряду УРСР і ЦК КП(б)У писали: «Ми віддамо всі сили, аби вимести з нашої хати брудну фашистську погань — українських буржуазних націоналістів — та швидше загоїти рани, що їх заподіяв нам клятий ворог»⁹.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 209, арк. 1—2.

² Мова йде про звернення Уряду УРСР і ЦК КП(б)У до населення західних областей УРСР від 27 листопада 1944 р.

³ Д. Мануїльський, Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, К., 1946, стор. 24.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 209, арк. 1.

⁵ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 33, арк. 3.

⁶ Там же, арк. 9.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 179, арк. 71.

⁸ Там же, оп. 1—16, од. зб. 339, арк. 19.

⁹ Там же, оп. 1—15, од. зб. 188, арк. 126.

У ході обговорення звернення Уряду УРСР і ЦК КП(б)У активісти утворювали групи самозахисту для охорони сіл від бандитських нападів. У селах Коломийського району в квітні 1945 р. було організовано 26 груп самозахисту, в яких брало участь 266 чол.

Незважаючи на залякування і терор з боку українських націоналістів, селяни західних областей брали участь у розгромі багатьох оунівських банд. Завдяки сприянню місцевого населення в грудні 1944 р. в с. Розжалів, Радехівського району, Львівської області, була ліквідована велика банда. В селах Середньому Майдані та Верхньому Майдані, Ланчинського району, Станіславської області, 7 січня 1945 р. була знищена банда разом з її отаманом Хмарою¹.

З кожним днем населення все більш виявляло вороже ставлення до оунівських бандитів. Так, наприклад, у селах Стриганцях та Рошневі, Тисменицького району, Станіславської області, бандити, які прийшли в село за продуктами, не дістали харчів². А влітку 1945 р. один з ватажків оунівської банди, яка діяла в районі Тернопільської області, доносив провідові ОУН, що люди не дають поїсти і не хочуть навіть приймати в хату.

Велику роль у прискоренні ліквідації банд українських буржуазних націоналістів відіграли жінки. В травні 1945 р. у Львові відбулася обласна нарада жінок, яка прийняла звернення до всіх жінок області. Учасники наради в своєму зверненні писали: «Ми звертаємося до тої матері, сини й дочки якої ще перебувають в бандах. Ти ночі не спала і доглядала їх. Це твоя кров, це твої діти — і твій священний обов'язок врятувати їх від великої ганьби»³.

Така ж обласна нарада жінок була проведена в липні 1945 р. в Станіславі. Було обговорено питання про участь жінок у відбудові народного господарства і в ліквідації банд українських буржуазних націоналістів. Ця нарада проходила з великим політичним піднесенням. Жінки брали активну участь в обговоренні доповіді. Для виступів записалося 48 чол., виступило 26 делегаток⁴. Селянка с. Янівки, Рожнятівського району, Юрченко (бандити вбили її чоловіка, залишивши трьох дітей сиротами) говорила про щастя, яке принесла Радянська влада народові, і про те, що бандерівці перешкоджають творчій роботі, убивають і грабують людей. «Вони обманюють темний народ, говорять, що не буде Радянської влади, а буде якась-то самостійна Україна. Не вірте бандитам, наша Вітчизна — Радянська Україна. Знищуйте гітлерівських собак. Вони вас залякують колгоспами, але нам нічого боятися колгоспів, колгоспи дадуть нам заможне життя, піднімуть нашу культуру. Діти наші не будуть ходити на роботу до куркуля за шматок хліба»⁵.

Отже, звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У мало велике значення в піднесенні політичної активності трудящих західних областей УРСР і, насамперед, відіграло значну роль у ліквідації банд українських буржуазних націоналістів. Трудове селянство відповіло на це звернення добровільною здачею хліба у фонд Радянської Армії і внесенням коштів на побудову танкових колон тощо.

¹ Газ. «Вільна Україна» від 14 січня 1945 р.

² Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 42, арк. 8.

³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—4—1, од. зб. 106, арк. 83.

⁴ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 42, арк. 120.

⁵ Там же, арк. 116.

Селяни Станіславської області, наприклад, за три місяці здали у фонд Радянської Армії 486 тис. пудів хліба і зібрали близько 7 млн. крб. на побудову танкової колони¹. А в Дрогобицькій області на побудову ескадрильї літаків «Вільна Дрогобиччина» до 5 березня 1945 р. було зібрано 12,3 млн. крб.² Ровенський обком партії в своїй інформації до ЦК КП(б)У писав, що у відповідь на звернення Уряду УРСР і ЦК КП(б)У багато селян і цілі села перевиконують плани здачі хліба у фонд Радянської Армії³.

В своїй інформації до ЦК КП(б)У Тернопільський обком партії повідомляв, що «в результаті роз'яснення населенню звернення Уряду УРСР і ЦК КП(б)У багато учасників українсько-німецьких націоналістичних банд виходять з лісу і з'являються з повинною в органи Радянської влади»⁴. Це був великий успіх у роботі партійних організацій західних областей УРСР.

В Отинянському районі, Станіславської області, за кілька днів прийшло з повинною 290 учасників оунівських банд, які вирішили стати на шлях вільного, радянського життя⁵. Переконавшись особисто, що Радянська влада дотримується свого слова, даного в зверненні Уряду УРСР і ЦК КП(б)У, учасники оунівських банд приходили з повинною цілими групами і приносили з собою зброю. Радянські органи направляли їх додому, до родин, за їх бажанням влаштовували на роботу на підприємствах.

Комуністична партія і Радянська влада завоювали довір'я широких мас трудящих, які стали підтримувати політику партії, проводити її в життя. Це довір'я Комуністична партія зуміла завоювати в результаті великого піклування про поліпшення матеріального і культурного рівня народних мас західних областей УРСР, в результаті послідовного здійснення ленінської національної політики. Посилення політвиховної роботи серед трудящих західних областей забезпечило піднесення політичної активності народних мас і сприяло успішній ліквідації банд українських буржуазних націоналістів.

Рештки оунівських банд, заохочувані і підтримувані політикою, що її вели американо-англійські імперіалісти, продовжували місцями вести ворожу, антирадянську агітацію, тероризували населення і особливо сільський актив, грабували в селян продукти, одяг, взуття, гроші, залякували жителів. Вони в жовтні 1949 р. по-звірячому вбили українського письменника-публіциста Я. Галана, який активно боровся проти українських націоналістів і їх духовних батьків з католицької церкви. Похорон Я. Галана перетворився в багатотисячну демонстрацію трудящих м. Львова проти мерзенних оунівських недобитків.

На судовому процесі у Львові над убивцею Я. Галана бандитом Стахуром було викрито звіряче обличчя українських буржуазних націоналістів. Судовий процес яскраво показав, що трудящі ненавидять цих зрадників і убивць. Цікавим був виступ на суді свідка колгоспника Ременівського колгоспу «Більшовик», Новояричівського району, С. Й. Кокотька, який сказав: «Не вдалось! Ні чорта їм не вдалось нас залякати! Колгосп в селі, і на першому місці в районі»⁶.

¹ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 313, арк. 13.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 179, арк. 105.

³ Там же, од. зб. 209, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 12.

⁵ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 25, арк. 29.

⁶ Газ. «Вільна Україна» від 16 жовтня 1951 р.

Широкі трудящі маси прагнули якомога скоріше ліквідувати рештки банд, які заважали мирним радянським людям вільно працювати. Населення повідомляло радянські органи про місце явок оунівських бандитів, вказувало, де вони переховувалися. Перегінський райком партії повідомляв 12 жовтня 1946 р. обком партії, що місцеве населення допомагає в боротьбі з бандитами. Відомості, які подали селяни в райком партії, допомогли радянським органам знищити і заарештувати кількох бандитів¹. Жителі с. Яструбичі, Радехівського району, Львівської області, вказували радянським органам на оунівських бандитів та їх посібників. Селяни вимагали звільнити село від бандитських елементів². Керівники Ровенського обкому партії на обласній нараді партійних працівників у липні 1947 р. відзначали, що «в знищенні банд українських буржуазних націоналістів активну участь брало місцеве населення»³.

Українські буржуазні націоналісти змінили методи своєї ворожої діяльності проти радянського ладу: вони стали пролазити на роботу в радянські установи, господарські органи і культурно-освітні та учбові заклади, щоб зберегти рештки недобитих сил і шкодити радянському народові.

Але й ці ворожі спроби українських буржуазних націоналістів були розгадані партійними організаціями, які мобілізували трудящих на викриття і остаточний розгром оунівських бандитів.

Особливого розмаху досягла класова боротьба з рештками українських буржуазних націоналістів і куркульством у період проведення масової колективізації в західних областях УРСР у 1948—1950 рр. В цей час партійні організації посилили свою політичну роботу на селі, роз'яснювали широким масам політику нашої партії і переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. Досить сказати, що в 1948 р. тільки у Волинській області працювало 1098 агітколлективів, які об'єднували 17 490 агітаторів, серед яких було 2174 комуністи і 5507 комсомольців⁴.

В результаті проведення суцільної колективізації в західних областях було знищено класове коріння українського буржуазного націоналізму і ліквідовано в цих областях рештки оунівських банд. XVII з'їзд КП України в своїй резолюції відмітив, що на основі суцільної колективізації було ліквідовано куркульство, завдано вирішального удару по злишках буржуазних націоналістів — запеклих ворогах українського народу.

¹ Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 560, арк. 39.

² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2—2, од. зб. 336, арк. 414.

³ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 56, од. зб. 51, арк. 68.

⁴ В. П. Столяренко, назв. праця, стор. 50.

П. І. КРАВЧУК

ПРОГРЕСИВНІ КАНАДСЬКІ УКРАЇНЦІ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

З самого початку поселення в Канаді українська прогресивна еміграція, не пориваючи зв'язків із своїм народом, цікавилась його боротьбою за соціальне і національне визволення, за возз'єднання в єдиній українській суверенній державі. Прогресивна еміграція в силу своїх можливостей допомагала своїм братам морально і матеріально здійснити цю заповітну мрію.

Рух прогресивних канадських українців став ще більш цілеспрямованим, коли в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції була створена трудящими суверенна Українська Радянська держава. Канадські українці з великою радістю і ентузіазмом привітали цей надзвичайної ваги історичний акт. Аджеж вони усвідомлювали, що почалась ера визволення і возз'єднання всіх українських земель на єдино можливій — радянській основі.

Та відомо, що частина українських земель з допомогою міжнародного імперіалізму була загарбана панською Польщею, боярською Румунією та буржуазною Чехословаччиною. Канадські українці не могли бути байдужими до долі своїх братів і сестер, які перебували під тяжким гнітом і боролись за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Канадські українці виступали проти терористичного режиму, що його провадили окупанти на західноукраїнських землях. Так, в 1922 р. прогресивна еміграція, організована в Товариство Український робітничо-фермерський дім, влаштувала по всій країні мітинги протесту проти польсько-панського терору в Східній Галичині. Прийняті на тих мітингах резолюції закінчувались словами: «Нехай же є свобідна робітничо-селянська Галицька республіка в злуці з Радянською Україною!»¹. На мітингу у Вінніпегу для допомоги політичним в'язням Східної Галичини та підтримки боротьби з польськими панами за соціальне і національне визволення присутні зібрали 500 доларів. Після того у Канаді був сформований Комітет допомоги політичним в'язням Східної Галичини. Відгукуючись на заклик комітету, українські робітники і фермери регулярно вносили свої важко зароблені гроші на цю благородну ціль.

Відтоді між організованими українськими трудящими Канади і Комуністичною партією Західної України встановились тісні зв'язки. Канадські українці збирали фонди і допомагали матеріально КПЗУ в її революційній діяльності. Від КПЗУ вони одержували періодичні

¹ Газ. «Українські робітничі вісті» від 13 грудня 1922 р.

видання — «Нашу правду» та «Землю і волю» — і поширювали їх серед широких кіл робітників і фермерів. Зв'язки встановились також між організованими канадськими українцями та масовими легальними робітничо-селянськими товариствами і газетами Галичини, Буковини та Закарпаття.

Організовані українські трудящі Канади і морально підтримували своїх братів у боротьбі за визволення і возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

25 — 27 січня 1926 р. у Вінніпегу відбувся з'їзд Товариства Український робітничо-фермерський дім, який прийняв привітання селянам і робітникам Західної України. В цьому привітанні, між іншим, говорилось: «Боротьбу вашу, наших братів селян і робітників Західної України, уважаємо нашою боротьбою і не відкажемося від неї так довго, доки на місці шляхетської влади не постане влада робітників і селян, доки західні українські землі не зіллються в одну цілість з Радянською Україною»¹.

Після того як у Польщі в 1926 р. відбувся фашистський переворот, наступ реакції посилювався. Тисячі робітників і селян було кинуте до тюрем, почалась люта розправа над ними. У Всликій Березовиці на Тернопільщині був арештований і засуджений до страти за «поширення комуністичної літератури» селянин Михайло Білий. У Володимирі-Волинському судили 151 чол. тільки за належність до Комуністичної партії Західної України. У Львові відбувався суд над 11 селянами з Гуцульщини за революційну діяльність і т. п.

У відповідь на білий терор польської шляхти по всій Канаді протекла хвиля протестів. У Вінніпегу, Колгорсті, Ньюкастлі, Вегрівіллі, Ріджайні, Саскатуні, Форт Вільямі, Порт-Артурі, Торонто, Содборі та інших місцевостях були влаштовані масові мітинги, на яких присутні гостро засудили окупантів.

Восьмий з'їзд Товариства Український робітничо-фермерський дім, який відбувся 17 — 19 січня 1927 р., прийняв гостру резолюцію-протест проти білого терору на західноукраїнських землях. Делегати домагалися, щоб канадський уряд дипломатичним шляхом звернув увагу польського уряду на недопустимість знущань над українцями в Східній Галичині, а також просили уряд Радянського Союзу «ще раз упінутися за поневоленіх і пригноблених братів у Східній Галичині»².

У вересні 1927 р. Західну Україну спіткало страшне стихійне лихо — під час повені вода залила понад 600 сіл, 250 сіл було знищено. Канадські українці негайно відгукнулися на цю подію. Газета «Українські робітничі вісті» у редакційній статті писала: «Скрізь, де існують робітничо-фермерські організації, повинні вони негайно почати спільними силами збирання фонду на допомогу потерпілим від повені нашим братам в Східній Галичині. Ждати нема часу. Скрізь нехай негайно залунає клич: На поміч потерпілим від повені селянам і робітникам Східної Галичини!»³.

У Вінніпегу був створений Комітет допомоги жертвам повені на Західній Україні, який за короткий час зібрав понад 28 тис. доларів. Ці гроші канадські українці висилали на Західну Україну через Головний робітничо-селянський комітет допомоги жертвам повені у Львові.

¹ «Звіт сьомого з'їзду Товариства Український робітничо-фермерський дім», Вінніпег, 1926, стор. 44.

² «Звіт восьмого з'їзду Товариства Український робітничо-фермерський дім», Вінніпег, 1927, стор. 57.

³ Газ. «Українські робітничі вісті» від 6 вересня 1927 р.

Коли ж поліція заборонила діяльність комітету і заарештувала його членів, канадські українці надіслали в райони повені свого представника, і через нього подавалась допомога потерпілим, незважаючи на те, що поліція стала на перешкоді його діяльності.

Особливо гостро протестували канадські українці, а з ними й трудящі інших національностей, проти відомої «пацифікації» (жахливим масовим терором) у 1930 р., якою польсько-панські окупанти намагалися зламати боротьбу трудящих західноукраїнських земель. Всі прогресивні сили світу висловлювали свій протест проти масових катувань і вбивств, що їх чинили поліція та війська над мирним населенням.

І знову могутня хвиля протестів прокотилась за океаном — в Канаді, Сполучених Штатах Америки, Аргентині, Бразилії.

В той час, коли українські робітники й фермери, організовані в прогресивні товариства, подавали матеріальну і моральну допомогу своїм західноукраїнським братам у революційній боротьбі за соціальне та національне визволення і за возз'єднання з Радянською Україною, українські буржуазні націоналісти підтримували політичну гру своїх «ідейних батьків» — різних левицьких, бачинських, целевичів, коновальців, одні з яких були на службі у польських панів, інші — на службі німецьких імперіалістів.

Цей поділ гостро позначився в 1920 — 1930-х рр., коли до Канади прибули повоєнні емігранти із Західної України. Серед них були люди, які брали участь або в націоналістичному русі, або у революційно-визвольній боротьбі. Вони поповнювали ряди українських товариств, а також створювали нові організації. Лідери українських буржуазних націоналістів сформували з колишніх вояків Української галицької армії і українських січових стрільців так зване Українське національне об'єднання. Воно стало філіалом Організації українських націоналістів, яку очолював агент німецького імперіалізму Євген Коновалець.

У відповідь на це рядові вояки Української галицької армії і українських січових стрільців, які йшли під проводом Товариства Український робітничо-фермерський дім, створили свою власну організацію. 1 березня 1931 р. у Вінніпегу був сформований перший відділ Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні, яке ставило перед собою такі завдання: підтримувати визвольну боротьбу народу на західноукраїнських землях, подавати допомогу політичним в'язням, допомагати революційній пресі, вести боротьбу проти українського фашизму на західноукраїнських землях і в Канаді, усіма силами прагнути до возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Приклад Вінніпегу наслідували інші міста — по всій країні почали швидко створюватись відділи Товариства. Товариство негайно розгорнуло свою діяльність: провело збір фондів для політичних в'язнів, влаштувало ряд мітингів і демонстрацій проти польсько-панського терору на Західній Україні. При відділах було створено спеціальні комітети, які брали шефство над політичними в'язнями в тюрмах Польщі.

Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні мало тісний зв'язок з Центральним Комітетом Комуністичної партії Західної України. Центральним комітетом робітничо-селянської єдності, Центральним комітетом міжнародної допомоги революціонерам на Західній Україні, газетами «Сель-Роб», «Сила», «Праця», «Наша земля», «Ілюстрована газета», журналом «Вікна», а також з організацією західноукраїнських пролетарських письменників «Горло» і допомагало матеріально її членам. Відділи Товариства збирали пресовий фонд для згаданих газет, розповсюджували їх у Канаді серед українських поселенців. Між Товариством допомоги визвольному рухові на Західній

Україні і Товариством Український робітничо-фермерський дім встановились відносини дружби і співробітництва.

Майже кожного року Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні скликало свої всеканадські з'їзди, на яких виглошувались привітання і побажання західним українцям у їхній боротьбі за соціальне й національне визволення. В тих привітаннях і побажаннях висловлювалась надія, що недалекий той час, коли Західна Україна возз'єднається з Радянською Україною.

Третя конференція Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні, яка відбулася у Вінніпегу 4 і 5 серпня 1934 р., привітала політв'язнів та всіх трудящих Західної України, які боролися проти фашистських окупантів. Звернення закінчувалося такими словами: «Ми прирікаємо нашу всяку поміч вам, товариші, які кожного дня зводите боротьбу, згуртувати кругом цієї боротьби якнайбільше виходців з ЗУ (тобто Західної України), щоби разом з вами та трудящими цілого світа визволити трудящі маси ЗУ і прилучити їх до Радянської України»¹.

За прикладом німецьких фашистів польський реакційний уряд влаштував у Березі Картузькій концентраційний табір, що став широко відомий у всьому світі через ті звірства, які заподіювали садисти інтернованим революціонерам — особливо із Західної України і Західної Білорусії. В червні і липні 1935 р. Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні розгорнуло кампанію за ліквідацію цієї страшної фашистської катівні. Воно організувало сотні мітингів протесту, на яких присутні домагалися знищення табору у Березі Картузькій, звільнення політичних в'язнів, самовизначення для Західної України². Українські робітничо-фермерські організації в Канаді зібрали під петицією про ліквідацію Берези Картузької понад 20 тис. підписів.

У квітні 1936 р. львівські безробітні, вимагаючи праці і хліба, влаштували демонстрацію. Поліція кулями розігнала демонстрантів, було убито безробітного Владислава Козака. Цей розстріл сколихнув трудящих міста. Похорон Козака вилився у масовий протест. Поліція напала на похоронну процесію і влаштувала криваву розправу: було вбито понад 100 чол., кількасот поранено і 1500 чол. арештовано.

Звістка про цю дику розправу польсько-панської поліції над львівським пролетаріатом докотилася до українських трудящих за океаном. «Українські робітничі вісті» з гнівом затаврували кривавий злочин фашизму. Канадські українці засипали польський уряд листами і резолюціями протесту.

22 — 26 лютого 1939 р. в Торонто відбувся шостий (останній) з'їзд Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні. Це був період, коли збиралися чорні хмари другої світової війни. З'їзд звернув увагу на те, що німецький фашизм готує знищення українського народу, викрив українських буржуазних націоналістів, які покладали великі надії на гітлерівців. З'їзд закликав до створення об'єднаного фронту всіх демократичних сил у боротьбі проти наступу розгнужданого фашизму.

Висвітлюючи становище Західної України у новій політичній ситуації, Петро Прокопчук за дорученням Головної керуючої ради

¹ «Звіт і резолюції Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні», Вінніпег, 1934, стор. 23.

² Передмова Головної керуючої ради Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні до книги Федора Малика, Що я бачив і пережив в Березі Картузькій, Вінніпег, 1936.

Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні заявив: «Ми боремося і допомагаємо в боротьбі нашого народу за його справжню свободу, за його послідовну демократію, за його соціальне, політичне і національне визволення — за справжню соборну вільну від пана України, де господарем був би трудовий український народ, який житиме в братній любові з іншими народами, як це дали початок наші браття на Радянській Україні»¹.

Останнім актом Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні був меморандум, вручений урядові Польщі через генерального консула Польщі в Оттаві 19 травня 1939 р. В меморандумі вказувалось на загрозу для польської держави і населення Західної України з боку фашистської Німеччини. Копії меморандуму були вручені також урядам Канади і Англії. Але треба зазначити, що навіть перед лицем смертельної небезпеки уряд панської Польщі нічого не зробив, щоб надати населенню Західної України елементарні права, щоб залучити його до боротьби проти гітлерівського наваду.

1 вересня 1939 р. почалась друга світова війна. Німецькі фашисти швидко захопили територію Польщі. Польсько-панський уряд, який не організував належної оборони країни, ганебно втік за кордон, залишивши напризволяще народ. Німецько-фашистські загарбники підходили до рубежів Західної України і Західної Білорусії. Уряд Радянського Союзу, щоб врятувати життя і майно народів Західної України та Західної Білорусії, дав наказ Червоній Армії перейти колишній польський кордон і взяти під опіку єдинокровних братів.

Звичайно, доля Західної України і її народу не могла не турбувати широкі кола української заокеанської еміграції. Вони з увагою слідували за розвитком подій, сподіваючись, що Радянський Союз не допустить до того, щоб західні українці потрапили в нову, ще страшнішу соціальну і національну неволю — в неволю до німецьких фашистів. Ці сподівання здійснились.

Перше повідомлення про те, що Червона Армія за наказом Радянського уряду вступила на територію Західної України, було опубліковане в «Народній газеті» 19 вересня 1939 р.

Через день, 20 вересня, «Народна газета» в редакційній статті «Рука допомоги українцям і білорусам» привітала врятування Червоною Армією народів Західної України і Західної Білорусії від поневолення їх німецькими фашистами.

Населення Західної України і Західної Білорусії з великою радістю зустріло своїх визволителів — червоноармійців. Пет Форкін, канадський прогресивний кореспондент, у своїй кореспонденції з Москви до «Народної газети» повідомляв: «Кореспонденти, які прилучилися до Червоної Армії, звідомляють з ровенського району, що немає слів, щоб описати радість і щастя селян Західної України, коли стрінулися з першими червоноармійськими частинами. Старші і діти обнімають і цілують червоноармійців. Кожний селянин бажає в якийсь спосіб допомогти Червоній Армії»².

На початку жовтня 1939 р. до Канади почали надходити українські радянські газети, в яких широко розповідалось про налагодження життя на визволеній території. Газети «Фермерське життя» і «Народна газета» передруковували ці повідомлення на своїх сторінках для широ-

¹ П. Прокопчак, Справа оборони українських земель і народу, Вінніпег, 1939, стор. 60.

² «Народна газета» від 21 вересня 1939 р.

ких кіл канадських українців, які уважно слідкували за зсїм, що діялось на рїдній землї.

14 жовтня 1939 р. «Народна газета» опублікувала повїдомлення про те, що 22 жовтня в Західній Україні вїдбудуться вибори депутатів до Народних Зборів, якї вирїшать долю визволеного краю. Коментуючи це повїдомлення, «Народна газета» в редакційній статтї «Народ рїшатиме» писала: «Вчорашня спеціальна депеша до «Народної газети» сповїщає, що 22 жовтня на Західній Україні вїдбудуться першї всенароднї вибори — першї справжнї вибори в історїї тїєї багатотраждальної країни і її народу». Стаття закінчувалась словами: «Народ Західної України вже висловлює свою волю численними масовими зібраннями по містах і селах. І воля народу свята й непорушна. Тим більше народу, який перший раз у своїй важкій історїї дїстав нарештї можливїсть висловити свою волю всенародно без найменшої дискримінації та є м н и м загальним голосуванням. І він її висловить 22 жовтня»¹.

Через п'ять днів, 27 жовтня, «Народна газета» на першій сторїнцї опублікувала кореспонденцію з Москви під заголовком: «Західна Україна гїбрала Народне Зібрання». Кореспонденція, в якій наводились статистичнї данї про число голосуючих та обраних депутатів, закінчувалась словами: «Вибори до Народного Зібрання Західної України, якї вїдбулись під кличами і гаслами, що їх видвигнув в Манїфестї Організаційний виборчий комітет, висловили велику політичну активність, однодушність і єдину волю населення Західної України, яке радісно вїдало свої голоси на кандидатів, що їх видвигнув народ».

31 жовтня «Народна газета» опублікувала повїдомлення про рїшення Народних Зборів, якї вїдбулись у Львові, возз'єднати Західну Україну з Радянською Україною. Коментуючи цю важливу історичну подію в життї українського народу, «Народна газета» в редакційній статтї «Український народ об'єднаний» писала, що історична постанова Народних Зборів «поклала край розз'єднанню одного й того самого українського народу, в якому він перебував сотнї років. Та постанова виконала завітну мрію усього українського народу. Нема більше кордочч, який ділив український народ. Історична столиця Західної України, яка до цього часу, мимо своєї волї, служила чужим «опїкунам» — Львів, — подала братню руку «матерї городів руських» — Києву, визнала його владу, прийняла його форму й зміст державного устрою для всього українського народу. Західна Україна, як територіальна назва, що існувала під іншою державою, з іншою формою правління і з іншим суспільним устроєм, — перестала існувати. Західна Україна сьогодні — складова частина Української Радянської Соціалістичної Республіки, це сьогодні по Сян і по Буг Радянська Україна з Києвом, як своєю столицею, з Радянською владою й Радянською конституцією».

Після цього «Народна газета» і «Фермерське життя» вміщували з номера в номер кореспонденції і нариси про нове життя в західних областях Радянської України, якї вони передруковували з української радянської преси. Широкі кола канадських українців пильно слідкували за тими великими змінами, якї вїдбувались в їхніх рїдних селах і містечках.

3 листопада «Народна газета» опублікувала проголошенї Народними Зборами Західної України два важливі документи — «Манїфест про встановлення Радянської влади» і «Манїфест про возз'єднання Західної України з Радянською Україною». Обидва документи були з єн-

¹ «Народна газета» від 16 жовтня 1939 р.

тузлазом прийняті канадськими українцями і обговорювались на зібраннях Товариства Український робітничо-фермерський дім, Робітничого заповогового товариства і Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні.

Прийнявши постанову про приєднання Західної України до Радянської України, Народні Збори звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням виконати їх волю і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Верховна Рада СРСР, яка зібралась на свою позачергову сесію 1 листопада, заслухавши делегацію Народних Зборів, постановила задовольнити це прохання. Так було юридично включено Західну Україну в склад великої соціалістичної держави — Радянського Союзу. «Народна газета» так писала про цей історичний акт: «Цей день буде записаний золотими буквами в історії українського народу, як день з'єднання українських земель у вільній спілці радянських народів»¹.

15 листопада 1939 р. Верховна Рада Української РСР на позачерговій сесії, прийняла Закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. Оцінюючи цю подію, «Народна газета» писала: «Ніколи ще в історії український народ не заговорив так на повний голос про свою волю, як сьогодні під Радянською владою. Він заявив свою волю, вирішив свою долю, і цього ніхто вже у нього не відбере во віки вічні»². Возз'єднання Західної України з Радянською Україною викликало велике піднесення і радість серед широких кіл канадських українців.

У зв'язку з тим, що Західна Україна була визволена і возз'єднана з Радянською Україною, Головна керуюча рада Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні (в останній час свого існування воно носило назву Товариство оборони Західної України) звернулася до всіх відділів Товариства з проханням припинити діяльність. В різних містах Канади відбулися ліквідаційні збори цього Товариства.

Кореспондент К. Василько з Тиммінсу писав до «Народної газети»: «12 листопада відбулося у нас віче, якого українці Тиммінса ніколи не забудуть. На тому вічу ми перевели офіційне розв'язання Товариства Оборони Західної України з приводу визволення тієї країни від окупації польських панів...

За час свого існування згадане Товариство робило все можливе, щоб хоч частинно улекшити страждання українського народу та допомогти йому у визвольній боротьбі. І в цьому наше Товариство виконало з честю своє завдання. Його завдання й мета з визволенням Західної України сповнились і даліше існування Товариства з тією самою метою не мало потреби»³.

Члени Товариства після ліквідації своєї організації переходили масово до Товариства Український робітничо-фермерський дім і в ньому продовжували свою активну діяльність, займались культурно-освітньою роботою.

За вісім років існування Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні провело велику організаційну роботу серед українських трудящих Канади і подало допомогу українському народові За-

¹ «Народна газета» від 7 листопада 1939 р.

² «Народна газета» від 28 грудня 1939 р.

³ «Народна газета» від 27 листопада 1939 р.

хідної України в боротьбі за соціальне і національне визволення. Канадські українці горді тим, що вони внесли і свій скромний вклад у боротьбу народу Західної України за соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною.

В той час, коли величезна більшість канадських українців з великим ентузіазмом привітала возз'єднання Західної України з Радянською Україною, верховоди українських націоналістичних організацій були розчаровані. Палкі прихильники німецького фашизму, вони сподівалися, що гітлерівці розіб'ють Польшу й окупують Західну Україну. Лідер українських націоналістів у Сполучених Штатах Америки (Організації державного відродження України) Грановський, який напередодні війни їздив з лідером українських націоналістів у Канаді (Українського національного об'єднання) Коссарем до Берліна за інструкціями від гітлерівського агента Мельника («вождя» Організації українських націоналістів), зробив заяву, в якій сказав, що коли гітлерівці прийдуть на Західну Україну, то населення їх прийме з відкритими обіймами¹. Володимир Коссар не насмівся зробити такої заяви, бо Канада вже була в стані війни з фашистською Німеччиною, хоч повністю поділяв думку свого колеги.

Радянський уряд своєю мудрою політикою загородив шлях гітлерівському вермахту на Західну Україну. Радянський уряд перекреслив плани німецького фашизму і розбив сподівання українських буржуазних націоналістів — гітлерівських наймитів.

Перед приходом Червоної Армії до Західної України деякі націоналісти поспіхом утекли на Захід під опіку гітлерівців. Вони звели свої гадючі гнізда в Берліні, Відні і в окупованому німецькими фашистами Кракові. Затаїлись, замаскувались, а деякі навіть «визнали» на словах возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

І як тільки Західна Україна возз'єдналась з Радянською Україною, буржуазні націоналісти розгорнули скажену кампанію вигадок і наклепів. У цьому їм допомагали канадські і американські реакціонери. Націоналісти повитягали із своїх шухляд заявлені геббельсівські «аргументи» і «документи». На сторінках українських націоналістичних газет з'явилися статті, скеровані проти Радянського Союзу, зокрема проти Радянської України. Возз'єднання Західної України з Радянською Україною вони називали «більшовицькою агресією» і «більшовицькою окупацією».

Газета єзуїтів «Українські вісті» (Едмонтон) писала, що після возз'єднання Західної України з Радянською Україною до Канади надходять листи, які будуть «захвалювати і зводити нарід обіцянками та видумками». Вона боялась, що люди, прочитавши листи своїх рідних, перестануть вірити єзуїтським брехням².

Викриваючи єзуїтів, відомий український прогресивний журналіст і публіцист Карпо Журба (Матвій Шатульський) писав у «Народній газеті»: «Для них (єзуїтів.— П. К.) найстрашніший ворог на світі — це український «хлоп», який забрав панську землю, а в тому багато митрополичий і єпископських земель. І вони усіма силами стараються посіяти ненависть серед канадських «хлопів» до старокраєвого «хлопа», мовляв, не думай про нього, забудь його, махни на нього рукою, як прийде від нього до тебе лист — не вір, бо це «більшовицька провока-

¹ Газ. «New York Times» від 16 вересня 1939 р.

² Газ. «Українські вісті» від 31 жовтня 1939 р.

ція»,—ти тільки про нас дбай, нам давай, а ми все за тебе й для тебе зробимо»¹.

Петлюрівська газета «Український голос» писала, що з приводу возз'єднання Західної України з Радянською Україною «сум запанував між українцями (читай: буржуазними націоналістами!— П. К.) Канади і З'єднаних Держав»². Газета відверто оплакувала польсько-панський режим, за якого можна було українським буржуазним націоналістам вести свою злочинну, антинародну діяльність.

«Сум і розпука» огорнули українських буржуазних націоналістів ще й тому, що навіть ті канадські українці, які йшли за ними і вірили їхнім наклепам, тепер, коли здійснились заповітні мрії українського народу і відбулось возз'єднання українських земель, почали від них відсахуватися.

Газета українських фашистів «Новий шлях» з цього приводу писала: «Наша преса ледве дише. Ті малесенькі засоби, якими вона розпоряджала, ще зменшились. Передплатники й читачі ще слабше виконують свої обов'язки супроти неї. Пресовий фонд менш дописує, як минулими роками. Жертви на українську визвольну справу (визв. фонд і др.) також зменшились...»³.

Треба, однак, зазначити, що лише один Василь Свистун з усіх націоналістичних діячів у Канаді привітав публічно на масовому мітингу у Вінніпегу возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Незважаючи на те, що він виходив тоді з невірних позицій, Василь Свистун вбачав великий позитивний крок у цьому здійсненому волею українського народу історичному акті⁴.

В 1940 р. «Народна газета» кожного дня інформувала своїх читачів про економічний, культурний і громадський прогрес в західних областях Радянської України. У спеціальній рубриці «На оновленій землі» вона детально писала про ті зміни, що відбулися в різних селах і містах. Тоді ж газета почала друкувати на своїх сторінках листи, які одержували канадські українці від своїх рідних із Західної України. Іван Голубовський з с. Цінева на Станіславщині писав Павліні Максимонько, яка жила в канадському місті Торонто: «В нас нині завдяки Червоній Армії бідні люди прийшли до майна і до влади, а дідиці, капіталісти не будуть визискувати бідних робочих сил. Словом, нині всі рівні товариші. Тепер живеться нам під радянським правлінням добре»⁵.

Намагаючись завадити впливу цих листів, українські буржуазні націоналісти сформували у Чернівцях (під румунсько-боярською окупацією так званий «Українтаг» (українське телеграфне агентство), який черпав з гітлерівських джерел різні вигадки і поширював їх за океаном через націоналістичні газети.

Але як колись «українські пресові бюро» у Берліні, так тепер «Українтаг» з Чернівців не спроможний був приховати правду про західні області Радянської України. Ця правда знаходила собі місце на сторінках «Народної газети» і «Фармерського життя», що регулярно повідомляли про всі важливі події, які відбувались у західних областях.

24 березня 1940 р. в західних областях України відбулися вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР. Українська націоналістична преса висловлювала своє «незадоволення» мітингами, які проходили по містах і селах,

¹ «Народна газета» від 6 листопада 1939 р.

² Газ. «Український голос» від 8 листопада 1939 р.

³ Газ. «Новий шлях» від 9 листопада 1939 р.

⁴ Василь Свистун згодом порвав з українськими націоналістами і перейшов на прогресивні позиції.

⁵ «Народна газета» від 3 лютого 1940 р.

Відповідаючи українським націоналістам, «Народна газета» писала в редакційній статті «Вільний народ говорить»: «Українські націоналісти цього не люблять. От колись було добре. Агітаторів не було — вони сиділи по тюрмах та «березах». А в часі «виборів» приїжджав пан Мудрий чи Целевич¹ в компанії своїх нормалізаційно-паціфікаторських² спільників, панів Шкуродерських і під охороною «отшельців» та поліції відбували «виборче віче». Якщо хтось на ньому обізвався проти пана Мудрого — водою його потім відливали надворі і забирали до «берези».

Сьогодні український народ говорить. Говорить на багатотисячних мітингах, зборах, говорить в містах, селах, фабриках, школах — усюди, де тільки живе й працює. Говорить так, як ніколи ще не говорив у своїй історії. І говорить якраз той, якому заборонено було говорити, якому заклебьовані (закриті.— П. К.) були уста»³.

6 липня 1940 р. вийшов останній номер «Народної газети». Канадський уряд на вимогу українських буржуазних націоналістів наказав ліквідувати ряд робітничих організацій і припинив видання кількох прогресивних газет, у тому числі «Народної газети» і «Фермерського життя», що виходили на кошти українських робітників та фермерів. Широкі маси канадських українців були позбавлені на цілий рік правдивої інформації про життя українського народу у возз'єднаній Радянській державі.

Лише через рік, у серпні 1941 р., почала виходити прогресивна газета «Українське життя». Після визволення України від гітлерівських окупантів українська прогресивна преса в Канаді — «Українське життя» та «Українське село» — відкрили свої сторінки для широкої інформації про відбудову і дальший розвиток економіки, культури, про життя і успіхи всього радянського народу.

¹ Василь Мудрий і Володимир Целевич — керівники буржуазної партії УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання).

² Нормалізація — угода українських буржуазних націоналістів з польсько-панським урядом в 1930-х роках на Західній Україні.

³ «Народна газета» від 19 березня 1940 р.

Н. С. РАШБА

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1620—1621 рр. і РОСІЯ

Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. — важлива подія в історії боротьби народів Східної Європи проти турецької агресії. Проте навіть у польській історіографії є лише дві монографії, присвячені причинам і етапам цієї війни¹, та кілька невеликих праць, здебільшого публіцистичного характеру. Вони написані в дусі вихвалання шляхетського війська та його проводирів Жолкевського і Ходкевича.

Українська буржуазна історіографія на чолі з М. Грушевським цікавилась історією цієї війни остільки, оскільки це було потрібно для звеличення Сагайдачного і засудження водночас патріотичного піднесення козацтва, яке своїм героїзмом у той грізний час врятувало Польщу й Україну від турецького поневолення². Ів. Франко вірно оцінив міжнародне значення тих подій, коли підкреслював, що завдяки участі козацтва у війні вперше стався — хоча тільки тимчасовий — розрив польських магнатів з їх протурецькою політикою, якої вони послідовно дотримувались майже півтора століття³.

Що ж до радянської історіографії, то події Хотинської війни показані в статті та книжці М. Алекберлі⁴, але, на жаль, автора не цікавили причини війни та її дипломатична історія⁵.

Питання ці знайшли певне відбиття у монографіях О. А. Новосельського і О. Л. Вайнштейна з історії зовнішньої політики Росії у XVII ст.⁶ Автори висловлюють ряд вірних положень з історії польсько-турецьких відносин. Але, розглядаючи війну лише як наслідок міжнародних протиріч, не беручи до уваги класової боротьби у Речі Посполитій, вони слідом за польськими істориками вважають, що причиною війни були татарські напади і викликані ними козацькі походи. Автори не помітили того, що польські і турецькі феодали часто виступали як спільники у боротьбі проти козацтва.

О. А. Новосельський, вірно розкривши характер польсько-туре-

¹ F. Sumaga, *Przyczyny i skutki klęski eceorskiej 1620*, Kraków, 1930; J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej*, Kraków, 1921.

² М. Грушевський, *Історія України-Русі*, т. VII, Київ—Львів, 1909, стор. 462.

³ І. Франко, *Публіцистика*, К., 1953, стор. 49.

⁴ М. Алекберлі, *З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії на початку XVII ст., «300 років воз'єднання України з Росією, Науковий збірник Чернівецького державного університету»*, Львів, 1954; М. Алекберлі, *Хотинська війна (1621 р.)*, Чернівці, 1957.

⁵ А. П. Ковалівський, Н. С. Рашба, *Книга про Хотинську війну*, «Український історичний журнал», 1959, № 2.

⁶ А. А. Новосельський, *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века*, М.—Л., 1948; О. Л. Вайнштейн, *Россия и Тридцатилетняя война*, М., 1947.

нього договору 1607 р., який вимагав, щоб «хан по вимозі короля і за наказом султана подавав військову допомогу королю проти його ворогів»¹, водночас твердить, що «після угоди 1606 р., якою було закінчено довгу турецько-угорську (вірніше австро-турецьку. — Н. Р.) війну, головним ворогом Туреччини в Європі стає Польща»².

Вивчення джерел, навпаки, показує, що як до угоди 1607 р., так і пізніше (до 1620 р.) між Польщею і Туреччиною зберігались дружні відносини. Зусилля польських і турецьких феодалів були спрямовані на знищення або обмеження козацтва. Магнати вважали це обов'язковою передумовою продовження інтервенції у Росії, а з 1618 р. — подання допомоги Габсбургам проти Чехії та Угорщини. За дорученням польських магнатів у 1613 р. посол Горський домовлявся с султаном про спільні дії проти козаків. У 1614 р. Жолкевський через посла Тарговського передав туркам план козацьких розташувань на Запорозжі та нижче, біля Дніпра. В тому ж році султан надіслав румелійського беглербега будувати замки біля Очакова і в Лимані. Султан і візир прохали, щоб Жолкевський переслідував козаків, які втечуть від турків на польську територію³. В 1615 р. турки напали на Запорозжя, але заподіяна шкода була невеликою через те, що козаки були у поході. Восени 1616 р. посол Коханський прохав султана надіслати військо, щоб воно діяло проти козаків у згоді з прикордонними старостами. Султан погодився і в свою чергу говорив про спільну боротьбу польського та турецького військ. Скіндер-паша писав Жолкевському: «Візьмемось переслідувати їх, я з Очакова, ви — з іншого боку». Султан у листах до короля намагався розвіяти сумніви щодо щирості цих пропозицій⁴.

У світлі цих фактів здається безпідставною думка, нібито татарські напади у 1615 р. провадилися внаслідок протипольської позиції Туреччини та відтягали від боротьби за Смоленськ частину польського війська⁵. Джерела заперечують також твердження польських істориків (його поділяє О. Л. Вайнштейн), буцімто у 1617 р. Польща опинилась «віч-на-віч з грізною турецько-татарською силою, яка на чолі з кращим турецьким полководцем Скіндер-пашею повинна була покарати Польщу за її агресію у Молдавії, за інтриги у Трансільванії та за потурання козачим нападам на чорноморське узбережжя Туреччини»⁶.

Події, які відбувалися перед зустріччю польського війська з турецьким у 1617 р., свідчать про те, що це була не військова сутичка, а переговори Жолкевського із Скіндер-пашею. Військо Жолкевського було призначено для наступальних дій проти козаків. Ще на сеймі 1616 р. він вимагав дозволу на те, щоб військо, яке мав одержати корольович Владислав для походу на Москву, пішло через Київщину і спільно з прикордонним військом знищило 6 козаків⁷. Король відповів, що вимозі турків розгромити козаків не треба відмовляти, і запропонував «дати обіцянку докласти всіх зусиль, щоб козацьке свавілля було при-

¹ А. А. Новосельський, назв. праця, стор. 49, 97.

² Там же, стор. 99.

³ «Жерела до історії України — Русі», т. VIII, Львів, 1908, № 99, 100, 101, 104, 105; П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. II, СПб., 1874, стор. 172, 178; «Pisma Żolkiewskiego», Lwów, 1861, стор. 509, 303 305; «Pamiętnik do panowania Zygmunta III», t. 1, Warszawa, 1846, стор. 17.

⁴ «Pisma Żolkiewskiego» стор. 252; «Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce», t. VI, Lwów, 1833, стор. 44.

⁵ О. Л. Вайнштейн, назв. праця, стор. 36.

⁶ Там же, стор. 40.

⁷ «Жерела до історії України — Русі», т. VIII, № 125.

боркане військом»¹. У листі до візира Жолкевський висловлював задоволення з приводу того, що Скіндер-паша збирається знищити козацтво, бо польське військо не могло дістати козаків ні на морі, ні на узбережжі, ні «між водами» (очевидно, у Дніпро-Бузькому лимані.— *Н. Р.*). «До тих, хто буде ховатися на нашій землі, будемо уживати зброї», — писав він².

Скіндер-паші Жолкевський обіцяв, що, як тільки Владислав затвердиться на московському престолі, запорожців буде винищено³. Скіндер-паша, одержавши повідомлення про похід Владислава на Москву, заявив: «Добре, нехай бог допоможе у всіх його справах»⁴. Разом з тим він хотів домогтися деяких поступок від Польщі.

Зустріч з «грізною турецькою силою» закінчилась 23 вересня 1617 р. Бушівською угодою, за якою Польща зобов'язувалась сплачувати татарам данину, не втручатися до справ Молдавії і Трансільванії, заборонити козакам робити походи на Чорне море, знищити прикордонні фортеці⁵.

Скіндер-паша відмовився від вимоги знищення шести фортець, зокрема тих, що були далеко від кордону. Він задовольнився зруйнуванням двох прикордонних козацьких осель: Бершаді і Рашкова. Зобов'язування сплачувати данину татарам не один раз обумовлювались угодами. За угодою 1607 р. татари повинні були подавати королю військову допомогу. Заборона козакам ходити на море відповідала рішенням сеймів та комісій⁶. Отже, договір відповідав інтересам короля та магнатів і свідчив про зміцнення польсько-турецької дружби. Даремні були спроби Росії розірвати її і одержати допомогу турків у боротьбі проти Польщі. Турецький уряд погоджувався на це лише з умовою знищення донського козацтва, переходу під турецьку владу Казані і Астрахані та сплачування щорічної данини⁷.

Напади татар, що відбувались у 1618 р., також не спричинилися до війни і не перешкодили походу Владислава на Москву. Жолкевський на чолі значних сил пасивно вичікував у Орининському таборі, а тим часом татари, пройшовши повз табір, повернулись з величезною здобиччю. Сучасники затаврували Жолкевського ганьбою за те, що він не пішов проти татар: «Це нечувана ганьба польського народу. Мати численне, вимуштроване кінне військо, яке поривалося до бою, але, не маючи права рухатися без наказу гетьмана, примушене було дивитися на пожежі у родичів братів своїх, на загарбання у полон людей, яких не можна було рятувати»⁸. Незважаючи на це, король відправив до Туреччини посла для затвердження Бушівської угоди. Посол, виконавши свою місію, повернувся влітку 1619 р., якраз тоді, коли, на думку Новосельського, «турецько-польська війна була у самому розпалі»⁹.

Згідно з Бушівською угодою і ухвалами сеймів 1618—1619 рр. було організовано комісію з метою обмеження козацтва трьохтисячним реєстром і припинення морських походів. З допомогою старшини, яка

¹ «Pisma Żółkiewskiego», стор. 543.

² Там же, стор. 252.

³ «Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce», t. VI, стор. 76—81.

⁴ «Pisma Żółkiewskiego», стор. 273.

⁵ Там же, стор. 265, 272, 306; О. Л. Вайнштейн, назв. праця, стор. 40.

⁶ J. Hamer, Geschichte des Osmanischen Reiches, B. IV, Pest, 1829, стр. 678.

⁷ Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. II, М., 1946, стор. 6—7.

⁸ «Pamiętnik do papowania Zygmunta III», t. I, стор. 65; Z. Ossoliński, Pamiętnik, Lwów, 1879, стор. 94.

⁹ А. А. Новосельский, назв. праця, стор. 102; Z. Ossoliński, назв. праця, стор. 97.

одержала викуп за спалені човни, комісія домоглася тимчасового успіху. Жолкевський запевняв короля, що на Україні настав мир¹.

Обмеження козацтва, «заспокоєння» України король і магнати вважали за неодмінну передумову як раніше для інтервенції у Росії, так і в 1619 р. для допомоги Габсбургам проти повсталих Чехії та Угорщини згідно з австро-польською угодою 1613 р. З метою зібрати сили Жолкевський запевняв короля, що на Україні все спокійно, а тому військо можна посилати проти трансільванського князя Бетлена Габора, який начебто загрожував Польщі².

В дійсності це була інтервенція проти Угорщини, яка визнала Бетлена королем, а також для врятування імператора, оточеного у Відні чехами й угорцями³. Щодо Туреччини, то вона фактично не підтримувала ані Габсбургів, ані їхніх ворогів, прагнучи використати боротьбу між ними для нових загарбань. Бетлен за дозвіл коронуватися угорською короною пропонував султанові Вайцен (Вад) і чотири інші фортеці. Посол Габсбургів обіцяв паші Буду, Каракашу — той же Вайцен, якщо він відмовиться допомагати Бетленові. Каракаш захопив Вайцен за кілька днів до поразки чехів біля Білої гори⁴.

З цими подіями пов'язувався похід Жолкевського в Молдавію, під час якого він загинув майже з цілим військом. Сучасники, що вихваляли «славетного» гетьмана, і вся буржуазна польська історіографія намагались видати цей похід за героїчний акт, спрямований на захист польських кордонів від турецької навали та на врятування союзника Польщі — молдавського господаря Граціані. Розгляд деяких ігнорованих буржуазною історіографією джерел приводить до іншої оцінки намірів Жолкевського, дозволяє пов'язати його похід з політикою всього католицького габсбургського табору у Тридцятирічній війні.

Габсбурги та їхні польські союзники були занепокоєні позицією Туреччини і побоювались, що підготовлений ними виступ проти Чехії не здійсниться завдяки втручанню Бетлена. За наказом короля і підканцлера Липського Жолкевський на чолі 8—10-тисячного війська пішов за кордон з метою, як писав хроніст Беллум, «взявши Хотин, піти далі до Молдавії, Волощини, навіть Трансільванії, щоб цим перешкодити Бетлену подати допомогу Чехії». За Беллумом, прихід Скіндер-паші з турецько-татарським військом — не причина, а наслідок приходу Жолкевського до Молдавії: «Коли поляки прийшли туди, турецьке військо пішло їм назустріч»⁵.

Трохи інакше з'ясовували причини походу Жолкевського польські джерела. Шляхтич Маскевич твердив, що гетьман пішов до Молдавії з метою стати на перешкоді з'єднанню Скіндер-паші з протестантами для спільної боротьби проти імператора⁶. Близький до придворних кіл хроніст Пясецький вважав, що заміна Граціані була не головним, у всякому разі не єдиним завданням турків. Мета Жолкевського полягала в тому, «щоб поляки якомога швидше пішли до Молдавії, якщо

¹ «Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce», t. VI, стр. 129, 132; «Pisma Żółkiewskiego» стр. 328, 330; «Constitutie seimow walnych r. 1618 i 1619», Kraków, Drukowano w rok seimu.

² E. Barwiński, Przymierze polsko-awstrijskie z r. 1613, Lwów, 1896; «Pisma Żółkiewskiego», стр. 361.

³ M. Dzieduszycki, Krótky rys dziejów i spraw lisowczyków, t. I, Lwów, 1843, стр. 312—317.

⁴ T. Wittman, Bethlem Gabor, Budapest, 1954, стр. 75—76; A. Huber, Geschichte Oesterreichs, B. V, Wien, 1893, стр. 167.

⁵ N. Bellum, Warhafftige eigentliche und ausführliche historische Beschreibung, Frankfurt am Main, 1625, стр. 347.

⁶ S. Maśkiewicz, Pamiętnik, Wilno, 1838, стр. 107.

Скіндер, вигнавши звідти Граціані, надішле татар до Угорщини проти імператора»¹. Очевидно, сучасники не бачили в 1620 р. загрози турецької навали, бо вважали, що султан зв'язаний планами на Заході.

Жолкевський і майже все військо загинули 6 жовтня 1620 р. під час відступу від Цецори (на р. Прут) до Дністра. Скіндер-паша неодноразово пропонував перемир'я, але Жолкевський не згоджувався, намагаючись за всяку ціну не допустити походу турків на Захід².

Безумовно, Скіндер-паша не збирався йти на Польщу. І це суперечить твердженню Байнштейна, який вважає, начебто «турки не зуміли скористатися» з перемоги над Жолкевським³. Ця подія відбулась до проголошення султаном війни Польщі. Козаки, послані Сагайдачним до Москви у лютому 1620 р., повідомляли про мир султана з Польщею⁴. Водночас французький посол сповіщав, що більшість у турецькому уряді прагне збереження миру з нею⁵.

Скіндер-паша, споруджуючи фортеці проти козаків у гирлі Дніпра, залевняв поляків, що не має ніяких ворожих намірів щодо них. Навіть великий візир Алі-паша, який вороже ставився до Польщі і у червні 1620 р. вимагав від посла Отвіновського протягом чотирьох місяців зруйнувати всі козацькі укріплення, обіцяв мир до наступного року⁶.

Отже, турецькі феодалі до походу Жолкевського не виступали проти своєї старої союзниці — Польщі. Війна розпочалась не в 1612 або 1614 рр., як твердять Новосельський та Корзон, а восени 1620 р. Тільки після розгрому війська Жолкевського у турецькому уряді остаточно перемогли агресивні наміри щодо Польщі, які султан Осман II висловлював у 1618 р. Сучасник писав: «Після знищення того війська (Жолкевського.— *Н. Р.*) задумав султан війну з королем і на другий рік прийшов під Хотин»⁷. Агресія проти Польщі здавалась вигіднішою, ніж втручання у боротьбу Габсбургів проти Чехії та Угорщини, яке після поразки чехів біля Білої гори не обіцяло турецьким феодалам особливих перспектив.

Плани султана «полонити всю польську землю», про які розповів у Москві турецький посол Кантакузен, здаються зараз перебільшенням⁸. Але польські урядові кола, пам'ятаючи, як гурки у XVI ст. доходили до Відня і Лінца, припускали, що вони, подолавши прикордонні фортеці Хотин і Кам'янець, зможуть дійти до Балтики. Про таку загрозу мовилося в інструкції папському нунцію в Польщі Торресу, про неї писав Зигмунт III послу в Англії. Прагнучи одержати допомогу від Якова I, він говорив, що, захопивши Польщу, яка годує багато країн Європи, турки приречують її на голод⁹.

Ми не ставимо завдання подати історію Хотинської війни. Наша

¹ «Pamiętnik do panowania Zygmunta III», t. I, стор. 71.

² «Pogrom tatarów przez Żółkiewskiego, których 30 tys. leгло od 7 tysięcy rycerstwa polskiego w Wołoskiej ziemi 6 okt. 1620 r.», Kraków, 1620; J. S e k o w s k i, *Collectanea z dziejopisów tureckich*, t. I, Warszawa, 1824, стор. 147; «Dziennik wyprawy Wołoskiej w r. 1620, Pamiętnik Warszawski czyli dziennik nauk i umiędności», Rok 5, t. XIV, стор. 105—106.

³ О. Л. В а й н ш т е й н, назв. праця, стор. 44.

⁴ «Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы в трех томах», т. I (1620—1647 гг.), М., 1954, стор. 5.

⁵ «Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым», т. II, СПб., 1842, стор. 411.

⁶ «Listy Żółkiewskiego», Kraków, 1868, стор. 145; F. S u w a g a, назв. праця, стор. 69.

⁷ J. J e r l i c z, *Latopisiec albo kroniczka*, t. I, Warszawa, 1853, стор. 3.

⁸ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), Турецкие дела, 1621, Книга посольская № 4, стор. 188.

⁹ «Relac e nunciuszów apostolskich», t. II, Paryż, 1864, стор. 132; J. O s s o l i ń s k i, *Pamiętnik*, Wrocław, 1952, стор. 78, 85.

мета — дослідження двох маловивчених питань: роль козацтва, в тому числі донського, у цій війні та ставлення до неї Росії.

Турецькі розрахунки на перемогу виходили з невідготовленості Польщі до війни та її зовнішньо-політичної ізоляції. Сейм, який було скликано після загибелі Жолкевського, ухвалив збирати гроші для 60-тисячного війська — зібрали ж лише на 36 тис. чол. Не було арсеналів — з цілої Речі Посполитої не могли набрати 30 гармат, їх позичили в козаків¹. Увага уряду була спрямована на даремні спроби одержати допомогу з-за кордону.

Папа в листі до короля обмежувався співчуттям, категорично відмовляючись допомагати². В інструкції нунцію Торресу, який виїхав до Польщі, вказувалося на те, що Польща не має ніякої оборони, крім бога, і радилось духівництву провадити якомога більше прилюдних відправ. Якщо ж поляки посилатимуться на допомогу, що її одержав від папи імператор, борючись проти протестантів, інструкція радила відповідати, що папа допомагав йому, не знаючи намірів султана щодо Польщі, і зараз не має більше грошей. Не залишаючи надій і на підтримку імператора, у якого «дуже багато турбот з його непокірними підданцями», інструкція підкреслювала необхідність укладення миру з турками. В ній зазначалося, що «залишається невеличка надія на магаметан», тобто перського шаха, який зможе вирушити, якщо турки будуть зайняті на заході, але все ж не раніш наступного року³. Імператор дозволив лише набір найманців у Сілезії. Нічого не дали спроби одержати допомогу і від інших держав⁴. За таких умов уряд Речі Посполитої змушений був визнати, що до боротьби проти турецької небезпеки необхідно залучити козаків, тобто зробити те, від чого в свій час категорично відмовився Жолкевський⁵.

Після репресій проти козаків у 1619 р. король не сподівався на їхню згоду і звернувся по допомогу до ерусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви через Україну. 7 січня 1621 р. Феофан закликав козаків на боротьбу проти головного ворога християнства, за що пізніше зазнавав у Туреччині переслідувань⁶.

Невідомо, чи дійшов лист Феофана до запорожців на початку року, але вони намагались скористатися з війни для походів на турецьке узбережжя. Тепер король схвалював ці дії, проте в листі до гетьмана Ходкевича писав, що козакам краще йти до Білгорода й Тягині, щоб стати на перешкоді з'єднанню татар з турецьким військом⁷. Але запорожці спільно з донцями ходили на море, завдаючи удари навіть околицям Стамбула. Козаки топили турецькі кораблі, одного разу затопили 15 гармат. Як доносив утікач з Туреччини, наприкінці травня, коли султан з військом ішов на північ, запорожці знищили важкі гармати й різні військові вантажі, які морем було надіслано до Білгорода⁸.

¹ F. S u w a g a, назв. праця, стор. 121, 125; J. S z u j s k i, Dzieje Polski, t. III, cz. I, Lwów, 1864 стор. 218; «Księcia Kr. Radziwiłła, sprawy wojenne i polityczne», Przedmowa, Paryż, 1859, стор. 3.

² A. T h e i n e r, Vetera monumenta Polóniae, Vol. III, Romae, 1863 p., стор. 364.

³ «Relacje nuncjusów apostolskich», t. II, стор. 132.

⁴ «Historja polityczna Polski», cz. 2, Kraków, 1923, стор. 225; J. O s s o l i ń s k i, назв. праця, стор. XXIII.

⁵ «Львовская летопись», журн. «Кварталник науковий» т. II, Kraków, 1835, стор. 89.

⁶ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 87.

⁷ Див. J. T r e t j a k, Historja wojny Chocimskiej, Kraków, 1921, стор. 77.

⁸ «Documente privitoare la istoria Ardenlului, Moldovoi si Tarii—Romanesti», Bucaresti, vol. IX, 1937, стор. 229; «Жерела до історії України—Русі» т. VIII, № 145—146; «Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым», т. II, стор. 414.

Козаки спалили Кілію та Білгород і визволили тих, хто потрапив у полон біля Цецори. Коли гетьман Ходкевич почув про наближення величезного турецького війська кількістю не менше 160 тис. бійців, не рахуючи 100 тис. татар, він повідомив короля, що за його вказівкою запорозькі козаки вирушили на допомогу польській армії¹.

15 червня близько 50 тис. козаків зібрались на раду, де їм було прочитано листа патріарха. Козаки без будь-яких умовлянь згодились іти у похід, не чекаючи наслідків місії Сагайдачного, який поїхав до Варшави з метою домогтися припинення переслідування православних і затвердження відновленої православної ієрархії².

Гетьман Бородавко, повівши козаків на з'єднання з польським військом, розіслав з дозволу Обалківського по маєтках накази про видачу коней до гармат, пороху, свинцю козакам, які йдуть на королівську службу. Проти цього заперечував краківський каштелян Збараський. Він вимагав негайного покарання Обалківського та Бородавки. Історик А. Біловський зауважує з цього приводу: «Шляхта дивилась на ці готування з великою турботою. Здавалось, що вона більше лякалась цих поборів, ніж турків»³.

Ще не розкрито повністю значення діяльності Бородавки, який привів козаків до Хотина. Буржуазна історіографія безпідставно звеличила Сагайдачного, хоча він став гетьманом лише за день до з'єднання козаків з польським військом. Сучасник і однодумець Івана Франка Осип Маковей у повісті «Ярошенко», присвяченій Хотинській війні, поклав початок розвінченню Сагайдачного, який нібито відіграв якесь виключну роль в даних подіях. Письменник показав заслуги його попередника гетьмана Бородавки і героїчну боротьбу козацького війська⁴. В історичній науці початок правильному висвітленню ролі Бородавки поклав В. Голобуцький⁵.

Буржуазна історіографія заперечує будь-яке значення організаційних і військових заходів Бородавки під час походів до Хотина. У нас немає певності, чи дійсно Бородавко вимагав заложників від Ходкевича, домовляючись про приєднання до нього⁶. Але те, що козаки відмовились з'єднуватися з поляками на лівому березі Дністра, вимагаючи переправи на молдавський берег для створення там оборони, відіграло дуже важливу роль. Історик А. Нарушевич з'ясує причину незгоди польського командування переправляти військо за Дністер тим, що сеймові комісари, які були при війську, вважали неможливим «залишати країну і ризикувати військом у той час, коли голода вешталась навколо по Поділлю і Русі, бунтуючи і намагаючись підпалювати»⁷.

Козаки побоювались, що польські війська мали намір примиритися з турками за їхній рахунок. На думку Й. Третяка, коли б на чолі козаків був Сагайдачний, він вибив би з їх голів ці «безпідставні» підозріння. Насправді, коли б козацька вимога не була задоволена, іншими могли бути і наслідки війни. Якщо б не захистили підступи до Хотина на правому березі і чекали ворога на лівому, він міг би оточити і зни-

¹ «Жерела до історії України-Русі», т. VIII, № 143, стор. 224; «Pamiętniki o wyproważeniu Chocimskicj», Kraków, 1853, стор. 72.

² В. А. Голобуцький, Запорожское казачество, К., 1957, стор. 174—175; «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 246.

³ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 250; S. Pszonka, Pamiętnik, Lwów, 1864, стор. 3.

⁴ О. Маковей, Вибране, Львів, 1956.

⁵ В. А. Голобуцький, назв. праця, стор. 176—178.

⁶ «Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы в трех томах», т. I, № 8, стор. 17.

⁷ A. Nagusze wicz, Życie Chodkiewicza, t. II, Warszawa, 1805, стор. 219—220.

шити польське і козацьке війська. До того ж, після переправи до Хотина багато шляхтичів розбігалось з війська, а на лівому березі втікачів було б далеко більше¹.

Козаки переправились через Дністер нижче Хотина, біля Могильова. Протягом восьми днів вони відбивали атаки турків і татар. Військо було врятоване завдяки маневру Бородавки. Він послав загопи на лівий берег р. Прут і відвернув увагу турецьких військ. Турецьке військо затрималось на добу, завдяки чому козаки з'єднались з польськими військами 1 вересня, на день раніше приходу турків до Хотина². Тогочасні джерела порівнювали козаків, які діяли на р. Прут, з героями Фермопіл, підкреслюючи їх мужність³. Отже, слава Сагайдачного, як проводиря козацького війська під Хотином, могла виникнути лише завдяки Бородавці.

Необхідно зупинитися на ролі донського козацтва у Хотинській війні. Після ради 15 червня Бородавка запросив на допомогу донців. Це мало важливі наслідки, які позначились наприкінці війни, майже через місяць після страти Бородавки (її добився Сагайдачний). Царський агент Опухтін слівшав про одержану від Бородавки пропозицію виступити проти султана. Донці погоджувались іти до Хотина тільки після повернення тих козаків, які пішли на море, тому що на Дону було лише 7 тис. чол. Опухтін додавав, що коли він збирався до Москви, 200 донців уже вирушили до Хотина⁴. За іншими джерелами, у таборі під Хотином їх було 700 чол.⁵

1 жовтня 30 представників від донців прийшли до королевича Владислава, який перебував під Хотином, з проханням прийняти їх під свої прапори. Діставши згоду, а також великі дари від королевича й запорожців, 2 жовтня вони пішли, обіцяючи повернутись через три дні усім військом⁶. Третяк на підставі лише щоденника Остророга, який не був очевидцем цих подій, намагається довести, ніби донці не повернулись, почувши про рішення російського уряду розпочати війну проти Польщі⁷. Але насправді донці повернулись. Сеймовий комісар Яків Собеський, приїхавши з турецького табору, записав 4 жовтня: «Почув у таборі про донців, кілька сотень яких підходили до нашого війська. Кажали, що дві тисячі з них переправились уже до головного нашого табору»⁸.

Про участь донців у боях розповідає капелан польських козаків-лісовчиків, 7 вересня донці допомогли їм відбити атаку татар. Очевидно, це були козаки авангарду, що пішов з Дону під час перебування там Опухтіна. Головні сили донців не встигли взяти участь у боях⁹. Але,

¹ J. Tretjak, назв. праця, стор. 109.

² И. Каменецкий, История Хотинской войны, «Историко-филологический журнал», Ереван, 1958, № 2, стор. 268; «Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej» стор. 74, 120; J. Tretjak, назв. праця, стор. 205.

³ C. Tende, Polnischer Staat, Köln, 1697, стор. 28—30; J. Sekowski, Collectanea z dziejopisów tureckich, t. I, Warszawa, 1824, стор. 155—156; «Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej», стор. 123.

⁴ ЦДАДА, Турецькі дела, 1621, спр. 3, арк. 9—10; «Жерела до історії України—Русі», т. VIII, № 248.

⁵ «Русская историческая библиотека, Донские дела», т. XVIII, кн. I, СПб, 1898, стор. 339—341.

⁶ С. Величко, Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. I, К., 1848, Приложение, стор. 24; I. Jędrlicz, назв. праця, стор. 29—30; «Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej», стор. 31, 61, 100.

⁷ «Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej», стор. 31; J. Tretjak, назв. праця, стор. 174, 187.

⁸ A. Naguszevicz, назв. праця, т. II, стор. 521.

⁹ W. Dembolecki, Pamiętniki o lissowczykach, Kraków, 1859, стор. 47.

незважаючи на це, їхній прихід мав значення. Про це стало відомо навіть у посполитому рушенні, яке на чолі з королем стояло у Львові. Звістка про донців викликала тривогу у турецькому таборі. Перебіжчики розповідали, що коли б після останнього штурму 28 вересня не надійшли польські послы для мирних переговорів, султан поїхав би до Стамбула, бо більш за все боявся донців¹.

За таких обставин польські пани, коли б не квапилися миритися, домоглися б кращих умов миру, щоб не звертатися по допомогу донців і не припустити їхніх спільних дій разом з українськими і польськими воїнами. Все це не зменшує значення допомоги, яку подав російський народ,—єдиної військової допомоги, що була одержана Польщею в той час з-за кордону. К. Маркс писав про цей факт у праці про Степана Разіна². В радянській історіографії існує твердження про те, начебто Росія мала намір скористатися скрутним становищем Польщі, викликаним війною з Туреччиною, і що цьому завадило лише перемир'я, укладене під Хотиним³.

Серед польських панівних кіл була впевненість, що Росія підтримає султана. Король у наказах про набір війська писав, що цей набір викликаний загрозою нападу з боку турків, які перебували у союзі з Росією і Швецією⁴. Литовський канцлер Лев Сапега писав королю, що Росія виступить проти Польщі у згоді з Бетленом. Нунцій Торрес твердив, що коли б війна тривала довше, Москва порушила б перемир'я з Польщею. Така думка панує й досі. О. Вайнштейн вважав, що в серпні 1621 р. в царя та патріарха остаточно склався намір розпочати війну проти Польщі і тільки через несподівану поразку султана під Хотиним він не здійснився⁵.

Насправді, коли б російський уряд мав намір використати трудне становище Польщі, він не збирався б так довго. Ще в березні 1621 р. посол, якого було відряджено до Пруссії, сповіщав, що «султан воює проти польського короля, багато шкоди вчинив, багато кращих військових людей побив, а багатьох живими забрав»⁶. У Москві було добре відомо про намір султана притягнути Росію до союзу проти Польщі. У 1618 р. Осман II, відпускаючи посольство Мансурова, казав, що «ледве великий візир Халіл-паша доб'ється мирного порозуміння з Іраном, він з усією силою вдарить на поляків». Султан вимагав надіслати посла для утворення союзу проти Польщі. Щоб довести свою щирість, він звільнив полонених росіян⁷.

В Росії не поспішали йти назустріч пропозиціям султана. 7 липня 1621 р. цар по цьому питанню радився з Філаретом. Союз проти Польщі пропонував також Густав-Адольф, але ні його пропозиції, ні турецькі не були прийняті⁸. Густав-Адольф, скориставшись з турецького нападу на Польщу, 15 вересня захопив Ригу⁹.

¹ А Г а в о в с к и, *Starożytnosci historyczne polskie*, t I, Kraków, 1840, стор. 152; «Пам'ятники о выprawie Хочимській» стор. 100.

² К. М а р к с, *Степья Разина*, журн. «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 107.

³ «Очерки истории СССР, Период феодализма (конец XVI — начало XVII в.)». М., 1955, стор. 463.

⁴ Бібліотека ім. Салтикова-Щедрина в Ленінграді, Рукописний відділ, Зібрання Дубровського, ф. 63/2, № 39—40.

⁵ F. Suwaga, назв. праця, стор. 136; О. Л. В а й н ш т е й н, назв. праця, стор. 48; Винятком є лише названа праця Н. А. Смирнова, де на стор. 13 і 15 сказано, що Філарет відмовився від пропозиції султана спільно діяти проти Польщі.

⁶ «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными», т. II, СПб., 1852, стор. 1366.

⁷ F. Suwaga, назв. праця, стор. 136.

⁸ Н. Б а н т ы ш-К а м е н с к и й, *Переписка между Россией и Польшей*, «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских», т. IV, 1862, стор. 43.

⁹ О. Л. В а й н ш т е й н, назв. праця, стор. 51.

Боротьба з Польщею, що припинилась лише на деякий час, спонукувала Філарета, фактичного керівника зовнішньої політики Росії, приєднатись до антигабсбурзького блоку, до якого належала Швеція. Але позиція Росії істотно відрізнялась від позиції інших членів цього блоку. Всі вони, шукаючи спільників проти Габсбургів і Польщі, сподівались, перш за все, на допомогу султана. Філарет був більш проникливий. Завдання послаблення Польщі не примусило його забути про небезпеку посилення Туреччини — смертельного ворога народів Східної Європи. І хоч у царських грамотах вимагалось від донців припинення походів до турецьких володінь, але з 1618 р. їм постійно надсилались боєприпаси та царські дари¹. Навіть влітку 1621 р., коли козаки, шойно повернувшись з походу, знову вирушили до турецьких берегів, Опухтін віддав їм привезені припаси, хоча султан це міг тлумачити як ворожу дію². Очевидно, російський уряд не вважав за можливе заради дружби з султаном сваритися з донцями.

Звістка про збір 50-тисячного козацького війська на допомогу Польщі надійшла до Москви 30 червня. Вона сприяла прийняттю Філаретом рішення відмовити султану. Говорячи про причини такого рішення, треба взяти до уваги, що Росія ще не відновила свої сили після польсько-шведської інтервенції.

Затримка відповіді на пропозицію Османа II викликала тривогу в Туреччині. Виникли сумніви щодо прихильного ставлення Росії до війни з Польщею, поширилась навіть чутка, нібито на допомогу полякам вирушив Пожарський з військом³. Константинопольський патріарх Кирил Лукар'єв та голландський посол Гага, найактивніші прихильники антигабсбурзької коаліції, наполягали на відправці посольства до Москви. На чолі його було поставлено православного Фому Кантакузіна, бо мусульманин не одержав би аудієнції у патріарха Філарета⁴.

За повідомленням де-Сезі, посольство повинно було «перешкодити в підтримці московитами Польщі»; а також запропонувати їм союз проти неї. Посольство виїхало 29 квітня 1621 р. разом з військом, яке йшло на Польщу⁵. 20 червня воно прибуло до козачих осель на Дону, де перебував царський агент Опухтін. Тільки 9 липня козаки дали судна й охорону, щоб посольство могло рушити далі. Гонець, якого Опухтін надіслав до Москви з повідомленням про послів, прибув до Москви 6 серпня, посольство — лише 13 вересня⁶.

Приставу, який зустрічав посольство, наказано було оголосити, що про Казань і Астрахань не може бути мови, тому що питання про них уже вирішено назавжди⁷. Але в грамотах султана та візира про це не було й мови. Вони були складені як відповідь на прохання про допомогу проти Польщі, надіслане ще в 1615 р. з Мансуровим. Пропонуючи союз проти Польщі, султан обіцяв повернення Смоленська без будь-якої компенсації. Намір воювати проти Польщі він обґрунтовував бажанням допомогти Росії, а також тим, що король нібито напав перший, організувавши похід Жолкевського і напади запорожців на турецькі володіння⁸.

¹ В. Броневский, История донского войска, СПб, 1834, стор. 17.

² ЦДАДА, Сношення России с Турцией, 1621, спр. 3, арк. 6—12.

³ Н. А. Смирнов, назв. праця, т. II, стор. 9.

⁴ І. П. Крип'якевич, Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр., «Записки наукового товариства ім. Шевченка», Львів, 1914, т. СХVII і СХVIII.

⁵ «Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым», т. II, стор. 413.

⁶ «Русская историческая библиотека. Донские дела», т. XVIII, кн. I, СПб., 1898, стор. 215; А. А. Новосельский, назв. праця, стор. 104, примітка № 29.

⁷ Н. А. Смирнов, назв. праця, т. II, стор. 10.

⁸ ЦДАДА, Турецкие дела, 1621, Книга посольская № 4, стор. 105, 109, 128—129.

Грамоти сповіщали про бажання султана полонити польську землю і пропонували царю також виступити з усіма силами. Князі молдавський, волоський та трансільвано-угорський повинні були перешкодити імператору подати допомогу Польщі. Філарет відповів послу, а також у грамотах до патріарха Кирила та султана, що бажає зберегти з ними дружбу і допомоги польському королю не подасть. Щодо війни з Польщею, то, на його думку, її можна починати лише тоді, коли поляки «хоч в дечому порушать перемир'я». Грамоту з цією відповіддю датовано було 5 жовтня, а вже 6 жовтня чауш Алей-ага поїхав з нею до султана¹. Отже, це рішення не могло вплинути на укладення перемир'я у Хотині, яке було підписано 9 жовтня². Незважаючи на це, Гаммер гадав, що рішення припинити військові дії під Хотином було прийнято султаном тому, що з Росії прибув чауш і сповістив, нібито «московити з'єднуються з поляками». Посол Венеції, повідомлення якого було джерелом для Гаммера, додає, що ця звістка примусила не тільки великого візира Ділавера, а й інших висловитись за мир³.

Оскільки це не міг бути чауш, якого надіслав Кантакузін з Москви 6 жовтня, то можна припустити, що, перебуваючи з 20 червня до 9 липня в козацьких оселях поблизу Азова, Кантакузін раніше сповістив свій уряд про те, що донці не тільки на морі йдуть проти турок, а й на суходолі готуються до допомоги Польщі.

Тільки ця звістка могла привести султана до думки про допомогу Росії Польщі. Коли ж стало відомо, що донці вже надійшли до польського табору, обидві сторони прискорили переговори про укладення перемир'я⁴.

Філарет знав про довголітню польсько-турецьку дружбу і побоювався, щоб турки не усумнілися в його щирості, коли він запевняв Кантакузіна в тому, що Росія не допоможе Польщі. Це було тим більш важливо, бо останній поїхав з Москви лише 8 березня 1622 р.⁵

Виходячи з цього, можна зрозуміти суперечність між відповіддю Філарета Кантакузіну і рішеннями Земського собору, який зібрався 12 жовтня надіслати ультиматум Польщі з загрозою в разі відхилення розірвати перемир'я і з'єднатися з ворогами Польщі. Собор мотивував це тим, що якщо спільно «на польського короля не стать, вперед бы с турским салтаном и с крымским царем и с свейским королем в большую недружбу не войти»⁶. Отже, рішення Земського собору залежало від побоювання порушити відносини з небезпечними сусідами і зовсім не говорило про намір скористатися з катастрофічного становища Польщі.

Мотивування рішення про відправку посла до Польщі свідчить про бажання зберегти мир: «И они великие государи (цар Михаїл і патріарх Філарет.— *Н. Р.*) не хотя видети кровопролития, указали еще боярам послати от себя к панам раде (польський сенат.— *Н. Р.*) с грамотою о всех тех делах. А только будет паны рада к боярам гонца отпустят без дела, и государево наименование учнут писати по прежнему без государского наименования или учнут писати какие непригожие слова, и королевича учнут писати царем и великим князем всея Руси, и в обидных делах росправы не учинят»... Тільки тоді, «сослався с турским и свейским ко-

¹ ЦДАДА, Турецькі дела. 1621, Книга посольская № 4, стор. 132, 139, 174; Н. А. Смирнов, назв. праця, стор. 11.

² «Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej», стор. 33.

³ Н. А. Смирнов, назв. праця, т. II, стор. 13; J. Намтег, назв. праця, стор. 531.

⁴ Н. А. Смирнов, назв. праця, т. II, стор. 13.

⁵ Там же.

⁶ «Собрание государственных грамот и договоров», ч. III, М., 1822, стор. 230.

ролем», вони розпочнуть війну¹. Отже, навіть і на Земському соборі не було прийнято рішення про негайний початок війни. Пізніше, 8 листопада, одержавши інформацію про те, «що турки побили багатьох польських і литовських людей і обложили королевича в таборах (під Хотинном.— Н. Р.), де виник великий голод», російський уряд не збирався скористатися з цього і не вимагав повернення Смоленська².

Цілком зрозуміло, що посольство Борнякова, яке приїхало до Польщі після відступу султана, не могло досягти задоволення навіть тих невеликих вимог, які представило сенату і королю. Але й після цього перемир'я з Польщею не було порушено, а послы Кондирев та Бормосов, яких було 15 квітня 1622 р. відправлено до султана, не мали повноважень пропонувати союз проти Польщі. Вони підкреслювали, що Польща додержується перемир'я та дорікали Туреччині за те, що вона не підтримувала Росію, коли в цьому була потреба³.

Вищенаведені факти свідчать про те, що Росія стала на перешкоді створенню зовнішно-політичної ізоляції Польщі. Її позиція відіграла дуже важливу роль під час війни, сприяючи перемозі над Туреччиною.

Сталося це, в першу чергу, завдяки зусиллям козацтва, а також тому, що пани на короткий час покинули звичайну протурецьку політику і закликали козаків до боротьби проти турецької навали. Польське військо, особливо нешляхетна його частина, гаряче підтримало зусилля козацтва в боротьбі проти спільного ворога.

Хотинська війна — видатна історична подія, яка показує, що справжнім другом польського народу були не союзники панів по табору католицької реакції, які зрадили його в тяжкий час, а український та російський народи, які прийшли йому на допомогу.

¹ «Собрание государственных грамот и договоров», стор. 230

² Там же, стор. 239.

³ О. Л. В а й н ш т е й н. назв. праця, стор. 50.

В. И. ДОВЖЕНОК

КИЇВ — ЦЕНТР РУСИ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРІБНЕНОСТІ¹

Соціально-економічний розвиток Київської Русі приводив до певних змін у політичному житті країни. З економічним піднесенням Русі, з розвитком феодальних відносин зростала економічна могутність окремих феодалів — князів і бояр, збільшувалась їх політична вага. Місцеві князі — васали київського князя — більш твердо і постійно влаштувалися в своїх удільних князівствах, а бояри — в своїх маєтках. Внаслідок цього окремі землі ставали спадковими володіннями місцевих князівських династій, а місцеві князі посилювали свої домагання політичної незалежності від київського князя. Це обумовлювало постійну боротьбу між великими феодалами та феодальними групами за земельні володіння і політичну роль у житті країни, за київський князівський стіл. Як наслідок цього в країні настав період феодальної роздрібненості, який переживала майже кожна країна в часі середньовіччя. За схемою, що ланує в нашій історіографії, ці явища в XII ст. призвели до втрати Києвом свого значення як центра Русі.

Така думка, на наш погляд, є помилковою. Вона спирається на невірне розуміння руських удільних князівств XII—XIII ст., як самостійних держав, не враховує внутрішніх зв'язків, що існували на Русі між різними її частинами протягом усього домонгольського часу, недооцінює значення Києва, з яким серед древньоруського народу були пов'язані традиції державності. Загальноруська Київська держава з міцними на той час економічними і культурними зв'язками, з єдиним, в основному, в етнічному відношенні населенням не загинула. Внаслідок економічного піднесення країни і поглиблення та поширення феодальних відносин змінювалась лише політична структура держави, яка відповідала структурі феодального землеволодіння. Київ за тих умов не втрачав ролі центра Русі.

Феодальні князівства не є утвореннями, характерними лише для періоду феодальної роздрібненості. Вони являють собою структурні одиниці, складові частини середньовічної феодальної держави. Створювались вони одночасово із становленням феодальних відносин і виникли одночасово з виникненням феодальної держави. Письмові і археологічні джерела свідчать про наявність феодальних князівств вже з початку існування Київської держави. Безсумнівно, що феодальними князівствами були ті політичні утворення, які згадує літописець на перших сторінках «Повѣсти времяньных лет» у полян, древлян, дреговичів, новгородських словен під назвою княжінь.

¹ Стаття друкується в порядку обговорення.

Князь всередині князівства був повновладним сувереном. Землі, які йому належали, він міг жалувати іншим, дрібнішим феодалам, заповідати своїм нащадкам. Князь мав свої укріплені замки, де знаходилася його дружина і апарат влади. Він володів всіма засобами для придушення опору підданих, захисту своїх володінь та нападу на володіння інших. Як незалежний всередині свого князівства, місцевий князь намагався бути незалежним і у відношеннях з київським князем, тим більше, що залежність від київського князя накладала на нього певні обов'язки, що виявлялися у військовій службі сеньйору і сплаті данини. Цим пояснюються явища сепаратизму і децентралізації, які були характерною рисою для древньої Русі, як і інших держав часів середньовіччя.

Прагнення древньоруських феодальних князівств до самостійності і незалежності проявлялися вже на початку їх існування. Про те, що такі прагнення були дуже сильними, свідчать часті воєнні походи київських князів проти племінних князівств. Київські князі, крім воєнних санкцій проти непокірливих місцевих князів, застосовували й інші заходи, спрямовані на удержання князівств під владою Києва. При Володимирі місцеві князівські династії були замінені ставлениками київського князя — синами або найближчими «мужами». Але боротьба окремих земель за незалежність від Києва не припинилася. Досить згадати міжкнязівську боротьбу 973—980 рр. або 1015—1026 рр. Політичної єдності країни київські князі досягали суворими заходами, часто фізичним знищенням противників. Але ніколи ця єдність не була абсолютною.

Під час князювання Ярослава Мудрого, що є періодом найбільшої централізації Київської держави, сімнадцять років залишалось самостійним Чернігівське князівство, в яке входила величезна територія, майже половина древньоруських земель. Протягом усього часу князювання Ярослава зберегало фактичну самостійність Полоцьке князівство, незважаючи на те, що Ярослав неодноразово намагався підкорити його силою зброї.

Отже, тенденції децентралізації і феодальна боротьба були характерними рисами політичного життя древньої Русі ще до періоду феодальної роздрібненості.

В другій половині XI ст. ці тенденції посилювалися. Міжусобні феодальні війни охопили майже всі руські землі і втягли в боротьбу мало не всіх руських князів, які виступали конкурентами в боротьбі за Київ.

Прагнення древньоруських феодальних князівств до самостійності і незалежності, міжусобні феодальні війни дуже негативно впливали на життя країни. Міжусобна боротьба в умовах постійної небезпеки половецьких нападів була особливо серйозною загрозою для держави. Цю небезпеку розуміли й окремі представники феодального класу, які намагалися знайти шляхи для припинення феодальних чвар. З цією метою, а також для організації спільної боротьби з половцями князі скликали з'їзди, намагаючись дійти згоди.

Найважливіший з'їзд відбувся у 1097 р. в м. Любечі з ініціативи Володимира Мономаха, який був тоді переяславським князем. На цьому з'їзді становище, яке фактично існувало на Русі раніш, одержало юридичне визнання. Було офіційно проголошено і встановлено, що «кож-до да держить отчизну свою»¹. З'їзд визнав цей факт основою дальших політичних міжкнязівських відносин. Оскільки саме на Любецькому з'їзді спадкоємні феодальні князівства одержали юридичне визнання, його можна вважати початком нового періоду в політичному житті

¹ «Повесть временных лет», ч. I, М.-Л., 1950, стор. 170.

країни, який прийнято називати періодом феодальної роздрібненості. Однак це не означало розпаду Київської держави на ряд незалежних князівств і втрати Києвом значення центра Русі.

Феодальні князівства, навіть великі, не могли замінити собою державу. Вони відзначалися несталістю як в територіальному, так і в політичному відношенні. Князівства виникали і зникали часто зовсім випадково, внаслідок певних воєнних подій, династичних відносин, пожадувань тощо. Кожне велике князівство складалося з ряду дрібних князівств і володінь, на чолі яких стояли свої князі і бояри. Князь великого князівства був сюзереном для інших князів і бояр, які мали на території його князівства свої волості, а ці останні в свою чергу були сюзеренами для більш дрібних феодалів, володіння яких знаходилися на території їх волостей.

Князі і бояри всередині великого князівства вели боротьбу за розширення своїх володінь і за незалежність від старшого князя, як вели боротьбу князі великих князівств всередині древньоруської держави в цілому. Внаслідок цієї боротьби велике князівство могло розчленуватися на кілька дрібних, а з кількох князівств могло створитися одне велике, нарешті, окремі волості могли бути відірвані від одного князівства і приєднані до іншого.

Такі явища характеризують політичне життя кожного древньоруського князівства до татаро-монгольського нашествия.

Якщо ми будемо визнавати великі князівства окремими державами, які замінили собою загальноруську Київську державу, то треба визнати такими державами і дрібні феодальні волості, що входили до складу великих князівств, бо ці останні відрізнялися від перших лише розмірами території. При цьому дрібні князівства і боярські володіння були зв'язані владою місцевого князя не міцніше, ніж великі князівства — владою київського князя.

Всі феодальні князівства, як великі, так і дрібні, були феодальними володіннями, що перебували у васальній підлеглості щодо вищого сеньйора, перші — у київського князя як глави держави, другі — у великих місцевих князів, отже, являли собою структурні одиниці феодальної держави з характерною для неї політичною системою сюзеренітету — васалітету.

В період феодальної роздрібненості зберігалась єдність Русі в межах усєї країни, в усіх галузях суспільного життя — економічній, культурній і політичній.

Історичні джерела, насамперед археологічні пам'ятки, свідчать про економічний розвиток Русі цього періоду. В зоні лісостепу в цей час поширювався плуг з череслом, полицею і колісним передком, а в лісовій зоні — двозуба соха¹. Для того часу вони були досконалими знаряддями, які застосовувались у сільському господарстві на Русі протягом усього феодального періоду. Водночас запроваджувалася прогресивна для того часу парова система землеробства з двопільною й трипільною сівозмiнами².

В галузі ремесла в період феодальної роздрібненості виникають і поширюються нові, більш досконалі засоби виробництва, які прискорювали виробничі процеси, підвищували продуктивність праці. Виникла і

¹ В. И. Довженок, К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетия н. э. и в эпоху Киевской Руси, «Материалы по истории земледелия СССР», т. I, М., 1950, стор. 154.

² А. В. Кирияков, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. 57, М., 1952, стор. 154.

поширювалась техніка штампування металевих виробів та техніка лиття в кам'яних формочках. Продукція ремесла ставала більш масовою.

Прогрес у галузі землеробства і ремесла був би неможливий в тих умовах, якби посилювалась економічна ізольованість окремих земель, волостей, міст і поселень.

В XII ст. внаслідок розвитку суспільного поділу праці значно зросло товарне виробництво. Звертає на себе увагу той факт, що в XII ст. стала помітною господарська спеціалізація окремих районів, основою якої була їх природна відмінність. Це робило обмін між такими районами життєво важливою необхідністю. Так, Новгородська земля виробляла багато товарів для вивозу в інші землі і разом з тим відчувала потребу, наприклад, в хлібі, який поступав з південних руських земель; затримка хлібного довозу завжди, як це відомо з Новгородського літопису, викликала дорожнечу на продукти в Новгороді і навіть голодування новгородського населення¹. Київ, Новгород та інші великі древньоруські міста у XII—XIII ст. не лише не втратили, а навіть збільшили своє значення загальноруських торгових центрів, де збиралися купці з усіх руських земель та іноземні гості.

Про економічні зв'язки між окремими районами і землями древньої Русі у XII—XIII ст. досить переконливо свідчать археологічні матеріали. В кожному древньоруському населеному пункті, який підлягав археологічним розкопкам, знаходили багато речей, завезених часто з дуже віддалених міст. На великій території у XII—XIII ст. поширювалось багато речей, що були виготовлені в ремісничих центрах на Подніпров'ї.

Не припинився, а значно посилювався в XII—першій половині XIII ст. культурний розвиток Русі. Варто лише нагадати про відкриті в останні роки новгородські берестяні грамоти, більшість яких належить саме до цього періоду і які свідчать про високий рівень культури древньоруського народу. У Новгороді писали вмілі багаті й бідні, чоловіки й жінки, тут існували школи, в яких діти навчалися читати й писати. Знайдено грамоти, які виявилися вправами хлопчика Онфима в письмі і малюванні². Новгород не був винятком, та лише в його культурних шарах завдяки відповідним умовам ґрунту збереглося те, що в інших містах древньої Русі загинуло.

Цей період характеризується дальшим розвитком літератури й мистецтва на всіх древньоруських землях. Твори літератури й мистецтва різних культурних центрів Русі мали деякі місцеві особливості, але цей факт аж ніяк не можна вважати ознакою культурної відокремленості різних районів і земель Русі. В кожному визначному місті — центрі великого князівства були свої літописці, які прославляли місцевих князів, але разом з тим намагалися висвітлити загальноруські події та пов'язати місцеве життя з життям усєї Русі³.

Дослідники древньоруського мистецтва відзначають широко розвинену практику обміну досвідом між майстрами-художниками різних міст і земель. Тому, незважаючи на деякі особливості в художній манері, характерній для окремих земель, у всіх видах мистецтва викристалізовується загальноруський стиль⁴.

Наслідком зміцнення культурних зв'язків була дальша консолідація

¹ «Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов», М.—Л., 1953, стор. 25.

² А. В. Арциховский, Берестяные грамоты мальчика Онфима, «Советская археология», 1957, № 3, стор. 215.

³ Д. С. Лихачев, Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947, стор. 184.

⁴ «История культуры древней Руси, Домонгольский период», т. II, М.—Л., 1951, стор. 338, 394, 420.

древньоруської народності. Саме в період з початку XII ст. до татаро-монгольської навали з'явилися на Русі літературні твори, в яких особливо яскраво відбита ідея єдності і патріотизму древньоруського народу. Древньоруські літописні зводи, «Слово о полку Ігоревім», церковна література XII—XIII ст. відбили високий рівень патріотизму і самосвідомості древньоруського народу.

Центром Русі до самої татаро-монгольської навали був Київ — найбільше на той час руське місто. Немає ніяких підстав вважати, що в XII ст. Київ перетворився на другорядне місто, яке поступалося своїм економічним, культурним та політичним значенням зрослим новим містам — центрам великих князівств.

До самої татаро-монгольської навали Київ був найзначнішим на Русі ремісничим і торговельним центром. Своїми розмірами він значно перевершував будь-яке інше древньоруське місто. Археологічні дослідження Києва дозволяють твердити про густе заселення його в XI—першій половині XIII ст. переважно ремісничим і торговим людом. У Києві зосереджувалися ремісники майже всіх відомих тоді спеціальностей. Вироби київських ремісників розходилися по всій Русі і вивозилися в зарубіжні країни¹.

Про значення Києва у XII—першій половині XIII ст. як культурного центра свідчать пам'ятники архітектури. З літописних повідомлень і археологічних розкопок нам відомі 39 архітектурних кам'яних споруд — храмів і палаців. З них в кінці X і в XI ст. було збудовано 16 архітектурних споруд, а в XII і на початку XIII ст.—23. Лише в другій половині XII і на початку XIII ст. було збудовано 16 храмів і палаців. Як бачимо, найбільше число архітектурних пам'яток створювалося в Києві саме в період феодальної роздробленості.

Привертає увагу велика кількість знайдених у Києві скарбів, закопаних в часи татаро-монгольської навали. Відкриті 53 скарби² становлять майже третину всіх древньоруських скарбів.

Знайдені у Києві скарби складаються з високохудожніх ювелірних виробів, виготовлених, безперечно, місцевими майстрами. Виготовлені київськими майстрами-художниками ювелірні речі, оздоблені перегородчатою емаллю, знаходять в найвіддаленіших від Києва місцях³.

Київ був і релігійним центром Русі, що також виділяло його з ряду інших древньоруських міст. У Києві жив глава руської церкви — митрополит, тут відбувалося поставлення єпископів для всіх руських земель і князівств. Враховуючи ідеологічну роль християнства в епоху середньовіччя, треба сказати, що цей фактор також збільшував значення Києва серед інших руських міст.

До татаро-монгольської навали Київ залишався головним руським містом, з яким завжди було пов'язано в народі уявлення про єдність Русі як країни і держави. Цікаво в зв'язку з цим відзначити, що коли в інших містах — центрах князівств закріплювалися окремі князівські династії, вони вважали їх своїми ватчинними володіннями. Київ же завжди був загальнооруським містом. Самі руські князі, коли ставали київськими князями, розглядали Київ не як своє приватне володіння, а як загальнооруський політичний центр. Тому й не створилось окреме Київське князівство і Київ не став столицею князівства під владою окремої князівської династії.

Іноземці також вважали Київ політичним центром усієї Русі. Плано

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 452 та ін.

² Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, Приложение.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 396—397.

Карпіні, який відвідав Київ вже після татаро-монгольського погрому, називав його «столицею Русі» і зазначав, що «це місто було дуже великим і багатолюдним»¹.

Київ, як ніяке інше місто, привертав до себе увагу руських князів. Він був об'єктом постійної і напруженої боротьби між князями. Протягом ста років перед татаро-монгольською навалою в ньому змінилось 36 князів. Цей факт говорить про те, що володіння Києвом було пов'язано з певними перевагами політичного і, очевидно, економічного характеру. Той, хто ставав київським князем, здобував високе становище і авторитет, відзначався з ряду інших рівних йому князів. Інакше нічим не можна пояснити тієї впертої боротьби найбільш сильних руських князів за Київ, яка вимагала багато коштів і була пов'язана із значною небезпекою.

Чому руські князі так добивалися Києва, було добре відомо древньоруським літописцям. Один з них, пояснюючи причини цього, писав: «И кто убо не возлюбит киевское княжение, понеже вся честь и слава, и величество, и глава всем русским землям Киев, и от всех дальних многих царств стицахуся всякие челоуецы и купцы и всяких благ от всех стран бывше в нем»².

Згідно з політичними уявленнями, що існували в древній Русі, той князь, який княжив у Києві, ставав главою древньоруської держави, старшим сюзереном для інших князів, незалежно від того, чи був він в дійсності найстарішим і найсильнішим. Природно, що київським князем ставав звичайно той, хто володів достатньою військовою силою і займав впливове становище в політичному житті Русі. Влада київського князя була не лише номінальною. В його безпосередньому володінні зосереджувались значні території, і він з допомогою посадників управляв ними як своїм доменом.

Київські князі провадили одну політичну лінію, що проявлялась в намаганні зміцнити свою владу, підкорити собі місцевих князів і припинити міжусобну боротьбу, без чого не можна було дати відсіч зовнішнім ворогам. В цьому полягала прогресивна роль центральної влади київських князів і в цьому вони знаходили підтримку серед широких верств древньоруського народу. У літописах завжди прославлялися ті князі, які зміцнювали або намагалися зміцнити політичну єдність країни. Зрозуміло, що не кожному київському князю вдавалося однаковою мірою здійснити це.

Помітною політичною фігурою в 40-х роках XII ст. був Всеволод Ольгович — представник чернігівської династії князів, який, ставши київським князем, за свідченням літописця «хотє сам всю землю держати»³. В цьому він досяг певних успіхів. Водночас із зміцненням своєї влади Всеволод Ольгович вживав заходів до збереження київського столу за династією Ольговичів. У 1145 р. він зібрав у Києві князів, які могли бути претендентами на Київ, і представників боярської верхівки й зажадав від них присяги на вірність своєму братові — Ігореві Ольговичу, якого Всеволод призначив своїм наступником.

Це єдиний випадок в історії Київської Русі, коли була зроблена спроба поставити Київ у становище міста, що переходить в спадщину. Проголошення Ігоря спадкоємним київським князем зустріло сильний опір з боку київського населення; кияни заявляли: «Не хотим быти аки

¹ П л а н о Карпни. К истории монголов, СПб, 1911, стор. 25, 45.

² «Полное собрание русских летописей, Никоновская летопись», т. IX, СПб, 1862, стор. 202.

³ «Полное собрание русских летописей, Лаврентьевская летопись», т. I, вып. 2, Л., 1927, стор. 307.

в задничи»¹, тобто в спадковій власності Ольговичів. Згодом, як відомо, кияни вбили Ігоря під час повстання.

В середині XII ст. керівну роль у політичному житті Русі відігравали київські князі Ізяслав Мстиславович, Юрій Володимирович Долгорукий, Ростислав Мстиславович, Мстислав Ізяславович.

Літописець відзначає характерний епізод у зв'язку з вокняжінням у Києві Ростислава Мстиславовича. Він показує, як оцінювали своє політичне значення самі київські князі. У 1157—1158 рр. за Київ боролися Ізяслав Давидович Чернігівський та Мстислав Ізяславович Волинський. Боротьба закінчилася перемогою Мстислава, який, однак, запропонував київське княжіння своєму дядькові Ростиславу Мстиславовичу Смоленському. При цьому Мстислав хотів, мабуть, поставити Ростислава в становище номінального київського князя, зберігаючи за собою реальну владу, оскільки він мав у своєму розпорядженні більшу силу. Ростислав, приймаючи цю пропозицію, заявив Мстиславу і його спільникам: «Оже мя на правду зовете с любовью, то я всяко иду Киеву на свою волю яко вы имети мя отцом себе в правду и в моем вы послушании ходити»².

Він висловлював думку, що київському князю мусять бути покірними інші князі, навіть якщо вони сильніші за нього. І Ростислав Мстиславович дійсно грав роль глави древньоруської держави. Він розподіляв волості, виступав як суддя в суперечках між іншими князями, організовував оборону руських земель. Йому корилися Чернігівські, Волинські, Галицькі, Переяславські, Рязанські, Новгородські та інші князі.

Незалежними від київського князя були князі Ростово-Суздальської землі, серед яких найбільш сильним і впливовим був Андрій Боголюбський. Він намагався витіснити Мстислава з Новгорода, де сидів син київського князя Роман Мстиславович. На цьому ґрунті між ростово-суздальським і київським князями виникла війна, яка закінчилась у 1169 р. захватом і розгромом Києва війском Андрія Боголюбського.

Розгром Києва Боголюбським іноді розглядається як такий факт, що свідчить про занепад Києва. М. Грушевський намагався в цьому вбачати навмисну дію Боголюбського, скеровану на те, щоб принизити Київ як столицю Русі і звеличити Володимир на Клязьмі, який він ніби хотів зробити новою столицею. Таких далекосяжних міркувань Боголюбський, певна річ, не мав. Це був грабіжницький воєнний акт, звичайний під час феодальних воєн.

Оволодівши Києвом, Боголюбський не перейшов сюди князувати сам, як це робили його попередники, коли їм вдавалось захопити Київ, а посадив тут свого брата Гліба Юр'евича. Сам же залишився у своєму замку Боголюбові, поблизу Володимира.

Цю подію деякі історики розглядають як момент, коли Київ остаточно втратив своє значення столиці Русі і Київська держава закінчила своє існування. «Небажання Андрія залишитися в Києві, — писав С. В. Юшков, — означає, що Київська держава закінчила своє існування. Наступив період феодальної роздробленості, коли не було навіть і номінального політичного центра»³.

Зазначимо, між іншим, що в тій же праці, звідки взято наведене висловлення, С. В. Юшков зовсім по-іншому розглядає період феодальної роздробленості. Бажаючи уявити політичну структуру Русі в

¹ «Ипатьевская летопись», СПб. 1871, стор. 230.

² Там же, стор. 344—345.

³ С. В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства, М, 1949, стор. 143.

той період, він уявляє цю структуру як «комплекс окремих держав, зв'язаних відношеннями суверенітету — васалітету»¹. Отже, визнається наявність певних зв'язків між князівствами, які він називає державами, причому зв'язки ці тримаються на відносинах васалітету — сюзеренітету. Але відомо, що відносини сюзеренітету — васалітету — це соціальні і політичні відносини всередині феодальної держави, в даному випадку не рівних між собою князівств. Ці відносини передбачали також наявність певного політичного центра, що очолював цю ієрархію.

Той факт, що Боголюбський після захоплення Києва визнав за краще залишитися в Боголюбові, пояснюється, очевидно, його особливою прихильністю до своєї резиденції в Боголюбові і певними особистими інтересами. Боголюбський не хотів піддавати себе різним неприємним випадковостям, пов'язаним з боротьбою за Київ.

Перебуваючи в Боголюбові, Андрій все ж володів Києвом через посадженого ним тут свого брата, і це було підставою до того, щоб його вважали старшим серед інших руських князів, главою древньоруської держави. Як справедливо зауважує дослідник князівських політичних відносин у древній Русі А. Пресняков, старшинство Боголюбського серед руських князів пов'язувалося з володінням Києвом і київською землею².

Сам Боголюбський також дивився на Київ як на головне руське місто, політичний центр Русі. Про це свідчить його намір збудувати у Києві на Ярославовім дворі храм, який мусив стати пам'ятником, рівним Золотим воротам.

Київський літописець писав про ці наміри Боголюбського: «Хочю создати церковь таку же, яко же ворота си злата, да будет память всему отечеству моему»³.

Боголюбський вважався старшим на Русі князем, поки він володів Києвом через свого брата Гліба. Після смерті Гліба (1173 р.) Боголюбський втрачає Київ, а разом з ним і становище старшого серед руських князів, глави древньоруської держави.

Київські князі, що князували після Гліба Юр'евича, провадили незалежну політику. Спроби Боголюбського поставити їх в залежність від себе викликали різку відсіч. Так, Мстислав Ростиславович, що княжив у Києві разом з братом Романом, обстриг голову послу Боголюбського за те, що той послав до нього «аки к подручному и просту человеку»⁴ вимогу звільнити Київ. За звичаями тих часів така дія вважалася великою образою.

У 1173 р. Боголюбський організував новий похід на Київ, що закінчився поразкою; його військо після двомісячної безуспішної облоги Вишгорода втекло.

Одною з важливих загальноруських державних функцій київських князів була оборона руських земель від кочовників. Треба сказати, що й більшість князів вважала це своїм важливим обов'язком. Показозі в цьому відношенні мотиви, з якими виступив у боротьбі за Київ чернігівський князь Святослав Всеволодович у 1177 р. В цьому році київський князь Роман Ростиславович організував похід на половців, який закінчився невдало. Від участі в цьому поході ухилився брат київського князя Давид Ростиславович, що, мабуть, вплинуло на результати по-

¹ С. В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства, стор. 239.

² А. Пресняков, Княжое право в древней Руси, СПб, 1908, стор. 112.

³ «Ипатьевская летопись», стор. 402—403.

⁴ Там же, стор. 402—403.

ходу і викликало невдоволення з боку інших князів. Святослав Всеволодович обвинуватив Романа Ростиславовича в тому, що він не використав усіх своїх прав як старший серед руських князів, щоб примусити інших взяти участь у поході. Святослав приїхав до Романа і заявив йому: «Ряд наш так есть: оже ся князь извинить, то в волость, а муж в голову, а Давид виноват, он же того не створи»¹, тобто не виконав своїх обов'язків.

Ця заява Святослава Всеволодовича показує, як дивились самі князі на права і обов'язки київського князя. Його обов'язком була організація оборони Русі, його правом — залучення до воєнних походів інших князів, своїх васалів; у разі, коли васали ухилялися від своїх обов'язків, він мав право позбавляти їх волостей, як мав право карати мужів-дружинників за зраду.

Ставши київським князем, Святослав Всеволодович звертає особливу увагу на організацію оборони Русі від половців, напади яких у 70—80 роках XII ст. стали частішими. За період свого князювання в Києві (1176—1194 рр.) він організував 10 походів на половців з участю багатьох руських князів.

Найзначнішим був похід 1184 р.; в ньому взяли участь князі не лише тих земель, які самі зазнавали половецьких нападів, а й віддалених від половецьких станів, таких, як Волинська, Галицька, Пінська. Усі ці походи завершувались перемогами руських військ, і результатом їх було те, що напади половців ставали рідшими і менш спустошливими. Лише один похід цього періоду був невдалий. Це похід 1185 р., організований силами лише сіверських князів. Трагічні події його оспівані в «Слові о полку Ігоревім».

Видатним державним діячем і полководцем був князь Роман Мстиславович. За недовге своє князювання в Києві (1200—1204 рр. з перервами) він організував і очолив два видатні походи проти половців, які завершилися перемогою руських військ.

У 1223 р. вперше у південних степах з'явилися татари. Київський князь Мстислав Романович виступав головним організатором боротьби з ними. В Києві був скликаний з'їзд руських князів, на якому обговорювалась пропозиція половецького хана про спільну боротьбу з татарами. На цьому з'їзді були присутні найсильніші руські князі, «старейшини в Русской земли», як називає їх літописець. Найголовнішу роль серед них відігравав київський князь.

Спільний похід руських князів разом з половцями на татар, як відомо, відбувся. Але у союзних військах не було спільного і єдиного командування, що спричинилось до їх поразки. В битві загинув і київський князь Мстислав Романович.

Поразка руських військ на Калці тяжко відбилась на політичному житті Русі. Але і в той час політичної депресії Київ продовжував вважатися центром Русі, а київський князь—старшим серед руських князів. Так, князь Володимир Рюрикович, який князював після Мстислава Романовича, виступав арбітром у суперечках інших князів, допомагав галицькому князю Данилу Романовичу в боротьбі з угорськими загарбниками, давав дозвіл на поставлення єпископа у Володимиро-Суздальській землі тощо.

Таким чином, з середини XII ст. до татаро-монгольської навали Київ був політичним центром Русі, а київський князь зберігав за собою функцію глави древньоруської держави. Щоправда, київські князі не завжди і не всі мали однакові можливості для реального здійснення

¹ «Ипатьевская летопись», стор. 409.

цих функцій, це залежало від конкретних політичних, військових та інших обставин.

Татаро-монгольська навала була для Русі великою катастрофою, вона затримала природний хід історичного процесу.

Татаро-монголи знищили великі матеріальні і культурні цінності, що були створені працею поколінь. Від багатьох квітучих міст і сіл нічого не залишилось, а багатьох з них були забуті навіть назви. Майже повністю була зруйнована столиця стародавньої руської держави—Київ.

Татаро-монгольська навала порушила і обірвала зв'язки, що об'єднували руські землі в одне ціле. Зруйнований Київ втратив роль центра Русі.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 5 КЛАСІ ВОСЬМИРІЧНОЇ ШКОЛИ

Ознайомлення учнів з культурною спадщиною минулих поколінь має велике значення для комуністичного виховання підростаючого покоління. Конкретний навчальний матеріал про розвиток культури допомагає учителю історії підводити учнів до розуміння активної, творчої ролі народних мас у створенні матеріальних і духовних, культурних цінностей. Значний інтерес викликає вивчення культурних досягнень стародавнього світу на уроках історії в 5 класі. Засвоєння учнями матеріалу про культуру стародавнього Сходу, стародавньої Греції і стародавнього Риму допомагає зрозуміти, що саме тут закладені основи дальшого розвитку культури сучасних народів. Матеріал про культуру країн стародавнього світу дає змогу вчителю підвести учнів до встановлення зв'язків між явищами, виховувати в них матеріалістичний світогляд.

Значне місце в курсі історії стародавнього світу відводиться вивченню культури стародавнього Сходу. Народи, які жили в річкових долинах Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю в давнині, вийшовши з первісного стану і почавши займатись хліборобством, досягли високого рівня розвитку культури. Саме в країнах стародавнього Сходу найраніше виникла писемність, тут уперше почали вивчати арифметику, алгебру і геометрію, були закладені основи астрономії та медицини, споруджені піраміди і храми, зроблені визначні винаходи. Народи стародавнього Сходу залишили також чудові пам'ятки мистецтва і літератури.

Викладаючи фактичний матеріал про розвиток культури стародавнього Сходу, учитель історії має можливість розпочати роботу над формуванням поняття про класовий характер культури в антагоністичних суспільствах, де всіма плодами культури користувались, передусім, представники панівного, експлуататорського класу.

Під час вивчення теми «Культура стародавнього Єгипту», говорячи про культурний доробок стародавніх єгиптян, на конкретних фактах можна показати прогресивне значення єгипетської культури. В процесі викладання вчителі історії розкривають талановитість народних мас Єгипту, бо й дотепер не можна не захоплюватись чудовими творами єгипетських архітекторів і митців, видатними досягненнями єгиптян в астрономії, математиці, медицині.

Під час висвітлення питання про перші кроки розвитку науки в стародавньому Єгипті слід підкреслити, що єгипетська наука ґрунтувалась на господарських потребах рабовласницького суспільства. Стимулом

для розвитку окремих її галузей була діяльність народних мас — безпосередніх творців суспільного прогресу. Виникнення писемності у стародавніх єгиптян було зв'язане з розвитком господарського життя і потребою зафіксувати свої спостереження, передавати їх з покоління в покоління.

Учителю слід підкреслити, що багато надбань єгипетської культури увійшло в скарбницю загальнолюдської культури. Проте панування релігійної ідеології значною мірою стримувало розвиток науки в стародавньому Єгипті, заважало проявлятися повністю творчому генію єгипетського народу. Особливо потрібно наголосити на тому, що, незважаючи на сильний вплив єгипетських жерців на розвиток астрономічних знань, в результаті систематичних спостережень за рухом небесних тіл були здобуті перші відомості про будову всесвіту.

Видатних успіхів досягла у стародавньому Єгипті медицина. Учнів варто повідомити про існування там лікарів різних спеціальностей. Досягнувши високої майстерності у лікарській справі, єгиптяни застосовували, лікуючи рани, бинги, пластирі, при переломах кісток — лубки. Зубні лікарі вміли вставляти штучні зуби, прикріплюючи їх до ссравжніх золотою проволокою.

Слід підкреслити, що наукові знання у стародавньому Єгипті використовувались рабовласниками та жерцями, щоб зміцнювати своє панування над масами трудящого населення.

Знайомлячи учнів з мистецтвом стародавнього Єгипту, вчитель відзначає, що, хоч внаслідок засилля релігійної ідеології, реалістичне мистецтво у стародавньому Єгипті не знайшло повного розквіту, єгипетський народ вперше в історії людства створив монументальну кам'яну архітектуру, скульптурний портрет і чудові зразки художніх реалістичних виробів. Єгипетські архітектори намагались споруджувати монументальні будови. Учніам необхідно довести те, що ці споруди повинні були прославляти велич богів та їх земних намісників — фараонів. навізати простій людині думку про її мізерність і жалюгідність.

Поглибити і розширити уявлення учнів про зародження наукових знань учитель має можливість, ознайомлюючи їх з давньою культурою країн Межиріччя. Характеризуючи виникнення писемності в країнах Межиріччя, слід наголосити на тому, що поява клинопису була одним з найвизначніших культурних досягнень народів цих країн.

Значний рівень розвитку знань у країнах Межиріччя був, передусім, зумовлений безпосередніми потребами повсякденного життя. Всі без винятку наукові досягнення Вавілонії та Ассирії ґрунтувались на практиці, трудовій діяльності народних мас. Учніам цікаво буде дізнатись, що в результаті астрономічних спостережень у Вавілонії була створена зоряна карта, на якій були позначені усі небесні тіла, видимі простим оком. Вавілонські астрономи уміли відрізнати планети від зірок, а зірки розподіляли на сузір'я. Вони навіть навчилися передбачати сонячні затемнення.

Уроки, присвячені питанням культури, дають можливість використовувати різноманітні методичні засоби і прийоми. Як показує досвід роботи учительки середньої школи № 15 м. Миколаєва О. Г. Демчишиної, яскраве уявлення про м. Вавілон (VI ст. до н. е.), який був на той час найбільшим містом у світі, столицею Ново-Вавілонського царства, можна створити з допомогою методу уявної подорожі. Цей метод активізує мислення учнів, підвищує їх інтерес до історії.

На основі інтенсивного розвитку ремесла і землеробства став можливим високий рівень культури стародавньої Індії. Під час викладу конкретного матеріалу вчитель розповідає про величезний вклад, впе-

сений стародавніми індусами у розвиток математичної науки. Вони створили десяткову систему числення, загальноприйняті телер цифри, а також розробили основи алгебри.

Особливу увагу слід звернути на ознайомлення учнів з культурою стародавнього Китаю. Вивчення цього питання має вищаткове пізнавальне і виховне значення, сприяє здійсненню виховання молоді в дусі поваги до культурних досягнень братнього китайського народу. Адже протягом тривалого часу замовчувались видатні успіхи народних мас Китаю у створенні однієї з найбільш ранніх у світі культур, яка мала значний вплив на культуру інших народів.

Підсумовуючи знання учнів про природу і населення стародавнього Китаю, учитель підкреслює, що китайські трудівники своєю самовідданцю працею на величезних просторах Великої китайської рівнини на місці непрохідних боліт і лісів створили квітучі поля і сади, збудували міста, які пізніше стали великими культурними центрами.

Конкретна історія стародавнього Китаю дозволяє вчителю підвести учнів до розуміння активної ролі народних мас у створенні культурних цінностей. І хоч культурними досягненнями китайського народу користувались, передусім, представники панівного класу рабовласників, культурна спадщина стародавнього Китаю була народною за своєю основою, бо вона була наслідком творчих зусиль багатомільйонних мас китайського народу.

Яскраві і переконливі факти про винаходи у стародавньому Китаї сейсмографа, компаса, про створення перших у світі залізноплавильних вугільних печей, в яких руда плавилась з допомогою кам'яного вугілля, дозволять учителю показати культурний доробок китайського народу в давнині. Високої майстерності досягли стародавні китайці у розвитку кольорової металургії. Вони вперше в світі навчилися виплавляти цинк. Вони уміли також виплавляти бронзу із специфічним приємним запахом, який не зникав протягом багатьох століть. З бронзи виготовлялись добрі відноліровані ртуттю дзеркала, вази тощо. Світове значення мав китайський спосіб виготовлення фарфору. Китайські умільці навчилися робити фарфоровий посуд незвичайної міцності, білизни і прозорості. Коли розглядати на світло вироби з дорогоцінного фарфору «ци», здається, що їх стінки наповнюються блакитним або рожевим сяйвом.

Учителю в процесі розповіді слід підкреслити, що значного рівня досягла в Китаї астрономія. Проводячи спостереження за сонцем, місяцем, планетами і зірками, китайські звіддарі використовували точні астрономічні прилади. Час вони відмічали з допомогою водяного годинника. Положення небесних тіл на небозводі вимірювалось кутамирами. Китайські вчені ще в глибокій давнині уміли навіть передбачати сонячні і місячні затемнення. Найдавніші відомості про передбачене сонячне затемнення відносяться до 2136 р. до н. е. Стародавніми китайцями були відкриті плями на сонці та складений каталог зірок.

Цілком виправданим, органічно поєднаним із загальним змістом уроку буде зв'язок з сучасністю, показ того, як у народному Китаї любовно зберігається все найкраще з багатовікових культурних традицій, як досягли небаченого розвитку наука, мистецтво і література визволеного народу.

Підсумком вивчення культури країн стародавнього Сходу має бути узагальнюючо-повторювальний урок.

Для систематизації знань учнів з питань розвитку науки на стародавньому Сході доцільно виготовити таку таблицю, яка поступово заповнюється під час вивчення історії кожної окремої країни.

Розвиток науки на стародавньому Сході

Єгипет	Країни Межиріччя	Індія	Китай
Писемність	Писемність	Писемність	Писемність
Математика	Математика	Грамматика	Математика
Астрономія	Астрономія	Математика	Астрономія
Медицина	Медицина	Астрономія	Медицина
		Медицина	

* * *

Велике місце в курсі історії стародавнього світу відводиться вивченню грецької культури в V—IV ст. до н. е. Учні ознайомлюються з олімпійськими іграми, грецьким театром, з розвитком грецького мистецтва та науки і, нарешті, з світовим значенням культури стародавньої Греції.

Вивчення грецької культури V—IV ст. до н. е. починається з висвітлення питання про розвиток фізичної культури, найвищим проявом якої були знамениті олімпійські ігри. Слід підкреслити, що фізична підготовка у стародавній Греції була одним з найголовніших елементів виховання молоді вільних шарів населення. Спортивні змагання викликали загальний інтерес, а олімпійські ігри перетворювались у важливий фактор культурного зближення жителів різних частин країни. Вивчення матеріалу про олімпійські ігри дозволить учителю показати, що спортивні змагання були засобом виховання сильних, вправних і зартованих людей, спроможних захищати свою країну від ворогів, брати участь у загарбанні чужих земель, а також тримати у покорі рабів. Особливо при цьому слід наголосити, що в спортивних змаганнях у стародавній Греції могли брати участь лише вільні, які мали дозвілля та відповідні кошти. Трудовій бідності з вільних важко було навіть спостерігати ігри, бо, крім часу, для цього потрібні були гроші на харчування, житло і жертвоприношення. Після ознайомлення учнів з порядком олімпійських ігор учитель підкреслює, що ці ігри перетворились у загальногрецькі свята, які підтверджували перевагу греків над негреками, перевагу, яка в ті часи повинна була бути перевагою фізичною.

Матеріал про олімпійські ігри в стародавній Греції можна органічно пов'язати з сучасністю, протиставивши завдання, які стояли перед спортивними змаганнями у рабовласницькому суспільстві, завданням, які стоять перед фізичною культурою і спортом у нашій країні. Учитель Житомирської школи-інтернату А. А. Лещинський при цьому нагадує учням імена всесвітньовідомих радянських спортсменів—переможців сучасних олімпійських ігор: В. Куца, Л. Латиніної та інших, говорить про масовість спорту в нашій країні.

Під час вивчення питань про виникнення і розвиток у стародавній Греції театру треба детально ознайомити учнів з походженням трагедії і комедії, розповісти про будівництво спеціальних театральних приміщень, в яких відбувались вистави. Особливу увагу учитель має звернути на характерні особливості грецького театру—призначення *оркестри, сцени*, відсутність декорацій, одяг та взуття акторів, маски тощо. Якщо цього не зробити, учні уявлятимуть грецький театр таким, яким є сучасний театр, що може привести до невірних історичних уявлень.

Досвід кращих учителів свідчить, що учнів потрібно ознайомити із зразками грецької трагедії і комедії, взявши для цього, наприклад, трагедію Софокла «Антигона» і комедію Арістофана «Оси».

Узагальнюючи матеріал уроку, присвяченого грецькому театру, тре-

ба наголосити на народному характері перших театральних вистав, які були найтісніше зв'язані з трудовою діяльністю стародавніх греків, а також на великому суспільному значенні, яке мав театр у стародавній Греції. Він був «школою для дорослих». На кращих зразках трагедій греки виховувались в душі любові до батьківщини, мужності, чесності, благородній відданості обов'язку та ін. В комедіях дотепно висміювались різні вади та несправедливості в житті людей.

Можна рекомендувати провести урок на тему «Театр у Греції» (як це робить учитель школи робітничої молоді № 3 м. Києва Е. Н. Жерновський) з використанням змонтованої з двох діафільмів—«Культура стародавньої Греції» та «На землі стародавньої Еллади» — стрічки, в яку включаються відповідні вимогам програми кадри. Розповідь учителя на цьому уроці супроводжується демонстрацією зображених в діафільмі скульптури Діоніса, розпису на вазі, реконструкції театральних приміщень, масок акторів тощо. Таке унаочнення сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу.

На спеціальному уроці можна розглянути питання про архітектуру і скульптуру в стародавній Греції, що дозволить показати високий рівень грецького мистецтва. Слід особливо підкреслити, що грецькі майстри, черпаючи свої образи з життя, створили невмирущі твори мистецтва, які стали зразками для кращих митців пізніших часів.

З'ясовуючи причини високого розвитку мистецтва у стародавній Греції, учитель підводить учнів до розуміння того, що успіхи в розвитку культури ґрунтувались на праці рабів, бо вона давала змогу широким колам вільного населення займатись наукою, спортом, мистецтвом. Особливо високого рівня досягла культура стародавньої Греції в V ст. до н. е., після переможного закінчення греко-перських воєн. Учні пригадують, що саме в той час надзвичайно пожвавилось господарське життя в країні, що це був час розквіту рабовласницької демократії в Афінійській морській державі.

Учням слід охарактеризувати будову типового грецького храму, підкресливши, що вона була дуже простою і що краса храму полягала в чіткій пропорційності його частин. Учнів можна познайомити з трьома архітектурними стилями, які поширені і до наших днів,— доричним, іонічним і корінфським. При цьому доцільно використати рисунок креслю на дошці, як це пропонує Д. М. Никифоров¹.

Учнів треба детально ознайомити з найбільш відомим комплексом архітектурних пам'яток стародавньої Греції, шедевром грецького мистецтва—Афінійським акрополем, руїни якого і тепер викликають захоплення як зразок досконалості форм, як величний пам'ятник творчої думки. Учителю слід розповісти учням, що Афінійський акрополь і в наші дні є національною святинєю грецького народу. Саме тут в тяжкі часи німецько-фашистської окупації в роки другої світової війни славний герой грецького народу Маноліс Глезос, зірвавши ненависний прапор із свастикою, підніс грецький національний прапор.

Говорячи про участь широких народних мас у спорудженні визначних пам'яток архітектури, учитель може використати розповідь стародавнього письменника Плутарха про великі будівлі часів Перікла. Плутарх зазначає, що це будівництво вимагало використання ремісників найрізноманітніших професій: «Там, де матеріалом служили камінь, мідь, слонова кістка, золото, чорне дерево, кипарис, діяли представники тих професій, які обробляють і формують ці матеріали: теслярі, скульптори, мідники, каменярі, золотих справ майстри, різьбарі по слонової кістці,

¹ Д. М. Никифоров, Наочність у викладанні історії в V—VII класах середньої школи, К., 1956, додаток, рис. 21.

живописці, емальювальники, чеканники; потім ті, які підвозять і підносять ці матеріали: морем — купці, мореходці, керманічі; сушею — каретники..., візники, канатники, ткачі лляних тканин, чинбарі, шляхові робітники, шахтарі. Кожне з цих ремесел, наче полководець, мало під началом власну армію, що об'єднувала в собі найманих чорноробів з простого народу, причому ці люди служили для цих мистецтв ніби знаряддям чи тілом... Так будувались споруди, видатні за розміром, незрівнянні принадністю обрисів, причому майстри навперебій силкувались перевершити можливості свого мистецтва витонченістю своєї праці...»¹. З цього видно, що шедеври будівельного мистецтва стародавньої Греції створювались працею найрізноманітніших фахівців — представників вільних шарів населення.

Після цього учитель переходить до характеристики грецької скульптури. Можна зосередити увагу учнів на відомій статуй Мірона «Дискобол», яка зображує юнака-атлета в момент його найбільшого напруження. Скульптура викликає захоплення, бо висічений з мармуру юнак справляє враження живої людини. На скульптурі особливо яскраво видно, як напружились м'язи юнака під шкірою, як вся вага тіла перенесена на одну ногу. Учителька О. К. Воробйова порівнює статую «Дискобол» з єгипетською статуєю фараона Тутмоса III. При цьому підкреслюється, що єгипетські скульптори прагнули, передусім, звеличити правителів, а грецькі — передати красу людського тіла, звеличити переможців спортивних змагань.

Підсумовуючи матеріал про скульптуру в стародавній Греції, учитель підкреслює, що в цій галузі мистецтва греки досягли гідної подиви майстерності. В скульптурах греки навчились доскопало передавати рух людського тіла, вираз обличчя, настрої людини. Мистецтво стародавньої Греції й на сьогоднішній день, вражаючи нас своєю величчю та красою, є зразком для творчості.

Заслугує на увагу досвід учительки середньої школи № 54 м. Одеси Н. П. Волкової. Вона проводить урок, присвячений вивченню грецького мистецтва, як екскурсію до Одеського музею західного та східного мистецтва.

Вікові особливості учнів 5-го класу не дають можливості ознайомити їх з усім багатством науки стародавньої Греції, передусім з матеріалістичною філософією, що там зароджувалась. Тому вчитель змушений обмежити свій виклад загальною характеристикою грецької науки та коротким аналізом діяльності видатного історика стародавньої Греції — Геродота.

Уроку, присвяченому висвітленню питання про розвиток грецької науки, повинно передувати повторення матеріалу про досягнення в галузі наукових знань на стародавньому Сході. Це допоможе учителю показати, що постійні торговельні зв'язки, які підтримувались греками з країнами Сходу, давали можливість дізнатись про ці досягнення, використати їх і на цій основі далі розвинути такі галузі науки, як математика, астрономія, медицина.

Весь вивчений учнями конкретно-історичний матеріал про культуру стародавньої Греції дозволяє вчителю визначити її характерні особливості. При цьому слід керуватись вказівкою Ф. Енгельса, який у своїй класичній праці «Анти-Дюрінг» зазначав: «Тільки рабство зробило можливим у більшому масштабі поділ праці між землеробством та промисловістю і таким способом створило умови для розквіту культури стародавнього світу — для грецької культури. Без рабства це було б

¹ Пй л у т а р х, Изобразные биографии, Под ред. проф. С. Я. Лурье, М.—Л., 1941, стор. 87.

грецької держави, грецького мистецтва і науки...»¹. Раби у стародавній Греції становили основний експлуатований клас, були основними виробниками грецького суспільства. На плечі рабів була покладена вся некваліфікована і частина кваліфікованої праці. Забиті непосильною роботою, позбавлені елементарних умов існування, різноплеменні і різномовні раби не могли створити своєї власної культури. Це, передусім, стосується культурних цінностей в галузі літератури, театру, скульптури. Але у створенні таких чудових пам'яток культури, як громадські будівлі, храми, вироби художнього ремесла, брала участь значна кількість рабів. Багато рабів було зайнято в ремісничих майстернях, де виготовлялись високоякісні художні вироби, а також на будівництві різноманітних архітектурних споруд.

Звичайно, культуру стародавньої Греції не можна вважати виключно рабовласницькою, тим більше, що ідеологія класу рабовласників ґрунтувалась на презирстві до праці взагалі. Слід особливо наголосити на тому, що найвеличніші творіння грецької архітектури і скульптури були справою вільного трудового народу.

Таким чином, учнів треба підвести до висновку, що основа високого розвитку грецької культури полягала в її народності, саме тому «грецьке мистецтво і епос... продовжують приносити нам художню насолоду і в певному сенсі зберігають значення норми і недосяжного зразка»². Будівельному мистецтву стародавньої Греції судилось стати зразком, на якому вчилися архітектори багатьох поколінь. Грецькі скульптури, що збереглися до наших днів, прикрашають музеї усього світу. Ми вживаємо чимало слів, що походять з старогрецької мови, а грецький алфавіт став основою для багатьох азбук, зокрема для російської та української. Греки заклали основи багатьох наук, під впливом грецького театру склався театр у багатьох інших народів.

Підсумком для вивчення культури стародавньої Греції має бути спеціальний урок узагальнюючого повторення. Виходячи з досвіду вчителів Г. Т. Черепа та О. І. Соболева (восьмирічна школа № 125 м. Києва), на цьому уроці доцільно розглянути питання про причини високого рівня розвитку культури стародавньої Греції, про причини перетворення Афин на центр грецької культури в V ст. до н. е., про причини того, що грецька культура досягла вищого рівня порівняно з культурою стародавнього Сходу, про значення театру для суспільного життя стародавньої Греції та про значення грецької культури для розвитку світової культури.

* * *

Програма з історії стародавнього світу не ставить на меті ознайомити учнів у систематичному плані з епохою еллінізму та культурою елліністичних держав, обмежуючись лише епізодичною згадкою про культуру Александрії Єгипетської.

Учителю треба показати, що на відміну від грецької культури V ст. до н. е. елліністична культура мала яскраво визначений антинародний, класовий характер. Вона була чужою для маси поневолених і неповноправних жителів елліністичних монархій і обслуговувала переважно рабовласницьку верхівку суспільства.

Проте вчителю слід підкреслити, що всі визначні культурні цінності елліністичних держав, зокрема видатні пам'ятники Александрії Єгипетської — Фароський маяк, музей, бібліотека — були створені завдяки праці представників народних мас. Показовий такий факт.

¹ Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 153.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. I, стор. 203.

Закінчивши будівництво Фароського маяка, архітектор вирізьбив на його мармуровій башті такий напис: «Сострат, син Декстіфона з Кніда, присвятив богам-спасителям заради мореплавців». Потім він замастив цей напис тонким шаром штукатурки, яку не можна було відрізнити від мармуру, і написав на ній ім'я царя Птолемея. Він не без підстав сподівався, що з часом штукатурка відвалиться, і весь світ дізнається, що не цар, а Сострат був творцем цього чуда будівельного мистецтва¹.

* * *

Вивчення культури стародавнього світу завершується ознайомленням учнів з культурою стародавнього Риму. На конкретно-історичному матеріалі слід показати вклад римлян у скарбницю загальнолюдської культури. Треба також висвітлити питання про яскраво виражену рабовласницьку спрямованість римської культури, але разом з тим показати, що у створенні кращих зразків культури стародавнього Риму брали участь представники народних мас не лише Італії, а й різних етнічних груп, поневолених Римом. Розкриваючи це положення, слід підвести учнів до розуміння того, що особливо великий вплив на культуру Риму мала культура стародавньої Греції.

В центрі уваги учнів повинно стати питання про мистецтво римських будівельників. Використавши надбання греків, римські архітектори пішли далі від своїх учителів. На відміну від стародавньої Греції, де основною спорудою був храм, римські будівлі втілювали в собі ідеї могутності римської держави. Учитель в доступній для розуміння учнів формі розповідає про амфітеатри, тріумфальні арки, форуми, терми, палаци, вілли, інженерні споруди тощо. Слід відзначити, що римські зодчі, крім каменю і цегли, почали застосовувати у будівельній справі бетон. Це дало можливість створити нові конструкції, зокрема арочні перекриття, куполи та ін.

Говорячи про розвиток римської науки, учитель зупиниться на стислій характеристиці творчого доробку видатного вченого-історика Таціта та дослідника природи Плінія Старшого. Слід підкреслити, що в своїх творах Тацит яскраво описав правління перших імператорів Риму. За своїми поглядами Тацит був республіканцем, тому він різко виступав проти жажливих неподобств імперії, влучно викриваючи розбещеність, жадобу до грошей і влади.

Говорячи про Плінія Старшого, який загинув під час виверження Везувія в 79 р. н. е., слід зазначити, що цей видатний вчений написав «Природничу історію» в 37 томах. Ця праця була зведенням знань того часу. В ній наводились відомості з астрономії, фізики, географії, зоології, сільського господарства, ботаніки, медицини та інших наук. «Природнича історія» Плінія Старшого користувалась великою популярністю не лише в давнині, а й у середні віки, як джерело вивчення природничих наук.

Ознайомити учнів із зразками римської літератури учитель може на прикладі «Енеїди» Вергілія. Ця поема була найулюбленішим твором стародавніх римлян, енциклопедією їх вірувань, легенд, звичаїв, обрядів, їх національною гордістю. В ній підтверджувалось нібито дане богами право римлян на світове панування. Коротко слід також зупинитись на характеристиці творчості визначного римського поета Горація.

Говорячи про історичне значення культури стародавнього Риму,

¹ Див.: «Стародавня Греція, Книга для читання, за ред. С. Л. Утченка і Д. П. Каллістова», К., 1955, стор. 195.

греба наголосити на тому, що вона мала велике значення для розвитку загальнолюдської культури. Кращі твори римської літератури перекладені на багато сучасних мов. Латинська мова, яка протягом усього середньовіччя була мовою спілкування в Західній Європі і якою ще й тепер користуються медики, ботаніки, зоологи, хіміки тощо, значно вплинула на сучасні мови. До російської та української мов увійшло багато слів латинського походження таких, як *комунізм, соціалізм, агітатор, доктор, лабораторія, рація, церемонія* та інші. Латинськими за походженням є також багато власних імен. Календар, яким ми зараз користуємось, теж є винаходом стародавніх римлян, до нього внесено лише невеликі поправки.

Підсумовуючи виклад про культуру стародавнього Риму, учителю слід підкреслити, що усіма досягненнями римської культури користувались, передусім, рабовласники, які нещадно експлуатували працю позбавлених усіх прав рабів. Ці раби нерідко за своєю освітою, навичками й уміннями стояли значно вище завойовників-римлян, але вони залишались в очах рабовласників «живим знаряддям». Особливо зросла кількість рабів архітекторів, художників, музикантів, артистів після завоювання Римом Греції. Саме за рахунок нещадного гноблення рабів і поневолених народів розвивалась культура стародавнього Риму.

Свідоме засвоєння учнями матеріалу про культуру країн стародавнього світу значною мірою сприяє загальному розвитку учнів, розширенню їх кругозору та формуванню культурних навичок. Учні на цьому матеріалі вчать розуміти і цінити твори мистецтва, у них виховується естетичний смак, створюються вірні уявлення про минуле, що допомагає усвідомленому засвоєнню програмного матеріалу в цілому.

І. І. ЛІТВИХ

РОЛЬ МЕТОДИЧНОГО КАБІНЕТУ У РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ

Кабінет історії та географії Львівського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів постійно приділяє велику увагу піднесенню рівня викладання історії в школі. Ми систематично вивчаємо і поширюємо серед маси вчителів кращий досвід роботи. Учителі І. В. Тищенко (62 середня школа м. Львова), Г. Я. Кучер (Конюшківська семирічна школа, Бродівського району), Л. Г. Мотрук (6 середня школа м. Львова) та ін. докладають багато зусиль, щоб активізувати учнів у процесі навчання. Вони широко використовують класну дошку як під час своєї розповіді, так і в ході опитування учнів, залучають весь клас до аналізу учнівських відповідей.

Порівняно з попередніми роками вчителі стали приділяти більше уваги важливим питанням формування історичних понять, засвоєнню учнями певного кола фактів, знання і розуміння яких має велике значення у формуванні марксистсько-ленінського світогляду, ідейно-політичному вихованні підростаючого покоління.

Кращі вчителі Львівщини в процесі своєї роботи широко використовують різноманітні методичні прийоми і засоби. Вони застосовують на уроках уривки з документів, художньої літератури, наводять учням факти з періодичної преси.

Все це допомагає кращому засвоєнню учнями програмного матеріалу, викликає у них жвавий інтерес до предмета.

Поліпшенню викладання історії сприяє і розкриття та чіткий аналіз недоліків у роботі вчителів. Адже ще трапляються випадки, коли вчителі чітко не розкривають окремих понять, положень, недостатньо використовують матеріал сучасності на уроках з історії. Так, вивчаючи з учнями IX класу перші дві ознаки імперіалізму, вчителька Б. (Велико-Любінська школа, Городокського району) не назвала жодного факту, який характеризував би панування монополій, фінансового капіталу в капіталістичних країнах у наші дні.

Аналізуючи причини прогалин у знаннях учнів, ми виявили, що однією з них є невдале планування вчителями вивчення і повторення програмового матеріалу. Деякі вчителі не систематично планують як у V—VII, так і в VIII—X класах проведення повторювально-узагальнюючих уроків. Під час перевірки планування з курсу історії СРСР (IX клас) виявилось, що деякі вчителі вивчають матеріал в послідовності і обсязі не програми, а шкільного підручника. Від цього порушується логічність викладу. Учням важко зрозуміти закономірність окремих історичних явищ. Керуючись лише підручником і ігноруючи вимоги програми, вчитель Р. в IX класі Новояричівської школи виділяв такі теми... «Катерина II», «Зовнішня політика Катерини II» та ін.

Часом вчителі невдало розподіляють по годинах матеріал окремих тем. Внаслідок вивчення в X класі школи № 15 м. Львова теми «Боротьба Радянського уряду за вихід Росії з імперіалістичної війни» протягом однієї години (замість двох) в знаннях учнів були серйозні прогалини.

Щоб запобігти згаданим недолікам, а також щоб використати їх з шкільної практики, вважаємо за необхідне подавати систематичну допомогу вчителям. Аналізуючи стан викладання історії і знань учнів з цього предмета, ми звертаємо увагу вчителів на курсах, семінарах на ці недоліки. Використовуючи досвід кращих вчителів, радимо, як виправити недоліки у плануванні навчального матеріалу. Коли Міністерство освіти УРСР дало вказівки про скорочення навчального матеріалу з історії середніх віків, кабінет склав примірний календарний план з цього курсу. Ми зробили поурочну розбивку матеріалу, зокрема, визначили теми повторювально-узагальнюючих уроків, порекомендували, коли їх доцільно проводити. Учителі схвально поставились до цього плану і досі ним користуються.

Відвідуючи школи, ми цікавимося, як учителі використовують наші рекомендації щодо планування навчального матеріалу. Для цього ми знайомимося не лише з тим, наскільки якісно складено вчителями календарний план, а й з тим, як він практично виконується. Якщо є відступи від плану, то з'ясовуємо, чим вони викликані.

Але добре складений план — це лише початок роботи. Навчання учнів історії здійснюється на уроці. Тому першочерговим своїм завданням ми вважаємо відвідування уроків. У тому випадку, коли вчитель під час викладу матеріалу допустив неточність, помилки, то про них ми повідомляємо його зараз же після закінчення уроку. Це дає вчителю можливість уникнути цих помилок у паралельному класі. Докладний аналіз відвіданих уроків ми робимо, закінчивши визчення стану викладання в певній школі. Це дає можливість більш об'єктивно виявити позитивне і найістотніші недоліки у роботі вчителів та знаннях учнів.

Вчителі часто звертаються до нас із запитаннями, переважно методичного характеру. Їх цікавить, як використовувати текстові таблиці, апікації та ін. під час вивчення історії в школі. Посилаючись на досвід кращих учителів, ми радимо широко використовувати таблиці на уро-

ках, наголошуючи на тому, щоб відповідну таблицю учні склали також і в своїх зошитах з історії.

Нерідко доводиться давати консультації щодо виготовлення і використання об'ємних посібників, краєзнавчого матеріалу, допомагати в підборі фактичного матеріалу для конкретизації окремих понять.

В кабінеті історії та географії є виставка об'ємних посібників: макети феодальних замків, печери первісної людини, єгипетських шадуфів, акведука та ін. Одні з них виготовлені з пластиліну, інші з пап'є-маше. Наявність у кабінеті цих посібників допомагає під час консультації. Можна не лише розповісти, що слід виготовляти, а й показати, який буде результат роботи вчителя. Все, що є на виставці, зроблено учнями та вчителями.

Консультуючи вчителів, ми значну увагу приділяємо питанню забезпечення активної роботи учнів на всіх етапах уроку.

Облік питань, з якими звертаються вчителі як усно, так і письмово до кабінету, їх аналіз допомагає нам з'ясувати, що найбільше хвилює вчителів, як поставлена методична робота в школах області.

Велике значення для піднесення рівня викладання історії в школі має чітка робота предметних комісій з історії. Стан роботи цих комісій визначається нами безпосередньо в школі. Це дає можливість познайомитись з тим, над якими питаннями працюють учителі, наскільки ефективною є робота предметних комісій. Коли ж виявляється, що робота предметної комісії не задовольняє потреби вчителів, подаються поради щодо піднесення її рівня.

Щоб допомогти керівникам шкіл, відділів народної освіти поліпшити роботу вчителів над підвищенням свого фахового, методичного рівня, кабінет щорічно надсилає їм примірну тематику роботи шкільних предметних комісій. До кожної рекомендованої нами доповіді подається список найважливішої літератури. В кожній тематичній доповіді є незмінний пункт: «Аналіз стану викладання і успішності учнів». На цю тему доповідь робить директор або завуч школи, а якщо це районна предметна комісія, то її керівник. Як показує досвід ряду шкіл, таким шляхом предметна комісія досягає того, що, складаючи план своєї роботи, вона виходить з конкретних потреб школи. Отже, робота комісії стає більш ефективною. Зараз, порівняно з попередніми роками, збільшилось число шкіл, де предметні комісії працюють цілеспрямовано, а вчителі одержують конкретну допомогу.

Вивченню передового педагогічного досвіду вчителів ми приділяємо велику увагу. Помітивши на уроці щось цінне в роботі вчителя, ми перевіряємо одержані враження. Для цього відвідуємо ще кілька уроків у нього. Коли перші позитивні враження підтверджуються, ми радимо вчителю описати свій досвід роботи в тому чи іншому питанні, або опишемо його самі, збираючи для цього матеріал.

Протягом останніх шести років наш інститут проводить щорічні обласні педагогічні читання з історії. Підготовка до них розпочинається із складання тематики читань, яку ми на початку нинішнього навчального року надсилаємо в школи. Ми враховуємо стан викладання і знань учнів у школах області, зміст попередніх читань.

Другим етапом підготовки читань є підбір доповідей і робота з ними. Після розсилки тематики доповідей районні відділи народної освіти повідомляють інститут удосконалення кваліфікації вчителів, хто з учителів району виявив бажання взяти участь у педчитаннях. Ми особисто запрошуємо на читання учителів, досвід роботи яких нам добре відомий. З усіма вчителями, що виявили бажання виступити на педчитаннях, ми встановлюємо тісний зв'язок, точно з'ясовуємо, яким саме

досвідом вони бажають поділитись. Ця підготовча робота має велике значення. Нерідко вчитель бере занадто широку тему (наприклад, атеїстичне виховання, активізація учнів, використання наочності на уроках історії). В такому випадку ми радимо обмежитись окремим курсом історії, навіть одним класом.

Від кожного вчителя, що виявив бажання взяти участь у читаннях, ми вимагаємо докладно показати, які методичні прийоми та засоби він використав, висвітлюючи певне питання. Цій вимозі не завжди відповідають надіслані на читання матеріали. Нерідко в доповідях міститься переважно фактичний матеріал, мало розповідається про методику використання його вчителями. Ми прагнемо допомогти авторам таких доповідей виправити ці недоліки. Проте слабкі доповіді на педагогічні читання не виносяться. Висока вимогливість не лякає вчителів. Навпаки, їх інтерес до активної участі в читаннях збільшується. Якщо 2—3 роки тому на педчитання поступало близько 25 доповідей, то в цьому році кабінет одержав їх понад тридцять. Десять з них було виголошено на педчитаннях.

Наприкінці читань ми даємо короткий аналіз усіх одержаних матеріалів, називаємо ті питання, які необхідно було б обговорити на наступних педагогічних читаннях як районних, так і обласних.

Педагогічні читання є важливою формою поширення передового досвіду навчально-виховної роботи з історії. Найкращі доповіді інститут друкує.

Про досвід передових учителів досить широко розказано в методичному листі «Стан викладання історії в школах Львівщини», в брошурі «Вивчення в середній школі питань боротьби Радянського Союзу за мир», виданих Львівським обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів.

Піднесенню рівня викладання історії в школах області значною мірою сприяє проведення кабінетом історії та географії читацьких конференцій, на яких розглядаються праці з методики історії. Читацькі конференції готуємо протягом 3—4 місяців. За цей час вчителі мають змогу не лише прочитати книгу, а й перевірити на практиці більшість наявних в ній методичних рекомендацій. На кожен конференцію збирається багато вчителів. Обговорення проходить жваво, вчителі залишаються задоволеними.

Дуже корисними для вчителів були лекції з питань активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії, прочитані автором підручника з історії стародавнього світу Ф. П. Коровкіним та заслуженим учителем школи РРФСР кандидатом педагогічних наук П. С. Лейбенгуром.

Отже, правильно організована робота кабінету історії та географії обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів служить важливим засобом підвищення рівня викладання історії в школі, забезпечення учням тривких знань, вироблення в них важливих практичних умінь і навичок. Звертаючись до працівників кабінету, вчителі області мають можливість одержати переконливу відповідь на питання шкільної практики в галузі викладання історії, що їх турбують.

В. С. ПЕТРЕНКО

ШКІЛЬНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Піднесення шкільної історичної освіти до рівня вимог, поставлених перед радянською школою позачерговим XXI з'їздом КПРС, залежить від наполегливої роботи учителів над підвищенням свого ідей-

ю-теоретичного і методичного рівня, від проведення багатой змістом різноманітної формами виховної роботи з учнями, використання на уроках і в позакласній роботі різноманітних методичних прийомів і засобів.

Велику допомогу в цій справі може подати вчителям шкільний краєзнавчий музей. Школярі можуть зібрати дуже багато цінних пам'яток, потрібно лише вміло спрямувати їхню ініціативу.

Процес оформлення експонатів музею та експозиції в цілому виховує не лише трудові навички, а й виробляє в учнів естетичні почуття, збагачує їх знання, уяву, привчає до систематичності в роботі.

Для вчителів 1—4 класів та викладачів історії, літератури, географії музей може бути як центром методичної роботи, так і місцем для проведення уроків.

Якщо кожна школа матиме такий музей, можна напевно сказати, що справа виховання на героїчних і трудових традиціях піднесеться на вищий щабель, що проблема унаочнення в основному буде розв'язана, учні зуміють зберегти документи, які свідчать про велич нашої епохи, передати їх тим, хто вчитиметься в наших школах через десятки років. Хіба це не благородна мета? Заради неї варто попрацювати. Заради неї тисячі учнівських колективів радо вирушать у походи і екскурсії за краєзнавчим матеріалом. Заради неї треба і нашому вчительству взятися за організацію цієї роботи і оформлення її результатів.

Три роки в нашій школі працює краєзнавчий музей, який має відділи історії (з двома експозиціями), історії літератури, культури і етнографії, економіки та відділ «Наша школа до революції і тепер». В основному він відбиває в своїх експозиціях життя району і села. Музей розміщено в двох класних кімнатах. Всі експонати знайдені учнями або виготовлені ними.

Щоб наш шкільний музей активно сприяв справі комуністичного виховання учнів, служив навчальною базою у їх роботі, ми створювали його експозицію, виходячи з таких завдань:

1) наочно розкривати зміст історичного процесу як історію розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, як історію боротьби класів;

2) висвітлювати роль Комуністичної партії, її вождя В. І. Леніна та рядових комуністів у боротьбі за соціальне визволення і народне щастя;

3) встановлювати взаємозв'язки між історичними подіями, коментувати і узагальнювати ті чи інші явища на науковій основі з дотриманням принципу партійності;

4) емоційально і в доступній віку учнів формі розкривати тему;

5) епізоди з місцевої історії висвітлювати на фоні загально-історичних подій;

6) виділяти в експозиції центральний експонат з головною ідеєю;

7) всі експонати повинні сприяти вихованню учнів у дусі відданості Батьківщині і справі побудови комуністичного суспільства.

В процесі створення музею важливе значення має вміння учнів оформляти вітрини, стенди, графіки та правильне планування вчителем усієї експозиції.

Часом до школи надходять пам'ятки, які потребують реставрації. Тому якість музейного експоната залежить значною мірою від того, якій «обробці» піддадуть його краєзнавці.

Експонати нашого музею можна поділити на чотири групи. До першої належать висловлювання класиків марксизму-ленінізму з ос-

новних питань теми, висловлювання видатних діячів Комуністично партії, вчених, письменників, що стосуються теми експозиції, полиці: книгами, карти, графіки, вітрини, діорами, діаграми, картини. Всі ц експонати розміщені на стінах або на спеціальних стендах.

Другу групу становлять макети, нумізматичні та історичні колекції, зразки корисних копалин, продукції промислового підприємства: чи колгоспу, ремісничі вироби, вишивка, знаряддя праці, зброя, археологічні експонати, подарунки — книги, автографи, репродукції невеликих розмірів. Всі ці експонати розміщені в горизонтальних вітринах або на спеціальних підставках.

До третьої групи експонатів відносяться листи з фронту до вчителів та учнів школи, щоденники походів та екскурсій, ілюстровані журнали, виготовлені учнями, альбоми, реферати та описи кращих ліонерських зборів, листи друзів, фотокартки, документи, картки картотеки з даного відділу. Ці експонати розміщені в шафах.

Четверту групу становить власне методичний відділ музею. Це посібники для вчителя і учнів — підручники, рекомендована література з тем курсів 4 — 10 класів, методична література, плани гуртків, плани позакласної роботи, художня література на історичні, економічні теми, журнали з історії, літератури, географії, етнографії, топоніміки мистецтва.

У музеї обладнано столи, за якими вчителі та учні можуть малювати, креслити, ліпити. Перед тим, як приступити до обладнання експозиції кожного відділу, ми виготовили разом з художником її ескізи і чітко визначили, які експонати, де і як треба розмістити, пам'ятаючи що кожний експонат потребує своєї обробки.

Наприклад, гарматне ядро (експонат № 28), знайдене учнями під Великими Будищами, особливої реставрації не потребувало. Воно було виставлене у відділі «Дореволюційне минуле нашого краю». Експонат має паспорт: «Гарматне ядро-граната XVII ст. від гладкоствольної 7-дюймової гармати, чавунне, порожнисте, має 4 дірки для підпалу ванна порошу. Виробництво російських збройних заводів. Знайдене 18 липня 1958 р. учнем Василем Стовпівським під час екскурсії на місце битви з шведами 1709 р.»

Але зовсім інакше оформлювався експонат музею № 62 — колекція бойових нагород російських солдатів за подвиги під час воєн Кримської, російсько-турецької 1877—1878 рр., російсько-японської та першої світової. В колекції — 15 експонатів, кожний з яких має паспорт, прикріплений на дні ящика-колекції для зручності в користуванні. Чи мало попрацювали гуртківці, щоб виготовити цю колекцію. Всі експонати розміщені в хронологічній послідовності, на фанері, обтягнутій синім шовком і прикріпленій на дні ящика, оформленого чорним шовком.

Експонати колекції дорогі учням: це нагороди їхніх односельчан, які хоробро боролися рідну землю від ворога. Ось паспорт одного з цих експонатів: «Георгієвський орден 4 ступеня, № 353641. Одержав солдат 14 Муромського полку Вітренко С. Н. (1891—1945) за хоробрість і мужність, проявлені в Гумбіненській битві в Східній Пруссії 1914 р.».

Паспорт ми складаємо не на кожний експонат, але в інвентаризаційну книгу записуємо цінність і походження всіх експонатів музею. Так, не було потреби писати паспорт для експонату № 263 (відділ «Радянська Диканщина»). Це велика фотографія в рамці під склом, на якій зображено момент покладення вінків піонерами до пам'ятників визволителям нашого села. Напис під фото — «Вшануємо пам'ять ге

роїв»— визначає тему та ідею експонату. Отже, паспорт тут зовсім не потрібний.

Експонат «Випускники 1957 року в рідному колгоспі»—це вітрина, в якій розміщено 20 портретів юнаків і дівчат. Всі вони після закінчення 10 класу пішли працювати на ферми, стали трактористами. Вони користуються авторитетом серед колгоспників. 5 з них — комуністи, 6 навчаються заочно в інститутах, 15 одержували подарунки і нагороди за свою працю. Про все це розповідають підписи.

З наведених прикладів неважко зрозуміти, скільки енергії проявили краєзнавці, щоб зібрати всі ці пам'ятки, виготовити рамки, надати кожному експонату такого вигляду, щоб зацікавити відвідувачів музею, примусити їх глибше вчитатися в зміст написів, викликати бажання наслідувати все те добре, до чого закликають, чого вчать матеріали музею.

Чимало історичних пам'яток (особливо з археології, історії, нумізматики), які пошастило учням відшукати, дуже рідкісні і повинні бути передані державним музеям. Наприклад, нам вдалося знайти багато монет Золотої Орди (Новий Сарай). Вони були віднесені за «шкалою цінності експонатів» до сьомого балу, тобто до «вельми рідкісних».

Одного разу до школи завітав директор Полтавського музею історії Полтавської битви. Ми йому показали знахідку — пам'ятний жетон «200-річчя Полтавської битви». І хоч цей жетон належить до досить поширених пам'яток, музей радо прийняв його від нас, бо саме такого жетона там не було.

Цінність експонатів ми визначаємо за прийнятою нами десятибальною шкалою. Хоча великого практичного значення це оцінювання не має, воно цікавить краєзнавців, активізує їх роботу.

В оформленні експонатів історикам-краєзнавцям подають допомогу члени інших гуртків. Гуртківці-літератори виготовили для відділу «Літературна Полтавщина» плакати «Т. Г. Шевченко на Полтавщині» та «Панас Мирний на Полтавщині». Члени географічного гуртка створили десять діаграм зростання продуктивності колгоспного тваринництва за 1953—1959 рр. в Диканському районі. Оні художники намалювали олійними фарбами з натури картину «Короленківські місця в Хатках» і оформили велику кількість інших експонатів.

З кращих гуртківців ми готуємо екскурсіводів для нашого музею, які досконало знають експозицію певних відділів.

У музеї тематично об'єднані матеріали, що розповідають про Полтавську битву. Тут картини, портрети Петра I (копія роботи Шхонебека), Меншикова, Василя Кочубея, російських генералів, макет і схема битви, фотографії 17 пам'ятників Полтавської баталії.

Центральне місце в музеї займають документи про створення і зміцнення більшовицьких організацій у Полтаві, в тодішньому повітовому центрі Зінькові, в Диканці. У підбірці матеріалів на тему «Революційні події 1905—1907 рр. у нашому краї» бачимо пам'ятки цих подій у Сорочинцях, матеріали про повстання в с. Орданівці, фотографії активних учасників революційних битв, які живуть у нашому та сусідніх селах. У вітрині — портрети видатних діячів партії, які за царизму проводили революційну роботу на Полтавщині, — Н. К. Крупської, Г. І. Петровського, М. Г. Цхакая, М. К. Муранова, Р. С. Землячки, С. В. Косіора, Ю. М. Коцюбинського, А. С. Бубнова, під ними—висловлювання В. І. Леніна про заслуги перед партією і народом більшовика І. В. Бабушкіна і подібних йому: «Це — люди, які стали на чолі збройної масової боротьби..., коли революція вибухнула, коли мільйони і мільйони прийшли в рух. Все, що відвойоване було у цар-

ського самодержавства, відвойоване *виключно* боротьбою мас, керованих такими людьми, як Бабушкін.

Без таких людей російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів»¹.

Відділ «Радянський період історії нашого краю» відкривається центральним експонатом — портретом В. І. Леніна в золотій оправі, під портретом підпис: «Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні»².

В музеї виставлено портрети видатних діячів, які в роки Жовтневої революції і громадянської війни боролися за Радянську владу на Полтавщині, карта переможних битв Червоної Армії, картина «Поранення Фрунзе під Решетилівкою» художника М. С. Самокиша, речі учасників громадянської війни — жителів нашого села, їх портрети, фотографії братських могил, пам'ятників. На спеціальному стенді — меморіальна дошка «Вічна пам'ять і шана героям, уродженцям села Орданівки, які полягли в боях за Батьківщину». На меморіальну дошку занесено прізвища 48 жителів села, які загинули в боях з петлюрівцями, німцями, денікінцями в 1917—1921 рр., були вбиті кулями у роки колективізації, полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни.

В цьому відділі музею значна увага приділена висвітленню трудових подвигів наших людей, організації Радянської влади, будівництву колгоспів, яких колись було 13 в Орданівській сільраді. Діаграма показує, що 627 господарств, які вступили на зорі колективізації в колгоспи, мали 450 коней, 280 корів, 530 свиней, 12 жаток, 163 плуги. Тепер у двох колгоспах та в індивідуальному користуванні колгоспників на тій же самій землі — 18 автомашин, 43 трактори, 16 комбайнів, 1653 корови, 4120 свиней. Крім того, колгоспники мають 45 мотоциклів, 726 велосипедів, а дехто — власні автомашини, піаніно тощо.

На фотографіях — громадські, колгоспні будівлі і культурні заклади Орданівки та інших сіл Диканського району, шосейні шляхи, що пролягли через район, автобуси, які курсують у кількох напрямках по території району, картини на теми життя трудящих — наших земляків, діаграми перспектив розвитку району в найближчому майбутньому.

У відділі «Рідна школа» про розвиток шкільної справи в нашому селі за роки Радянської влади красномовно свідчить порівняння двох фотографій, що висять поруч, — бідної дореволюційної Орданівської школи та чудового будинку сучасної школи.

На вітринах «Вихованці школи — учасники Великої Вітчизняної війни», «Колишні учні школи на фабриках, заводах, шахтах, будовах», «Випускники десятого класу в рідному колгоспі», «Вони відзначились у бою і труді» та інших показано шлях численної армії дітей колгоспників до науки, праці, мистецтва. Тут же фото колишніх учнів нашої школи — «Бригада, яка бореться за звання бригади комуністичної праці».

Великий інтерес відвідувачів викликає вітрина «Подарунки учням

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 322.

² В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 305.

нашої школи», де експоновано книги, альбоми, значки, фотографії, які надіслали наші друзі з країн народної демократії та братніх республік. Досить сказати, що тут розміщено книги, написані 16 різними мовами.

Колекції фотокарток по темах «Історичні пам'ятки Москви», «Революційні пам'ятники Києва», «По берегах річки Ворскли», «Допомагаємо рідному колгоспові» та ін. розповідають про життя, працю, відпочинок і краєзнавчу роботу учнів.

Наш музей відвідало вже близько 2 тис. чол., 20 екскурсійних груп. Записи в «Книзі вражень» свідчать про значний виховний вплив музею, вони допомагають нам удосконалювати експозицію.

З нашого скромного досвіду організації шкільного краєзнавчого музею можна зробити єдиний висновок: такий музей потрібен кожній школі, бо він значною мірою сприяє активізації навчальної і виховної роботи, допомагає педагогічному колективу виконувати величні завдання, поставлені партією перед радянською школою.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ ПРО МІЖНАРОДНІ ВІДГУКИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕКАБРИСТІВ

У філіалі Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові зберігається цікавий документ, що стосується історії декабристів. Документ називається «Порівняння між Союзом благоденства¹ в Росії і Союзом доброчесності»².

Названий документ князь Меттерніх одержав з Берліна і передзв шефу австрійської поліції графу Седльницькому, який надіслав його до тодішнього губернатора Галичини князя Лобковіца. Документ датовано в Берліні 29 липня (рік не зазначено). Коли візьмемо до уваги, що лист Седльницького з Відня до Лобковіца датований 30 квітня 1827 р. і що розправа над декабристами відбулася 13 липня 1826 р., то стане ясним, що «Порівняння» було написане в 1826 р., через кілька днів після страти декабристів.

«Порівняння» написане французькою мовою, а лист Седльницького, який є своєрідним коментарем до нього, — німецькою. Седльницький називає «Порівняння» друкованим документом, проте воно являє собою каліграфічно виконаний рукопис розміром у 32 стор., що, мабуть, був розмножений на склографі.

Седльницький звертає увагу Лобковіца на ідейні зв'язки між передовими силами російського, німецького та італійського народів.

Шеф австрійської поліції, посилаючи цей документ, закликав Лобковіца боротися з підірваними діями революціонерів у Галичині. Завзятий ворог усього прогресивного, Седльницький називає революційні організації «сектантством».

Автор документа визнає більшу революційність російського Союзу в порівнянні з німецьким (арк. 8, 9). Документ має конфіденціальний характер. Седльницький радив Лобковішу не розголошувати його.

Лист Седльницького сповнений страхом перед симпатіями народів Австрії, в тому числі й українського та польського народів у Галичині, до передових діячів тогочасної Росії, перед співробітництвом революційних сил різних народів у боротьбі проти Священного союзу — оплоту європейської реакції і феодально-монархічного ладу.

ЛИСТ ГРАФА СЕДЛЬНИЦЬКОГО ДО КНЯЗЯ ЛОБКОВІЦА.

Ваша княжа величність!

Таємний імператорсько-королівський особистий придворний і державний канцлер князь фон Меттерніх передав мені дуже цікавий в державно-поліцейському відношенні друкований документ, який я пересилаю вашій княжій милості разом з цим листом для Вашого особистого розгляду.

Як ваша княжа милість з цього будуть ласкаві переконатися, мета цього документа зводиться до того, щоб пункт за пунктом розкрити впадаючу у вічі схожість між російським «Союзом суспільного спасін-

¹ Як видно із змісту документа, автор має на увазі «Союз спасіння», бо відносить виникнення «Союзу» до 1816 р., а «Союз благоденства» виник у 1818 р. Тому в перекладі будемо говорити про «Союз спасіння». — В. Б.

² Філіал ЦДІА УРСР у Львові. ф. 146, оп. 4, спр. 1997, арк. 2—17.

ня», члени якого нещодавно були обвинувачені у державній зраді в С. Петербурзі, і німецьким «Союзом добродесності». І справді, цим вдалим зіставленням здається переконливо доведеною спорідненість заснованої в Росії секти та її різновидностей з «Союзом добродесності», німецьким «Союзом молодих і старих», як і з німецьким «Студентським союзом». При уважному порівнянні доказано тотожність суті і тенденцій італійського (товариства) «Адельфі і Сублимі меестрі» з «Союзом добродесності» та німецьким «Союзом молодих і старих», в чому немає жодного сумніву. Надсилаючи для інформації цей твір, я бажаю познайомити вашу княжу милість з цим важливо і розумно зробленим порівнянням, щоб ви могли співставити дотеперішню інформацію про таємне сектантство і, слідкуючи за підривними діями, а також з'ясовуючи зв'язки і взаємовідносини таких підривних дій, мали б змогу відповідно його використати.

Водночас я повинен просити вашу княжу милість врахувати висловлене з цього приводу побажання королівсько-імператорського особистого придворного і державного канцлера щодо використання цього меморіалу та вміщених у ньому даних і діяти з великою обережністю та обагливістю, не дати зробити жодної копії, щоб це суто конфіденціальне і в усіх відношеннях не призначене для зовнішнього використання повідомлення не зазнало б будь-якого компрометуючого розголошення.

Маю честь залишатися з повною пошаною
вашої княжої милості
слухняний слуга

(підпис)

Відень, 30 квітня 1827.

Лист Седльницького займає перший аркуш. Далі йде «Порівняння між Союзом спасіння в Росії і Союзом добродесності».

У «Порівнянні» йдеться про те, що революціонери Росії, створивши свої таємні організації, пішли по тому шляху, яким раніше вже намагалися йти революціонери Німеччини.

«Там, так як і у нас, прихильність до монарха та батьківщини і загального добра були тільки ширмою і маскуванням, а справжня мета полягала в тому, щоб повалити престол і встановити республіку».

В документі є посилка на рапорт слідчої комісії в Петербурзі: «З підбору фактів видно, що в 1816 р. кілька молодих людей, повернувшись на батьківщину з-за кордону після кампаній 1813, 1814 і 1815 рр. і знаючи про політичні тенденції багатьох таємних товариств, що існували в той час у Німеччині, вирішили створити подібні товариства в Росії» (арк. 3).

«Порівняння» називає першим політичним товариством Росії «Союз благоденства» (арк. 3). Підкреслюється єдність у засобах досягнення мети обох товариств (арк. 6).

В документі говориться, що «Союз спасіння» в Росії тільки робив вигляд, ніби він за конституційну монархію, щоб не відштовхнути від себе співчуваючих, а в дійсності його головною метою було «встановлення республіканського устрою» (арк. 6).

В документі порівнюється також пропагандистська діяльність обох товариств, у якій було знайдено багато подібного.

Незважаючи на загальну тенденцію все зводити до аналогії, автор «Порівняння» визнає, що в Росії резолюція повинна була відіграти більшу роль (арк. 8). Трохи далі ця думка висловлюється так: «Союз спасіння» прагнув діяти більш насильницькими методами, ніж німецький «Союз», і добитися своєї мети «раптовим ударом» «по найвищій особі суспільства» (тобто по царю.— В. Б., арк. 9). В Росії, за свідченням документа, поширювався «Катехізіс вільної людини» і «Катехізіс раба» (арк. 11).

Для пропагування своїх ідей як російський, так і німецький «Союзи» вирішили видавати свої журнали (арк. 12). В Німеччині революціонери памічали видавати «Друг народу» та «Відродження морального світу».

Документ зазначає, що в Росії існували також «Товариство російських рипарів» і «Таємне товариство слов'ян» (арк. 14), а також інші незначні товариства, подібні

до тих, які існували в Німеччині. Російський «Союз», говорить в документі, поділявся на чотири, а німецький на шість секцій (арк. 16). Далі в «Порівнянні» йдеться про центральні органи (центральну раду, президента, палати), а також про периферійні організації.

Закінчується «Порівняння» так: «Слідкуючи за дальшим розвитком цих обох товариств, бачимо ще одне разюче явище. В 1821 р. таємні організації в Німеччині вірили, що для досягнення їхньої мети народ вже достатньо підготовлений, і вони думали приступити до створення кращого суспільства. Тому вони утворили «лігу мужів» і «лігу молоді», призначені для рішучих дій. Подібне відбувалося в той час у Росії. Все, як і сама аналогія між двома першими політичними товариствами в Німеччині і Росії, доведені актами; також повністю доведено рапортом імператорської слідчої комісії в Росії, що існує цілковита згода між політичними наслідками як у тій країні, так і в Німеччині» (арк. 17).

В. О. БОРИС

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Червона Гвардія була основною формою організації збройних сил пролетаріату в період підготовки і проведення Жовтня. В. І. Ленін надзвичайно високо оцінив діяльність червоногвардійських загонів, які робили «найблагороднішу і найвеличнійшу історичну справу визволення трудящих і експлуатованих від гніту експлуататорів»¹.

Тому не випадково ця важлива проблема привертала увагу багатьох істориків. Уже в 20—30-х роках була видана значна кількість праць, переважно мемуарного характеру, в яких висвітлювались зародження і діяльність Червоної Гвардії України. Дуже цінні матеріали вмішувались у різних ювілейних збірниках і в пресі. Деякі відомості з історії Червоної Гвардії вкраплені в праці, присвячені Великій Жовтневій соціалістичній революції на Україні.

Тоді ж почався перехід до наукової розробки історії Червоної Гвардії на Україні². Першим дійсно науковим дослідженням діяльності робітничих бойових загонів був збірник документів «Червона Гвардія на Україні в 1917—1918 роках», виданий Інститутом історії АН УРСР під редакцією І. М. Премислера в 1937 р.³ Проте справжнє вивчення історії Червоної Гвардії України розпочалось лише після Великої Вітчизняної війни. В ці роки вийшов з друку ряд цікавих досліджень⁴, було захищено

кандидатські дисертації¹, які відтворювали картину зародження і формування бойових дружин великих пролетарських центрів.

Діяльність червоногвардійських загонів подається в них у тісному зв'язку з аналізом загальнополітичної обстановки в країні і в окремих містах. На багатьох прикладах розкривається багатогранна робота більшовиків по створенню і навчанню бойових дружин, забезпеченню їх зброєю, спорядженням, продовольством. Авторні згаданих праць показують тісний зв'язок і взаємодопомогу, що існували між робітниками Росії та України в справі підготовки червоногвардійських загонів, наводять приклади героїчної боротьби червоногвардійців проти локаутів і контрреволюції.

Переважна більшість дослідників починає висвітлення історії Червоної Гвардії з короткого аналізу роботи більшовицької партії по створенню бойових дружин у 1905 р. Безумовно, досвід створення бойових дружин 1905 р. мав позитивне значення для дальшого формування та організації червоногвардійських загонів у 1917 р. Але не можна на цій підставі твердити про існування Червоної Гвардії з 1905 р. «У важких умовах розгону реакції та імперіалістичної війни,—пише, наприклад, Х. Ф. Лук'янов,—перебуваючи в глибокому підпіллі, робітничі дружини, створені в 1905—1907 роках, донесли свою зброю та бойовий дух до

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 214.

² С. Ковбасюк, Очерк истории Одесской Красной Гвардии, Одесса, 1927; «Збірка документів з історії Одеської Червоної Гвардії», Одеса, 1932; А. Горб, Червона Гвардія м. Катеринослава в боротьбі за владу Рад, Партвидав, 1933.

³ Друге видання цього збірника з незначними змінами вийшло в 1939 р.: «Червона Гвардія на Україні в 1917—1918 роках», К., 1939.

⁴ П. Павлюк, Харківська Червона Гвардія, К., 1948; В. Борщевський, Червона Гвардія Катеринослава в боротьбі за владу Рад, журн. «Вогні Придніпров'я», 1948, № 1, стор. 141—160; С. Ковбасюк, Боротьба більшовиків за створення Червоної Гвардії в Одесі, «Праці Одеського державного університету», серія суспільних на-

ук, т. 147, вип. 2, Одеса, 1957, стор. 151—174; Л. І. Кангун, З історії Одеської Червоної Гвардії, «Український історичний журнал», 1957, № 3, стор. 52—57; М. І. Ушаков, Красная Гвардия Харькова в боях за победу Советской власти на Украине, «Труды Харьковского высшего авиационно-инженерного военного училища», № 94, Харьков, 1957, стор. 1—22; П. І. Гарчев, Червона Гвардія Сумщини, Суми, 1957; Х. Лук'янов, Красная Гвардия Донбасса, Сталино, 1958.

¹ А. І. Сендерський, Красная Гвардия Киева в борьбе за победу Октября, Диссертация, К., 1950; М. Я. Онуфриенко, Красная Гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине, Диссертация, К., 1955.

1917 року»¹. Твердження про те, що бойові дружини існували в підпіллі до Лютневої революції, не відповідає дійсності.

Відомо, що після поразки першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. партія визнала за доцільне зняти з порядку денного питання про збройне повстання. В резолюції V з'їзду РСДРП «Про партизанські виступи» зазначалось: «бойові дружини, які є при партійних організаціях, повинні бути розпущені»². Та обставина, що багато діячів Червоної Гвардії були в свій час активними учасниками бойових дружин 1905 р., ще не дає права визнавати безпосередню організаційну наступність цих організацій.

В більшості згаданих праць не аналізується питання про матеріальне забезпечення бійців Червоної Гвардії. Дослідники торкаються матеріального становища червоногвардійців здебільшого під час розгляду місцевих статутів Червоної Гвардії, критикуючи нечіткі формулювання про кошти Червоної Гвардії³.

Заходи по матеріальному забезпеченню червоногвардійців втілювались у життя з надзвичайними труднощами. В ряді випадків виникали конфлікти між робітниками та підприємцями, які не бажали оплачувати червоногвардійцям дні чергувань. Проте, незважаючи на істотні труднощі і дорожнечу, несвоєчасну виплату грошей, червоногвардійці продовжували ретельно виконувати свої обов'язки, і це свідчило про їх високу свідомість та відданість справі революції.

Недоліком усіх досліджень з історії Червоної Гвардії України є відсутність глибокого аналізу керівництва робітничими загонами з боку районних і центральних штабів, а також недостатнє висвітлення їх діяльності, взаємозв'язку та керівної ролі центральних штабів по організації червоногвардійських загонів міста в єдину силу. Так, П. Павлюк зазначає, що Центральний штаб не тільки керував діяльністю червоногвардійських загонів м. Харкова, а й усією Харківською губернією⁴. Проте ця сторона діяльності Центрального штабу Червоної Гвардії не знайшла висвітлення на сторінках його книжки. Такі недоліки мають місце і в інших працях.

Вимагає також глибшого вивчення питання про кількісний склад деяких червоногвардійських загонів. Найбільш повні відомості про кількісний склад червоногвардійських загонів є за період, що безпосередньо передував Жовтневій революції, а також у груднево-січневі дні встановлення Радянської влади на Україні. Проте більшість авторів обминає період двовладдя.

За підрахунками П. Павлюка, напередодні Жовтня червоногвардійські загони Харкова налічували понад 3000 бійців¹. Незважаючи на те, що виклад подій автор доводить до березня 1918 р., коли червоногвардійські загони почали вливатися в Червону Армію, даних про кількість Харківської Червоної Гвардії в останні місяці її існування в праці немає. А тим часом ряди червоногвардійців продовжували зростати і після Жовтня. С. Буздальн пише, що «листопад—грудень проходили під знаком гарячкової організації Червоної Гвардії»². Особливо багато нових підрозділів створювалось у груднево-січневі дні боротьби проти контрреволюції. Цьому сприяла постановва Радянського уряду України від 25 грудня 1917 р. про організацію Червоної Гвардії для проведення військових операцій у загальноукраїнському масштабі.

Не висвітлено також питання про чисельний склад червоногвардійських загонів Одеси, особливо в період сіневих боїв. С. М. Ковбасюк вказує лише, що в Одесі після VI з'їзду партії ряди червоногвардійців вирости до 2 тис. чол.³. Очевидно, ці відомості стосуються початку вересня 1917 р.⁴ В жовтні їх було вже 3 тис.⁵ В одній з брошур кількість червоногвардійців Одеси в переджовтневий період визначається у 5 тис. чол.⁶, але без відповідних посилань.

Найбільший загін Червоної Гвардії в Одесі створили залізничники. Він діяв окремо від міських з'єднань і мав своє керівництво. Ще 21 жовтня на зборах залізничної Червоної Гвардії були присутні 873 чол.⁷, а під час сіневих боїв залізничники Одеського вузла виставили до 3 тис. добре озброєних червоногвардійців, які мали навіть свій власний бронепоезд, дві бронемашини та дві гармати⁸.

Отже, з урахуванням червоногвардійців-залізничників ми можемо визначити чисельність Червоної Гвардії Одеси в період сіневих боїв прийнятні в 5—6 тис. чол. Крім того, до основних частин, створених у період підготовки повстання, вливались значні сили робітників під час напружених боїв. На ряді підприємств Одеси виникали нові червоногвардійські підрозділи.

Передова частина робітничого класу,

¹ П. Павлюк, назв. праця, стор. 58.

² «П'ять лет», Харков, 1922, стор. 84.

³ «Праці Одеського державного університету», т. 147, стор. 166.

⁴ «Збірка документів з історії Одеської Червоної Гвардії», стор. 64.

⁵ С. М. Ковбасюк, Очерк истории Одесской Красной Гвардии, стор. 31.

⁶ Н. И. Злодеев, Красная Гвардия, М., 1957, стор. 28.

⁷ С. М. Ковбасюк, Очерк истории Одесской Красной Гвардии, стор. 29.

⁸ «Героїчна Одеса», Одеса, 1947, стор. 105.

¹ Х. Лукьянов, назв. праця, стор. 4.

² «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 158.

³ П. Павлюк, назв. праця, стор. 42.

⁴ Там же, стор. 69.

керована Комуністичною партією, підніма-
лась на захист завоювань Жовтня.

Деякі автори, прагнучи показати масову
участь одеських робітників у січневому пов-
станні, невірно визначають загальну кіль-
кість повстанців. Так, М. Д. Свічарівська
пише, що їх було 20 тис. чол.¹, Л. І. Кан-
гун наводить цифру—30 тис.² Але відомо,
що в Одесі в 1917 р. було лише 495 підпри-
ємств фабрично-заводського типу, на яких
працювало понад 35 тис. робітників³. Отже,
є підстава вважати, що чисельність повстан-
ців в Одесі перебільшена.

Зовсім обійшов питання про чисельний
склад червоногвардійських загонів Донбасу
протягом усього періоду їх існування і
Х. Ф. Лук'янов у своїй праці «Красная
Гвардия Донбасса». Встановлення загаль-
ної кількості червоногвардійців дало б нам
можливість відтворити справжню картину
участі робітничого класу Донбасу в бороть-
бі за повалення буржуазно-поміщицького
ладу на Україні. Проте автор не аналізує
навіть тих даних про Червону Гвардію Дон-
басу, які є в історичній літературі, зокрема
в праці С. Кіхтева. В ній, шоправда без по-
силань на джерела, вказується, що у верес-
ні 1917 р. Червона Гвардія Донбасу налічу-
вала понад 15 тис. чол.⁴ У збірнику доку-
ментів «Червона Гвардія на Україні в 1917—
1918 рр.» цитується повідомлення газети
«Донецкий пролетарий» від 30 грудня
1917 р., з якого видно, що в момент заго-
стрення боротьби проти Каледіна в Прохо-
рівку і Юзівку збирались червоногвардійці
з Горлівського та інших районів, усього
близько 20 тис. чол.⁵

Ці відомості можна вважати цілком ві-
рогідними. Порівняємо деякі матеріали для
підтвердження вищезазначених даних. Тіль-
ки на шахтах Донбасу в 1917 р. працювало
майже 200 тис. робітників⁶, не рахуючи
значної кількості військовополонених, жінок
та підлітків, хоч, як видно з документів, во-
ни брали діяльну участь у збройній бо-
ротьбі.

¹ М. Д. Свічарівська, Збройне пов-
стання в Одесі в січні 1918 р. і встановлен-
ня Радянської влади, «Збірник праць Оде-
ського державного університету», т. 147,
вип. 2, 1957, стор. 146.

² «Український історичний журнал», 1957,
№ 3, стор. 57.

³ «Учені записки Харківського держав-
ного університету», т. 89, Труды історичного
факультету», т. 6, 1957, стор. 292.

⁴ С. Кіхтев, Коммунисты Донбасса в
период подготовки и проведения Великой
Октябрьской социалистической революции,
К., 1954, стор. 97.

⁵ «Червона Гвардія на Україні в 1917—
1918 рр.», Збірник документів», К., 1937, стор.
57.

⁶ А. А. Нестеренко, Очерки истории
промышленности и положения пролетариата
Украины в конце XIX и в начале XX в., М.,
1954, стор. 275.

Наприкінці листопада 1917 р. відбулась
друга конференція рудничних та гірничоза-
водських комітетів Донецького басейну. Від
імені 200 тис. робітників конференція визна-
ла «вкрай необхідним у даний момент ор-
ганізувати Червону Гвардію»¹ в тих місцях,
де вона ще не була створена. В постанові
Центрального бюро ревкомів Донбасу від
5 січня 1918 р. зазначалось: «Заводський ко-
мітет формує з робітників свого підприєм-
ства бойову дружину, в яку входить 10%
загальної кількості робітників даного під-
приємства. Сформовані дружини треба не-
гайно направляти на збірні пункти, ...а потім
розподіляти по ділянках фронту»².

Червоногвардійські загони створювались
по всьому Донбасу. «На Західно-Донецько-
му руднику,—свідчить Е. Медне,—звинтівки
були видані майже кожному робітнику...
Рудники стали бойовими одиницями»³. В
Прохорівському районі на всіх рудниках і
заводах ухвалили «в Червону Гвардію за-
писуватися всім робітникам і слюббовцям
без винятку»⁴. В Горлівсько-Щербинів-
ському районі почали формуватись навіть
кінні загони червоногвардійців⁵.

І так майже в кожному районі, селищі,
та кожному підприємстві. Згадуючи цей пе-
ріод, один з керівників Донецької Червоної
Гвардії Т. Харечко писав: «Робітники ціли-
ми шахтами залишали роботу і приходили
в Центрштаб для вступу до лав Червоної
Гвардії. Молоді і старі тисячами прямували
на збірні пункти. Бойовий настрій оволодів
найширшими масами. Створилась загроза
затоплення шахт та зупинки заводів. Дово-
дилось нескінченно мітингувати, щоб умо-
вити робітників виділити із свого середови-
ща тільки тих, хто володіє звинтівкою, а
також уміє триматися в строю. Решта по-
винна була з потроєною енергією продов-
жувати видобуток вугілля»⁶.

В наказі командуючого революційними
військами Донбасу Р. Ф. Сіверса від 3 січ-
ня 1918 р. про порядок формування, нав-
чання та проведення бойових дій Червоної
Гвардії зазначено: «Наказую всім штабам
Червоної Гвардії кожного рудника, всім ви-
конавчим комітетам негайно вжити заходів

¹ «Победа Великой Октябрьской соци-
алистической революции и установление Со-
ветской власти на Украине», К., 1951, стор.
290.

² «Борьба за власть Советов в Донбассе.
Сборник документов», Сталіно, 1957, стор.
276—277.

³ Е. Медне, Октябрьская революция в
Донбассе, журн. «Летопись революции»,
1922, № 1, стор. 52.

⁴ «Червона Гвардія на Україні в 1917—
1918 рр.», стор. 57.

⁵ «Борьба за Октябрь на Артемовшине,
Сборник воспоминаний и статей», Харьков,
1929, стор. 146.

⁶ Т. Харечко, Борьба за Октябрь в
Донбассе, журн. «Летопись революции»,
1927, № 5—6, стор. 138.

до недопущення масового формування загонів. Формувати загони Червоної Гвардії в суворо визначеній кількості з кожного заводу і шахти з тим, щоб діяльність підприємств не припинялась ні на хвилину внаслідок відходу робітників у Червону Гвардію¹.

14 січня 1918 р. Центральне бюро ревкомів звернулось з відозвою до всіх робітників Донецького басейну², в якій роз'яснювались основи формування червоногвардійських підрозділів, а також підкреслювалась необхідність збереження десятипроцентної норми. Таким чином, якщо виходити з цього співвідношення, ми будемо мати щонайменше 20-тисячний загін червоногвардійців Донбасу.

Однією з найскладніших проблем організації Червоної Гвардії було озброєння. З документів ми знаємо, яких зусиль докладали робітники Донбасу, щоб придбати необхідну кількість гвинтівок та кулеметів. З цією метою посилались неодноразові делегації в Петроград, Москву, Харків та інші міста. Х. Ф. Лук'янов зазначає факт відправки делегації, але наводить занижені цифри про кількість зброї, одержаної донецькими робітниками. «В цілому, — пише він, — Червоної Гвардії Донбасу, Харкова та Катеринослава було видано протягом листопада — грудня 1917 р. 25 тис. гвинтівок, 30 кулеметів, кілька сотень револьверів і велику кількість патронів до них»³.

Проте в праці А. М. Федорова⁴, а також у статті Д. А. Чугаєва «Триумфальное шествие Советской власти»⁵ зазначається факт одержання секретарем обкому партії Артемом з Тули 55 тис. гвинтівок та двох вагонів кулеметів для озброєння робітників Донбасу. З цими даними майже збігаються відомості, наведені М. Рухимовичем, який безпосередньо займався озброєнням червоногвардійців Донбасу. «Досить сказати, що за жовтень — половину листопада, — пише він, — переправлено донецьким шахтарям 57 тис. одних гвинтівок, 2 повних вагони кулеметів...»⁶ та інше спорядження. Отже, дані Х. Лук'янова потребують уточнення. Безумовно, кількість відправленої зброї ще не визначає кількості червоногвардійців Донбасу, але й це дає можливість вважати цифру 20 тис. мінімальною.

Наведені приклади свідчать про те, що дослідники звертали увагу на вивчення історії Червоної Гвардії у великих промис-

лових центрах і не висвітлювали питання про створення червоногвардійських загонів та їх діяльність у невеликих містах.

Першою спробою дати більш-менш повну характеристику Червоної Гвардії сільськогосподарського району є брошура П. І. Гарчева «Червона Гвардія Сумщини». Однак в брошурі питання про Червону Гвардію не приділяється тієї уваги, якої вимагає спеціальне дослідження. Розглядаючи червоногвардійців м. Конотопа, автор обмежується тільки відомостями, які подає в своїх спогадах В. Бабко.

Висвітлюючи діяльність Червоної Гвардії на Сумщині, П. І. Гарчев лише називає загони Лебедина, Ромен, Глухова, Кролевеця. Детально він говорить про Конотоп і обмежується деякими даними по Сумах. Цього замало для праці, присвяченої дослідженню Червоної Гвардії цілого району.

В Сумах 20 грудня 1917 р. був утворений штаб Червоної Гвардії на чолі з більшовиком Ф. Пономарьовим, але діяльність штабу не розглядається в брошурі. Не знайшли відображення в ній і форми організації червоногвардійських загонів, їх озброєння, навчання, зв'язок між загонами і, нарешті, кількісний склад червоногвардійців міста Сум і Сумщини в цілому. Діяльність червоногвардійських загонів подана в загальному плані¹. П. І. Гарчев пише, що в загоні Червоної Гвардії у м. Охтирці було 500 чол.², допускаючи тим самим фактичну помилку. Документи спростовують це твердження. 500 червоногвардійців було в Охтирському повіті в цілому³, а в самій Охтирці на 8 січня 1918 р. бойова дружина становила 200 бійців⁴. Але, незважаючи на значні огріхи, брошура П. І. Гарчева становить певну цінність як перша спроба висвітлити діяльність Червоної Гвардії значного сільськогосподарського району.

В нашій історичній літературі не було жодної праці, яка охоплювала б діяльність Червоної Гвардії на Україні в цілому. Щоправда, в 1928 р. вийшла популярна книжка Я. Шелигіна «Червона Гвардія на Україні»⁵. Не охоплюючи України в цілому, автор без системи та відповідного аналізу наводив лише окремі епізоди з історії Червоної Гвардії. Роль червоногвардійських загонів не висвітлена, а робота більшовицької партії по їх формуванню досліджена недостатньо.

¹ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 110.

² Там же, стор. 155.

³ Х. Лук'янов, назв. праця, стор. 68.

⁴ А. М. Федоров, Разгром контрреволюционных очагов Красной Гвардией, ноябрь 1917—февраль 1918, М., 1940, стор. 59.

⁵ «Установление Советской власти на местах в 1917—1918 годах», М., 1953, стор. 95.

⁶ Газ. «Коммунист» від 7 листопада 1922 р.

¹ П. І. Гарчев, назв. праця, стор. 14.

² Там же, стор. 20.

³ «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине», стор. 438.

⁴ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, Сборник документов», Харьков, 1957, стор. 367.

⁵ Я. Шелигин, Червона Гвардія на Україні, Харків, 1928.

Першою серйозною науковою працею з цього питання була дисертація М. Я. Онуфрієнка «Красная Гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине». Автор провів надзвичайно велику роботу по визначенню ролі червоногвардійських загонів на Україні. Він не тільки зібрав майже всі опубліковані відомості, а й доповнив їх новими архівними матеріалами, які дозволили створити повнішу історію Червоної Гвардії. М. Я. Онуфрієнко приділив увагу не тільки промисловим центрам. В його дисертації знайшла висвітлення діяльність бойових одиниць Єлисаветграда, Вінниці, Полтави та ряду інших міст України. Показано, що й там загони Червоної Гвардії були опорою нової робітничо-селянської влади. Автор досліджує особливості організаційної структури червоногвардійських загонів, виявляє своєрідності, властиві окремим місцевим формуванням, дає їх короткі, але змістовні характеристики.

Проте в дисертації М. Я. Онуфрієнка зустрічаються окремі недоробки. Так, на стор. 79 автор пише, що «про партійний склад (червоногвардійських загонів.—Ю. Г.) абсолютно нічого немає». Дійсно, точну кількість членів партії в складі Червоної Гвардії встановити важко. Але документи та спогади сучасників дають можливість твердити, що комуністи йшли в перших лавах борців проти буржуазно-поміщицького суспільства. Основу червоногвардійських загонів, їх кістяк створювали саме вони. «В загони Червоної Гвардії записувалися у першу чергу всі члени партії більшовиків»¹,—згадує В. А. Бабко. Виступаючи на більшовицькій конференції Горлівсько-Щербинського району делегати доповідали, що більшість комуністів пішла у Червону Гвардію². «Парткомітет залізничного вузла (м. Одеси.—Ю. Г.) в усьому своєму складі вступив у загін Червоної Гвардії»³. В рядах Червоної Гвардії Радомилля «були всі члени партійної організації і найбільш активні безпартійні робітники»⁴. Таке становище спостерігалось майже скрізь.

В рішенні Всеросійської конференції фронтових та тилкових військових організацій РСДРП(б) (червень 1917 р.) з цього приводу зазначалось: «Всі члени партії кожного міста або місця стоянки військ складають спільну міську або місцеву військову організацію, що входить як частина в загальну міську робітничу організацію»⁵.

Отже, всі члени більшовицької партії вважались мобілізованими. Це відповідає дійсному стану речей на місцях. У мандаті, виданому представникові дружківських більшовиків для одержання зброї, вказувалось, що дружківцям необхідно принаймні 2 тис. гвинтівок та револьверів. Чим же мотивувалась подібна вимога? Насамперед, числом членів партії. «Ми маємо в Дружківці,—читаємо в документі,—2560 чоловік членів РСДРП (більшовиків), що дає нам право вимагати ще більшої кількості зброї»¹. Отже, можна твердити, що більшість членів Комуністичної партії вважала себе червоногвардійцями і брала активну участь у збройній боротьбі за Радянську владу.

М. Я. Онуфрієнко провів велику роботу, склали обгрунтовані таблиці загальної кількості червоногвардійців України². Його висновок зводиться до такого: «В період мирного розвитку революції, коли Червона Гвардія тільки створювалась, в її рядах налічувалось близько 6,5 тис. чол. У період підготовки до збройного повстання загони Червоної Гвардії на Україні набагато зрости і загалом становили понад 17 тис. червоногвардійців. Трохи пізніше, в період боротьби проти буржуазно-націоналістичної та каледінської контрреволюції, кількість їх збільшилась майже в два рази і становила понад 30 тис. чоловік»³. Проте ці дані хибують на окремі негочності в підрозділах і не охоплюють деяких міст.

Література, що вийшла останнім часом, дає можливість відтворити більш повну картину діяльності Червоної Гвардії України в період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Наведемо деякі дані про кількісний склад Червоної Гвардії України в цілому напередодні Жовтневої революції. Так, у Донбасі в складі Червоної Гвардії налічувалось 15 тис. бійців⁴, у Києві—3 тис.⁵, Харкові—3 тис.⁶, Одесі—3 тис.⁷, Катерино-

¹ «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине», стор. 300.

² М. Я. Онуфрієнко, Дисертація, стор. 77—78 та 276.

³ М. Я. Онуфрієнко, Борьба большевистских организаций за создание Красной Гвардии на Украине в 1917 г., «К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник трудов кафедры марксизма-ленинизма Киевского инженерно-авиационного военного училища ВВС», К., 1957, стор. 68.

⁴ С. Кихтев, назв. праця, стор. 97.

⁵ А. И. Сендерський, Жовтневе і січневе збройні повстання в Києві, К., 1957, стор. 10.

⁶ П. Павлюк, назв. праця, стор. 58.

⁷ С. М. Ковбасюк, Очерк истории Одесской Красной Гвардии, стор. 31.

¹ В. А. Бабко, В годы подполья, К., 1950, стор. 90.

² «Борьба за Советскую власть в Донбассе», стор. 311.

³ «Героїчна Одеса», стор. 104.

⁴ «Великий Жовтень на Київщині», К., 1957, стор. 328.

⁵ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, стор. 341.

славі—1200—2000¹, на Криворіжжі—1 тис.², в Конотопі—1 тис.³, Миколаєві—650 чол.⁴, Вінниці—350⁵, Жмеринці—200⁶, Ялті—200⁷, Бахмачі—200⁸, Березівці—200⁹, Козятині—150¹⁰, Коростені—150¹¹, Єлисаветграді—100¹², Полтаві—75¹³, Пирятині—50¹⁴ бійців.

Надзвичайно бурхливо зростали ряди Червоної Гвардії в період розгортання боротьби проти каледінської контрреволюції та буржуазно-націоналістичної Центральної ради в грудні 1917—січні 1918 р. В період розгортання боротьби у червоногвардійських загонах налічувалось: в Донбасі—20 тис. чол., Одесі—5—6 тис., Києві—5 тис.¹⁵, Катеринославі—5 тис.¹⁶, в Криму—4 тис.¹⁷,

Харкові—3 тис.¹, на Криворіжжі—2,5 тис.², на Катеринославській залізниці—2 тис.³, у Конотопі—1 тис.⁴, Миколаєві—800⁵, Єлисаветграді—750—800⁶, Гречанах—700⁷, Кам'янську—700⁸, Сумах—400⁹, Вінниці—300¹⁰, Павлограді—250¹¹, Чернігові—200¹², Охтирці—200¹³, Полтаві—150¹⁴, Люботині—150¹⁵, Барвенково—106¹⁶, Білій Церкві—100¹⁷, Кременчузі—80¹⁸, Кам'янець-Подільському—80¹⁹, Дунаєвцях—75²⁰, Прилуках—50²¹ чол.

Наведені дані дають можливість твердити, що в період підготовки до збройного

¹ Журн. «Вогні Придніпров'я», 1948, № 1, стор. 150; А. Горб, назв. праця, стор. 31.

² А. Пахомов, *Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов*, Днепропетровск, 1958, стор. 67.

³ В. Бабко, назв. праця, стор. 104.

⁴ «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, Сборник документов», Николаев, 1957, стор. 138.

⁵ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 78.

⁶ Л. Тарнопольський, С. Федулкін, *Жовтень на Вінничині*, Вінниця, 1927, стор. 41.

⁷ П. Н. Надніський, *Очерки по истории Крыма*, ч. II, Симферополь, 1957, стор. 53.

⁸ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 78.

⁹ «Борьба за победу Радянської влади на Україні», К., 1957, стор. 412.

¹⁰ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 78.

¹¹ «Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет (1917—1927)», К., 1927, стор. 200.

^{12—14} М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 78.

¹⁵ А. И. Сендерский, *Красная Гвардия Киева в борьбе за победу Советской власти на Украине*, «Ученые записки Института повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ им. Т. Г. Шевченко», т. I, К., 1958, стор. 34.

¹⁶ В. Я. Борщевский, *Вооруженное восстание за власть Советов в Екатеринославе*, «Научные записки Днепропетровского государственного университета», т. 15, вып. I, 1951, стор. 23.

¹⁷ В нашій історичній літературі спеціального дослідження про Кримську Червону Гвардію ще немає. Праця Л. И. Ремпелья «Красная Гвардия в Крыму 1917—1918 гг.», Симферополь, 1931, подає лише загальну картину боротьби за встановлення Радянської влади, не приділяючи уваги безпосередньому вивченню історії Кримської Червоної Гвардії. Тому зазначена приблизна кількість червоногвардійців у Криму визначена на основі таких джерел:

М. Чуднов, *Крымский Октябрь*, Симферополь, 1928, стор. 15; Л. И. Ремпель, *Красная Гвардия в Крыму 1917—1918 гг.*; П. Н. Надніський, назв. праця, ч. I.

¹ П. Павлюк, назв. праця, стор. 58.

² А. Пахомов, назв. праця, стор. 87.

³ «Железнодорожники Екатеринбургской в борьбе за власть Советов», Днепропетровск, 1957, стор. 97.

⁴ В. А. Бабко, назв. праця, стор. 104.

⁵ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 276.

⁶ «Борьба за власть Рад на Єлисаветградщині, Збірник документів», Кіровоград, 1957, стор. 63; «Борьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині (березень 1917 р.—лютий 1918 р.)», Кіровоград, 1957, стор. 59; Газ. «Коммунист» від 7 листопада 1922 р.

⁷ «В боях за Жовтень. Збірник спогадів», Хмельницький, 1958, стор. 55; Див. також «Труды Одесского сельскохозяйственного института», 1957, т. 14, стор. 57.

⁸ «Борьба за власть Советов на Екатеринославщине», Днепропетровск, 1927, стор. 155—156.

⁹ «Жовтень на Сумщині», Суми, 1958, стор. 17.

¹⁰ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 276.

¹¹ «Борьба за власть Советов на Екатеринославщине», стор. 160.

¹² А. І. Левенко, *Трудящі Чернігівщини в боротьбі за владу Рад*, Чернігів, 1957, стор. 17.

¹³ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 367.

¹⁴ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 276.

¹⁵ «Харківська Червона Гвардія», Харків, 1933, стор. 140.

¹⁶ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 369.

¹⁷ «Минуле і сучасне міста Білої Церкви», Біла Церква, 1957, стор. 29.

¹⁸ М. Я. Онуфриенко, Диссертация, стор. 276.

¹⁹ «В боях за Жовтень», стор. 137.

²⁰ Там же, стор. 178.

²¹ «Борьба за Жовтень на Прилуччині», Прилуки, 1927, стор. 62.

повстання червоногвардійські загони на Україні становили близько 30 тис. бійців. Згодом, у період загостреної боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, ряди Червоної Гвардії бурхливо зросли і налічували понад 50 тис. червоногвардійців. Щождо кількості червоногвардійців у період двовладдя, то дані М. Я. Онуфрієнка (6,5 тисяч) можна вважати вірогідними.

Але наведені цифри приблизні, оскільки важко підрахувати ряд дрібних загонів, розкиданих по містах і повітах України. Такі загони були в Умані, Радомишлі, Попельні, Сквирі, Фастові, Тараші, Богуславі, Шостці, Добрянці, Лубнах, Глухові, Кролевиці, Чугуєві, Ізюмі, Куп'янську, Знаменці, Шепетівці, Старо-Костянтинові, Ровно, Олександрівську, Мелітополі, Бердянську, Нікополі, Симеїзі, Алушті, Керчі, Херсоні.

Ще наприкінці червня 1917 р. Всеросійська конференція військових організацій РСДРП(б) вказала, що поряд із створенням робітничих батальонів Червоної Гвардії необхідно організувати «такі ж загони народної армії в сільських областях»¹. Сднак про формування та діяльність Червоної Гвардії в сільських місцевостях говориться лише в дослідженнях Л. Ремпеля² та А. Горба³, та й то побіжно.

Навіть коротке знайомство з документальною літературою дає багато фактів про сільські червоногвардійські загони на Україні в грудні 1917 р.—січні 1918 р. Так, секція Червоної Гвардії м. Одеси ще 25 вересня ухвалила поширити організацію Червоної Гвардії на весь Одеський повіт. Виконком затвердив це рішення. Почали створюватись червоногвардійські загони по селах.

Сичевська Рада селянських депутатів Олександрівської волості просила 17 грудня Одеську Раду «санкціонувати сільську Червону Гвардію»⁴. Більшовики Пересипського райпарткому в приміських селах Усатовому, Великому і Малому Куяльнику, Нерубайському, Великій і Малій Хоминій Балці та ін. проводили велику політичну роботу, організували загони Червоної Гвардії, в які йшли найсвідоміші батраки і робітники⁵. Виконком Ради селянських депутатів звернувся 2 січня 1918 р. до Об'єднаної президії Одеської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів з проханням виділити 440 гвинтівок для озброєння земельних комітетів⁶. У січні 1918 р. Покровська волость, Одеського повіту, одер-

жала 100 гвинтівок та 5 тис. патронів до них¹.

У всіх повітах Чернігівщини створювались у листопаді—грудні 1917 р. червоногвардійські загони. В Городнянському повіті налічувалось приблизно 800 червоногвардійців, у селі Раїще, Чернігівського повіту, був сформований бойовий загін чисельністю до 150 чол.² У Ніжинському повіті в селі Дроздовці діяв загін з 30 бійців. Такі ж загони виникли у Веркіївці, Орловці, Стодолах, Вересочі, Жуківці³. В багатьох селах Новозибківського повіту існували сільські бойові дружини. В Новому Репську в дружині налічувалось 38 чол.⁴, у Денисовичах—50⁵. В селах Конотопського повіту Сосновці, Шаповалівці, Великому і Малому Самбурах, Делтівці, Дмитрівці, Григорівці та ін. було близько тисячі червоногвардійців⁶. В ряді волостей Куп'янського повіту на Харківщині також діяли червоногвардійські загони. Були серед них і досить значні, такі, як у слободі Сватова-Лучка. Для цього загону Центральний штаб виділив 100 гвинтівок⁷.

Були сільські дружини і на Сумщині. Вище згадувалось про Червону Гвардію Охтирського повіту, яка налічувала 500 бійців⁸. У селах Могриці, Степанівці, Покровці та ін. також були створені червоногвардійські загони з бідняків та наймитів. Їх очолюли солдати, які співчували більшовикам⁹.

Сільські бойові дружини існували і в Донбасі—у Тарасівці, Рор'євці, Білому та інших селах Успенського району¹⁰. В селах Криворіжжя було ряд загонів Червоної Гвардії: в Ордovasлівці—235 чол., Лозоватці—50, Веселих Тернах—30 чол. та ін.¹¹

На Катеринославщині¹² сільські дружини були створені в селах Григорівці¹³, Паньків-

¹ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 193.

² А. І. Левенко, назв. праця, стор. 17—18.

³ «Путь славных, Воспоминания ветеранов борьбы за Советскую власть», К., 1957, стор. 277—278.

⁴ «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов», Чернигов, 1957, стор. 69.

⁵ Там же.

⁶ В. А. Бабко, назв. праця, стор. 100, 104.

⁷ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 173, 374.

⁸ «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине», стор. 438.

⁹ «Жовтень на Сумщині», стор. 18.

¹⁰ Х. Лукьянов, назв. праця, стор. 19.

¹¹ А. Пахомов, назв. праця, стор. 67, 88.

¹² «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 211.

¹³ «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине», стор. 312.

¹ Див. «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, стор. 334.

² Л. Ремпель, назв. праця, стор. 82.

³ А. Горб, назв. праця, стор. 56—57.

⁴ «В борьбе за Октябрь», Сборник документов», Одесса, 1957, стор. 131.

⁵ «Героїчна Одеса», стор. 113.

⁶ «В борьбе за Октябрь», стор. 135.

ці. А. Мінаєв згадує, що восени в штаб Червоної Гвардії м. Кам'яньська прийшла група селян с. Паньківки просити зброї для створення загону. Їм відпустили 200 гвинтівок, кілька кулеметів і патрони до них¹.

Газета «Голос солдата» 4 січня 1918 р. повідомляла, що біля села Сурсько-Михайлівського, поблизу Катеринослава, «селяни обеззброїли 13 гайдамаків». Там же зазначалось, що в багатьох селах ще раніше були організовані дружини, представники яких приїжджали до Катеринославської Ради за зброєю та інструкціями². Створювались осередки Червоної Гвардії поблизу Павлограда в селах Богданівці, В'язівці, Вербках, Петропавлівці та ін.³

В першій половині листопада 1917 р. відбулась районна конференція Ради робітників економії Херсонського повіту, на якій поряд з іншими важливими справами розглядалось питання про організацію Червоної Гвардії в селах⁴.

Селяни Ново-Царциньської Ради, Табулдинської волості, Сімферопольського повіту, 28 грудня 1917 р. порушили перед Сімферопольською Радою клопотання про видачу їм 50 гвинтівок⁵. У Євпаторійському повіті в селі Орта-Мамай загін Червоної Гвардії боровся проти контрреволюційних виступів⁶. У Петровській волості, Феодосійського повіту, 3 січня 1918 р. більшовик Кацелюв створив червоногвардійський загін, який обеззброїв та заарештував місцевих поміщиків⁷.

В січні 1918 р. на ім'я Раднаркому з України надійшла телеграма: «Радянські війська все українське населення зустрічає з захопленням як визволителів та рятівників від українських юнкерів, білих офіцерів, українських куренів смерті».

Всі дають хліб, фураж, коней, самі вказують дорогу, ведуть розвідку, *організують селянські бойові дружини* (підкреслення наше.—Ю. Г.), які борються спільно з революційним військом. У всіх значних пунктах організовані добровільні активні революційні загони та Червона Гвардія⁸.

¹ «Борці за Жовтень розповідають», Дніпропетровськ, 1957, стор. 378.

² В. Я. Борщевский, Первые шаги Советской власти в Екатеринославе, «Научные записки Днепровского государственного университета», т. 42, 1953, стор. 47.

³ «Победа Советской власти на Херсонщине, Сборник документов», 1957, Херсон, стор. 91.

⁴ «Борьба за Советы на Екатеринославщине», стор. 160—161.

⁵ Борьба за Советскую власть в Крыму, Сборник документов, Симферополь, 1957, стор. 142.

⁶ Там же, стор. 152.

⁷ «Борьба большевиков за Советскую власть в Крыму», Симферополь, 1957, стор. 109.

⁸ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 150.

Все це свідчить, що настав час приділяти необхідну увагу також і сільським бойовим загонам, щоб історія Червоної Гвардії була всебічно розробленою з урахуванням найменших загонів, які внесли свій помітний вклад у встановлення Радянської влади на Україні. Нові дослідження глибше покажуть роль бідняцько-середняцької частини в перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції на селі.

В нашій літературі про Червону Гвардію майже не висвітлено питання про інтернаціональні військові з'єднання. Історики пишуть про інтернаціональний склад Червоної Гвардії, але не досліджують червоногвардійських інтернаціональних загонів, які допомагали російським та українським трудящим встановлювати владу Рад. Якщо діяльність таких загонів у період громадянської війни в тій чи іншій мірі аналізується¹, то в період підготовки і проведення Жовтневої революції це питання лишилось поза увагою дослідників.

Відомо про участь синів великого китайського народу, а також військовополонених чехів, словаків, поляків, німців, австрійців у Червоній Гвардії на Україні. В своїх спогадах С. Ф. Батароль—активний учасник боротьби проти каледінців в Донбасі—повідомляє про існування на Кіндратівському руднику червоногвардійського загону, до складу якого входив взвод з 50 китайців на чолі з Ван-Юнем².

В Донбасі в 1917 р. працювало 75 тисяч військовополонених³, і, безумовно, певна кількість революційно настроєних робітників і селян з їх числа увійшла до лав Червоної Гвардії. Це видно з повідомлення начальника Кальміуського гірничого округу до Ради робітничих депутатів від 15 січня 1918 р. про надходження великої кількості заяв від військовополонених про їх бажан-

¹ І. А. Петерс, Югославські комуністи в Радянській Росії в 1918—1920 рр., «Український історичний журнал», 1957, № 2; Я. І. Штернберг, Діяльність угорських комуністів у Києві в 1919 р., «Український історичний журнал», 1957, № 1; А. Д. Ярошенко, Участь китайських червоногвардійців у боротьбі за владу Рад на Україні в 1917—1920 рр., «Український історичний журнал», 1957, № 3; В. І. Гема, Є. М. Скляренко, Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 році, «Український історичний журнал», 1958, № 1; П. М. Каленіченко, Під прапором пролетарського інтернаціоналізму, газ. «Радянська Україна» від 23 листопада 1957 р.; І. Т. Кулик, Дружба, скріплена кров'ю, газ. «Вечірній Київ» від 24 липня 1957 р.

² «Рассказы о великих днях», Сталин, 1957, стор. 161.

³ А. А. Нестеренко, назв. праця, стор. 275.

ня служити в Червоній Гвардії¹. В своїх спогадах Вишняков, один з активних учасників боротьби за встановлення Радянської влади в Донбасі, згадує: «Полонені австрійці більшістю взяли активну участь у Червоній Гвардії»². В своєму дослідженні Л. Ф. Лук'янов пише: «Так, у червоногвардійському загоні Парамонівського рудника було 27 китайців та три австрійця, в лавах Червоної Гвардії Ясинівського рудника боролись проти каледінців близько 50 чол. німці. Китайці, німці, чехи, словаки, поляки були також у робітничих загонах Алмазної, Прохоровських рудників та в багатьох інших»³.

Одним з найбільших інтернаціональних військових з'єднань був Перший сербський радянський революційний загін, сформований у Катеринославі в грудневі дні боротьби проти військ Центральної ради. За словами одного з організаторів цього загону, Д. Георгієвича, в ньому налічувалось понад 600 сербів та хорватів⁴.

На заводі Рузьського (м. Катеринослав), евакуйованому з Варшави, було багато поляків, які взяли активну участь в організації червоногвардійських загонів⁵. Під керівництвом робітника цього заводу А. Войцеховича вони створили загін з 60 чол.⁶ Прогне активна участь сербських та польських червоногвардійців у боротьбі за Радянську владу в Катеринославі дослідниками не розкрито.

В праці А. Й. Сендерського також нічого не сказано про допомогу чехословацьких військовополонених робітникам м. Києва в січневому повстанні. А тим часом у Києві в січні 1918 р. діяв штаб Чехословацької Червоної Гвардії, розташований на вул. Фундуклейвській, № 51⁷. З ініціативи Виконавчого Комітету чехословацьких лівих соціал-демократів, центр яких виник в Києві в травні 1917 р., «чехословацькі робітники Києва самовіддано підтримали повсталих та створили свій чехословацький червоногвардійський загін»⁸. Значна кількість чехословацьких робітників брала участь в обороні «Арсеналу». Серед героїв, які загинули під час оборони заводу від озвірилих

петлюрівців, були й чеські робітники — А. Чепек, П. Зевак та інші⁹.

Після визволення м. Києва силами українських та російських червоногвардійців чехословацький загін, який складався з 285 піхотинців та 190 залізничників, став основою чехословацьких загонів Червоної Гвардії на Україні². На допомогу арсенальцям прийшли також кулеметники з слов'янського полку. А коли 23 січня 1918 р. до м. Києва підійшли радянські війська, «частина югославських солдатів знову взялась за зброю і під керівництвом унтер-офіцера Семича брала участь у визволенні Києва від петлюрівських банд»³.

В серпні 1917 р. в Одесі організувався інтернаціональний загін, який складався з трьох іноземних груп: чеської, китайської (по 200 бійців) та сербської (120 чол.). Він ніс сторожову службу в місті, брав участь у придушенні дрібних бандитських груп у повіті, в Кишиневі, Аккермані майже до березня 1918 р.⁴.

В Одесі під час січневого повстання червоногвардійці побоювались, що румунські частини підтримають контрреволюціонерів, але «виявилось, що румуни не бажають застосовувати зброю проти своїх російських братів. Ламаною російською мовою вони висловлювали свої симпатії російській революції»⁵. Тоді ж почали формуватись румунські революційні загопи та батальйони. В перші дні до їх лав записалось 400 трудящих румунів⁶.

Вінницький Виконком, задовольняючи прохання трудящих поляків, ухвалив 21 січня 1918 р. влити їх загін «до складу Червоної Гвардії»⁷.

В Полтаві австрійські військовополонені, які працювали на галетному заводі, радо зустріли соціалістичну революцію. «Значна більшість з них,—згадує А. І. Буценко,—співчувала революційному жовтневому руху і брала в ньому активну участь»⁸.

Питання про діяльність інтернаціональних груп слід було б приділити значно більше уваги і простежити їх історію по всіх червоногвардійських загонах України, щоб виявити реальну картину участі іноземних трудящих у боротьбі за створення нової, робітничо-селянської влади.

Дослідники історії Червоної Гвардії Ук-

¹ «Борьба за Советскую власть в Донбассе», стор. 283.

² «Донбас у боротьбі з каледінщиною», 1932, стор. 15.

³ Х. Ф. Лук'янов, назв. праця, стор. 26.

⁴ И. Д. Очак, Участие югославы в борьбе за победу Советской власти в России в 1917—1921 годах, Диссертация, М. 1958, стор. 252.

⁵ Журн. «Вогні Придніпров'я», 1948, № 1, стор. 152.

⁶ «Борьба за Советы на Екатеринославщине», стор. 167.

⁷ П. А. Голуб, Братство, скрепленное кровью, М., 1958, стор. 15.

⁸ Там же, стор. 14.

¹ П. А. Голуб, Братство, скрепленное кровью, М., 1958, стор. 14.

² Там же, стор. 14—15.

³ Журн. «Славяне», 1957, № 8, стор. 21.

⁴ И. Д. Очак, Диссертация, стр. 222—223.

⁵ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 164—165.

⁶ Газ. «Знамя коммунизма» від 20 жовтня 1957 р.

⁷ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 849.

⁸ Газ. «Коммунист» від 7 листопада 1922 р.

раїни (за винятком А. Й. Сендерського) не приділяють також уваги характеристиці ворожого стану, що позбавляє можливості відтворити історію Червоної Гвардії у всій її повноті. Докладний аналіз ворожих сил ще з більшою силою підкреслив би виключний героїзм трудящих мас в славі дні народження нашої держави.

Закінчуючи огляд літератури про Червону Гвардію України, слід відмітити значну роботу, проведenu радянськими істориками у вивченні цього важливого питання.

Не має сумніву в тому, що подальші зусилля дослідників будуть спрямовані на виявлення нових червоногвардійських загонів, а також на більш глибоке вивчення уже відомих значних загонів з перенесенням центру уваги на заводські бойові одиниці.

Створення капітального дослідження з історії Червоної Гвардії є важливим завданням радянських істориків.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

МАТЕРІАЛИ ПРО СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ТА АНТИФЕОДАЛЬНІ РУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Становище селян та антифеодальні рухи на Україні є однією з важливих проблем в українській історіографії.

Вивчення, систематизація та дослідження матеріалів, що висвітлюють вищезгадані питання, мають особливе значення. Автор ставить своїм завданням дати стислий огляд опублікованих та архівних джерел про становище селян та антифеодальну боротьбу на Правобережній Україні в другій половині XVI ст.

Значна кількість документів, що характеризують історію Правобережної України другої половини XVI ст., надрукована в документальних збірниках. Особливу цінність мають такі багатотомні археографічні видання, як «Архив Юго-Западной России»¹, «Памятники, издаанные Киевскою комиссией для разбора древних актов»², «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»³, «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси»⁴, «Zrótła dziejowe»⁵.

¹ «Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» (далее—Архив ЮЗР), ч. VI, т. I, К., 1876; ч. VII, т. I, К., 1886; ч. VII, т. II, К., 1890; ч. VII, т. III, К., 1905; ч. VIII, т. IV, К., 1907; ч. VIII, т. VI, К., 1911, та ін.

² «Памятники, издаанные Киевскою комиссией для разбора древних актов», т. I—II, К., 1898; т. III, К., 1898; т. IV, К., 1859.

³ «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и издаваемые археографическою комиссией, 1361—1598», т. I, СПб, 1863.

⁴ «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа», т. I, Вильно, 1867; т. IV, Вильно, 1867; т. VII, Вильно, 1870.

⁵ «Zrótła dziejowe», т. VI, Warszawa, 1877; т. XIX, Warszawa, 1899; т. XX, Warszawa, 1894.

Багатий фактичний матеріал міститься в окремих збірниках¹. Переважна більшість як багатотомних, так і окремих документальних збірників включає загальнодержавні юридичні акти, ухвали сеймів, обласні привілеї великого князя, королівські та великокнязівські грамоти на пожалування магнатам та шляхтичам угідь, земель, маєтків, сіл, міст, містечок, селян, скарги шляхтичів один на одного, пожалування магдебурзького права, дозволи на проведення ярмарків і торгів у містах і містечках, акти продажу та передачі сіл, маєтків, селян і т. ін.

Особливу цінність мають документи про ревізії (описи) українських замків, що від-

¹ «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни»; кн. «Акты, издаанные временною комиссией, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе», т. 1—2, К., 1849; «Записки о Южной Руси», т. I, СПб, 1856; т. II, СПб, 1857; «Сборник Муханова», СПб, 1866; П. А. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, 1578—1630, т. I, М., 1877; С. А. Бершадский, Русско-еврейский архив, т. 1—2, СПб, 1882; «Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией», т. XVIII, Вильно, 1891; «Акты Литовско-Русского государства, издаанные М. Довнар-Запольским», М., 1899; М. Ф. Владымирский-Буланов, Хрестоматия к истории русского права, вып. II, изд. IV, Киев—СПБ, 1901; «Жерела до історії України—Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, Матеріали до історії української козаччини к р. 1631», т. VIII, Львів, 1908; «История Беларуси в документах и материалах», т. I, Минск, 1936; «История Украины в документах и материалах», т. III; «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки)», К., 1941.

булися в 1545, 1552 і 1616 рр. Вони вміщені в «Архиве ЮЗР» (ч. VII, т. I, II, III) і «Zródłaŝ dziejowuŝch» (т. VI)¹. Описи Луцького, Володимирського, Кременецького, Житомирського, Київського, Остерського, Черкаського, Канівського, Брацлавського, Вінницького та інших замків і сіл, що були приписані до цих замків, містять багатий фактичний матеріал з історії селянства другої половини XVI—початку XVII ст., дають можливість показати ріст феодальних повинностей протягом цього періоду.

Ряд окремих документів з історії Правобережної України другої половини XVI ст. опубліковано в періодичних виданнях, таких, як «Киевская старина»², «Записки Наукового товариства імені Шевченка»³, «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца»⁴ та ін.

Великий інтерес і значну цінність для вивчення історії України XVI ст. має мемуарна література. До неї слід віднести тогочасні хроніки, листи, мемуарні, літературні та полемічні твори сучасників. При вико-

¹ Описи українських замків в 1545 р. також вміщені в книзі «Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов», т. IV.

² Верещинский Иосиф (киевский бискуп), Киев триста лет назад, Способ заселения нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности без обременения Его Величества короля и без затрат для короны польской, объясненный господам послам будущего Краковского сейма, журн. «Киевская старина», 1894, № 3; Е. К., Свидетельство современника о Наливайке, там же, 1895, № 2; «Старинный проект заселения Украины (1590 г.)», там же, 1895, № 3; В. А., К истории восстания Наливайка, там же, 1896, № 10.

³ «Кілька київських документів XV—XVI вв.», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. XI; «Два документи до внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в.», там же, т. XIII; «Документ 1586 р. про козацький промисл», там же, т. XIX; «Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.», там же, т. XXXI—XXXII; «Лист короля Стефана Баторія до алги з р. 1577», там же, т. XLIV.

⁴ И. Я. Спрогис, Духовное завещание мстиславского каштеляна Семена Войны, 1599 г., 1-го марта, «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца», кн. 12, отд. III, материалы, 1898; И. М. Каманнин, Материалы по истории казацкого землевладения (1494—1668 гг.), там же, кн. 8, отд. III, материалы, 1894; О. А. Фотинский, К истории первых времен унии на Волыни, там же, кн. 19, вып. I, отд. III, 1906; А. В. Стороженко, Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами, там же; М. Н. Ясинский, Материалы для истории Луцкого Трибунала (1578—1589 г.), там же, кн. 13, отд. III, материалы, 1899.

ристанні їх треба мати на увазі, що всі вони написані представниками панівного класу феодалів і мають тенденційний характер. Значну спадщину для істориків залишили учасники тодішніх подій—С. Жолкевський¹, Л. Гурницький², М. Стрийковський³, Мартін та Іоакім Бельські⁴. Незважаючи на тенденційність в їхніх хроніках та листах, ми знаходимо в них дані про дальший наступ феодалів на українське та польське селянство і антифеодальну боротьбу народних мас в Речі Посполитій.

Великий інтерес для дослідника мають мемуари Михайла (або Михалона) Литвина, Блез де-Віженера, Л. Горещького, Е. Ляссоти⁵, Ф. Євлашевського, Г. Боплана⁶, барона С. Герберштейна⁷, які жили на Україні або відвідали її в другій половині XVI—на початку XVII ст. В цих мемуарах розповідається про феодальні повинності, побут і звичаї селян, козаків та міщан. Певну цінність становлять твори князя А. М. Курбського⁸, який останні роки свого життя провів на Україні.

Особливе місце займають полемічні твори видатного представника тогочасної української культури Івана Вишенського⁹, який гнівно виступав проти уніатів, єзуїтів, польських та українських феодалів, показував тяжке становище українського селянства.

З історії селянства Правобережної України другої половини XVI ст. існує велика

¹ «Pisma Stanisława Żółkiewskiego», Lwów, 1861; «Listy Stanisława Żółkiewskiego», 1584—1620, Kraków, 1868.

² Łukasz Górnicki, Dzieje w Koronie Polskiej za Zygmunta I i Zygmunta Augusta aż do śmiercie jego z przytaczaniem niektórych postronnych ciekawości od roku 1538 aż do roku 1572 przez Łukasza Górnickiego Tykocinskiego i Wasilkowckiego starosty spisane w Warszawie, MDCCCLIV.

³ «Kronika Macieja Strykowskiego, Zbiór dziejopisów polskich we czterech tomach zawarty», т. II, Warszawa, 1760.

⁴ «Kronika Marcina Bielskiego», т. I—III, Sanok, 1856; Iochima Bielskiego, Dalszy ciąg Kroniki Polskiej, Warszawa, 1851.

⁵ «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I (XVI ст.), К., 1890; вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896.

⁶ Там же, вып. II.

⁷ Барон Герберштейн, Записки о Московии, СПб, 1866; «Записки о московитских делах», СПб, 1908.

⁸ «Сочинения князя Курбского, т. I, Сочинения оригинальные», «Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою археографическою комиссиею» (далі—«РИБ»), т. XXXI, СПб, 1914.

⁹ Иван Вишенский, Сочинения, М.—Л., 1955; «Акты Южной и Западной России», т. II, СПб, 1865; И. Житецкий, Неизданные сочинения Иоанна Вишенского, журн. «Киевская старина», 1890, № 6, Приложения.

кількість неопублікованого архівного матеріалу. Багато документів зосереджено в Центральному державному історичному архіві УРСР (далі—ЦДА УРСР) у Києві¹. Особливо багаті фонди Кременецького магістрату, фонди земських і городських судів, зокрема Луцького, Володимирського і Кременецького² земських, Вінницького, Житомирського, Київського городських судів та ін. Окремі матеріали є у фондах українських монастирів та у фамільних фондах. Більшість їх містять дані про Волинське і Київське воєводства; про Брацлавщину документів дуже мало. Значна кількість матеріалів—це актові книги, в які заносилися судові рішення, поміщицькі скарги, дарственні, заставні, орендні, купчі та інші записи.

В Центральному державному архіві давніх актів СРСР (далі—ЦДАДА СРСР) є фонд Литовської Метрики. Він необхідний при вивченні історії Литви, Білорусії, України, Польщі, Латвії, Естонії та російських земель³. Значний інтерес для істориків становить Коронна Метрика, що зберігається у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві. В Литовській Метриці зосереджено офіційний матеріал—в переважній більшості великокнязівські грамоти,—але й з них ми дізнаємося про феодальну експлуатацію селян та про класову боротьбу на Україні в XVI ст.

На основі вивчення вищезгаданих друкованих та архівних матеріалів можна поставити і висвітлити такі важливі питання, як розвиток магнатського та шляхетського землеволодіння, заснування та розширення поміщицьких фільварків, розвиток товарно-грошових відносин, форма та еволюція феодальної земельної ренти, зростання групи

феодално-залежних селян та їх безправ становище, антифеодальна боротьба народних мас.

В середині XVI ст. Правобережна Україна перебувала в складі Великого князівства Литовського. В 1569 р. польські феодали, використавши зраду українських шляхтичів та підтримку окремих литовських магнатів, домоглися на Люблінському сеймі ухвали про створення Речі Посполитої включення Волині, Брацлавщини та Київщини в склад Польського королівства. Майже всі українські землі перейшли в шляхетської Польщі. Україна фактично була перетворена на справжню колонію.

Незважаючи на ці обставини, на Україні, в тому числі й Правобережній, в другій половині XVI ст. повільно, але неухильно відбувався розвиток міст, ремесла і торгівлі. Зокрема про розвиток ремесла свідчить цілий ряд документів, вміщених в «Архив ЮЗР» (ч. VII, т. I), в Литовській Метриці та у матеріалах фондів ЦДА УРСР. Серед них чимало матеріалів про існування ремісничих цехів, про дозвіл засновувати в окремих містах нові цехи, про боротьбу між цеховими майстрами і партачами², про ремісників, які працювали за наймом. Надзвичайно цінний матеріал про міських та сільських ремісників по кожному воєводству вміщено в поборових списках по воєводствах: Волинському (за 1570, 1577—1578, 1583, 1589 рр.), Київському (за 1570, 1581, 1629 рр.) і Брацлавському (1569, 1629 рр.)³

З розвитком ремесла на Правобережній Україні зростали старі та виникали нові міста. Чимало документів про українські міста вміщено в «Архиве ЮЗР» (ч. V, т. II). З неопублікованих джерел слід назвати матеріали фондів городських судів, міських магістратів та грамоти-привілеї, видані містам, феодалам і міщанам.

Із зростанням ремесла і міст відбувався й розвиток торгівлі. Матеріали про торгівлю на Україні є в більшості документальних збірників та архівних фондів. Якщо про ярмарки і торги зафіксовані лише окремі факти, то про зовнішню торгівлю є цілий ряд детальних описів.

В другій половині XVI ст. на Правобережну Україну постійно нападали кримські татари. Про лихоліття, яке зазнавав український народ від татарських нападів, говориться і в фольклорі, і в мемуарах сучасників, і в документальних збірниках, і нарешті, в архівних фондах, особливо у фонді Литовської Метрики.

Протягом другої половини XVI ст. відбувалося даліше закріпачення селян і вочас змінювалось юридичне оформлення

¹ «Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве, Путеводитель», К., 1958.

² «Кременецкий земський суд, Описи актових книг XVI—XVII ст.», вип. I, кн. 1—11 (1568—1598 рр.), К., 1959.

³ С. Л. Пташицкий, Описание книг и актов Литовской Метрики, СПб, 1887; «Об издании Литовской Метрики», «Летопись занятий археографической комиссии», вып. XIX, СПб, 1908; «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции», кн. XXI, М., 1915; А. Н. Яценский, Спроба крытычнага вывчэння кнігі данін вялікага князя Казіміра, «Гісторыка-археалягічны зборнік», т. II, Мінск, 1926; Д. И. Довгялло, Літоўская Мэтрыка, «Працы першага з'езду даследчыкаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі», 17—18 студзеня 1926 г., Мінск, 1926; М. П. Тихомиров, Источниковождение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в., М., 1940; И. Л. Маяковский, Очерки по истории архивного дела в СССР, ч. I, М., 1941; Н. Г. Березков, Литовская Метрика как исторический источник, ч. I, М.—Л., 1946; J. Jakubowski, Archiwum państwowe W. X. Litowskiego i jego losy, «Archeion», IX, Warszawa, 1931.

¹ Особливу цінність має «Дневник Люблинского сейма 1569 года, Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским» (СПБ, 1869), матеріал якого свідчить про загарбання Правобережної України шляхетською Польщею.

² Позацехові майстри.

³ «Zrodła dziejowe», tt. XIX, XX.

прав феодалів на селян. Вивчення, наприклад, Литовських статутів 1529, 1566 і 1588 рр. дає можливість побачити, як феодалі обмежували і зовсім ліквідували права селян. Серед юридичних документів особливе місце займає «Устава на волоки» 1554 р.¹, яка закріпила за поміщиками право засновувати фільварки і примушувати селян відбувати в них панщину. Значний документальний матеріал про безправ'я селян вміщений в окремих документальних збірниках². Дані про свавілля українсько-польських магнатів та шляхтичів зібрав В. Мількович³. Окремі документи з цього питання є в «Архиве ЮЗР» (ч. VI, т. 1), у фондах Житомирського і Луцького гродських судів та Володимирського земського суду в ЦДІА УРСР.

Тяжкий соціальний гніт на Правобережній Україні доповнювався національно-релігійним гнобленням. Польські феодалі активно підтримували єзуїтів і папу римського в їх політиці околичення українського народу. Результатом цієї політики була Брестська церковна унія 1596 р. Про Брестську унію та національно-релігійний гніт розповідає цілий ряд документальних збірників, а також опубліковані окремі документи⁴.

При вивченні історії Правобережжя другої половини XVI ст. велике значення має дослідження феодального землеволодіння, особливо шляхетського і магнатського. Матеріали з цього питання розкидані в усіх томах «Архива ЮЗР», ними багата Литовська Метрика, особливо книги 17, 20, 22, 23, 35, 36, 37, 38 та ін. Окремі матеріали є у фонді Володимирського земського суду та фамільних фондах ЦДІА УРСР.

При вивченні фільваркових господарств велику цінність мають інвентарі (описи) фільварків. Різноманітні дані про фільвар-

ки вміщені в таких виданнях, як «Архив ЮЗР», «Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов», «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского...» та ін. Цінні матеріали про інвентарі шляхетських маєтків усієї Речі Посполитої XVI—XVII ст. опублікував В. Хоментовський¹.

У фонді Литовської Метрики самих описів феодальних позинностей селян немає, але королівські грамоти на пожалування феодалам земель разом із селянами дають можливість визначити й феодальні повинності селян. Більшість грамот стосується Волині. Королівські грамоти першої половини і середини XVI ст., як правило, повідомляють, що землі на Волині роздавалися «з даними грошовими и медовыми из бобровыми и куничными и службами»².

Про феодальні повинності державних селян у другій половині XVI ст. значний матеріал містять інвентарі королівських (так званих господарських) замків, що знаходилися на Правобережній Україні. Інвентарі по одних і тих же замках склалися в 1545 і 1552 рр.; це дає можливість визначити виникнення нових феодальних повинностей і порівняти їх з попередніми.

В «Архиве ЮЗР», а також у фондах ЦДІА УРСР та ЦДАДА є матеріали про зростання волосного козацтва у південній частині Київського та Брацлавського воеводств. Як відзначається в окремих документах, феодалі-старости уже в середині XVI ст. примушували козаків виконувати окремі феодальні повинності. Є дані про найми бідних козаків заможними козаками, селянами і міщанами.

Друковані та архівні матеріали свідчать про антифеодальну боротьбу українських селян, козаків та міщан. В другій половині XVI ст. найбільш поширеною формою боротьби селянських мас проти кріпосників були втечі. Про них чимало документів вміщено в «Архиве ЮЗР», а також у фонді Литовської Метрики та у фондах ЦДІА УРСР.

Після Люблінської унії 1569 р. селянські втечі набирали масового характеру. З втікачами польсько-шляхетський уряд проводив нещадну боротьбу³. Дуже часто

¹ «Русская историческая библиотека», т. XXX, Юрьев, 1914.

² «Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв., Документы и материалы по истории народов СССР», Л., 1936; A. F. Dziatyński, Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, Tuzież rozprawę seimowe o tych ze prawach od roku 1544 do roku 1569, Poznań, 1844; «Codex diplomaticus Poloniae», t. I—IV, Ed. Ł. Ryszczewski et A. Muczkowski, Warszawa, 1847—1887; «Volumina legum», tt. I, II, III, IV, Petersburg, 1859.

³ W. Miłkowi cz, Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, t. I, Leopoli, 1895.

⁴ «Документы, объясняющие историю западнорусского края и его отношения к России и к Польше», СПб, 1865; «Памятники полемической литературы в Западной Руси», т. I, т. IV, СПб, 1878, т. II, т. VII, СПб, 1882; т. III, т. XIX, СПб, 1903; «Описание Архива западнорусских униатских митрополитов», т. I, СПб, 1897.

¹ W. Chomiętowski, Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII w., Warszawa, 1876.

² ЦДАДА СРСР, ф. Литовської Метрики, I, А., кн. 22, арк. 7—8; кн. 17, арк. 184—185, 150—151, 425—426; кн. 22, арк. 23—25; кн. 20, арк. 67—69, 152—154 і т. д.

³ Окремі документи про боротьбу уряду з втікачами вміщені в «Volumina legum» т. I, II; «Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529»: И. Малиновский, Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого княжества Литовского, Томск, 1901.

селяни тікали до сусідніх поміщиків¹, а також за межі краю, наприклад, з Волинського воєводства, північної частини Київського та Брацлавського воєводств — у південні землі Київщини та Брацлавщини. Про масовий характер втеч у південні райони свідчать численні поміщицькі скарги².

Більш активною і досить поширеною формою класової боротьби на селі було захоплення або знищення селянами панського майна. Часто селяни підпалювали поміщицькі маєтки, садиби і будівлі, нападали на панів та їхніх слуг. Багато матеріалу з цих питань знаходиться у фондах ЦДІА УРСР, а також у томах «Архива ЮЗР»; окремі цікаві факти є в книзі «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского...» (т. 1, 2). Оpubліковано документи про спільну антифеодалну боротьбу українського і білоруського народів у 80—90-х роках³.

Найвищою формою антифеодалної боротьби були великі селянсько-козацькі повстання, які переростали в селянські війни. Виступи українського народу в 1591—1593 рр. під проводом К. Косинського і в 1594—1596 рр. на чолі з С. Наливайком і Г. Лободою були першими селянськими війнами періоду феодалізму на Україні. Ці події знайшли відображення у багатьох документальних збірниках⁴.

Селянська війна 1594—1596 рр. з України перекинулася на землі братньої Білорусії. Про дружбу двох братніх народів у боротьбі з ворогами є окремі документи, в тому числі про штурм українських та білоруських повстанців м. Могильова на Дніпрі 30 листопада 1595 р., про розгром шляхтичів і багатих міщан у Могильові та навколишніх селах, про запеклий бій повстанців з 18-тисячним шляхетським військом і т. ін.⁵

¹ Цікаві матеріали про одинокі втечі зберігаються в ЦДІА УРСР у актових книгах гродських та земельних судів.

² Дуже багато шляхетських скарг надруковано в XXI томі «*Źródła dziejowe*».

³ «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России», т. I; «Баркулабовская летопись», «Беларускі архіў», т. 1—2, Менск, 1927; П. Кулиш, Матеріали для історії воссоединения Руси, т. I, Баркулабовская хроника.

⁴ Е. К., Свидетельство современника о Наливайке, журн. «Киевская старина», 1895, № 2; П. Кулиш, Матеріали для історії воссоединения Руси, т. I; «Архив ЮЗР», ч. III, VII, т. I; «Жерела до історії України-Руси», т. VIII; «Собрание государственных грамот и договоров», т. II, М., 1819; А. Стороженко, Стефан Баторий и днепровские казаки, К., 1904, Приложение «Kronika Marcina Bielskiego», т. II; «Listy Stanisława Żółkiewskiego».

⁵ «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Запад-

ной России», т. VII; П. Кулиш, Матеріали для історії воссоединения Руси, т. I, Баркулабовская хроника; «Kronika Marcina Bielskiego», т. III; «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», в. II; «Летопись занятий археографической комиссии, Несвижский архив», СПб, 1871; «Акты Южной и Западной России», т. I.

Ряд матеріалів свідчать про те, що у селянській війні 1594—1596 рр. певне місце посідала боротьба проти національно-релігійного гноблення. З цього боку цікаві факти про розгром католицьких костелів та маєтків уніатів¹. Окремі документи, особливо листи магнатів, дають можливість уявити розмах повстання і смертельний переляк феодалів².

Слід відзначити, що значну цінність для вивчення повстання 1594—1596 рр. становлять листи С. Жолкевського³ — одного з головних керівників придушення українських повстанців. З них ми найбільш повно дізнаємося про розгром повстанців у Солонийській битві, про ту ганебну роль, яку відіграв С. Жолкевський як кат українського народу. Про цю битву розповідають також інші матеріали, характеризуючи її як справжню Солонийську різню⁴.

Повстання 1594—1596 рр. мало відгуки в інших державах, зокрема в Росії та Австрії. Існують документи про прагнення повстанців перейти в Російську державу⁵.

Названі документи знайомлять радянських людей з минулим українського народу, розповідають про його боротьбу проти соціального та національного гніту.

І. М. ШЕКЕРА

ной России», т. VII; П. Кулиш, Матеріали для історії воссоединения Руси, т. I, Баркулабовская хроника; «Kronika Marcina Bielskiego», т. III; «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», в. II; «Летопись занятий археографической комиссии, Несвижский архив», СПб, 1871; «Акты Южной и Западной России», т. I.

¹ «Архив ЮЗР», ч. I, т. VI; ч. III, т. I; В. И. Щербина, Новые материалы для истории Руси Литовской и Московской в конце XVI и начале XVII столетий, «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца», 1894, кн. 8, отд. 4.

² В цьому відношенні цікавий лист магната Сапеги від 8 січня 1596 р. до князя Радзівілла. Сапега писав: «Хлопи наші піддані најжджають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки зв'язані: не тільки не можемо відплатити їм, але навіть оборонитися від них. Треба було б се воїнство викоринити» (Archivum domus Sapiehanae, Tomus I, Continet codicem epistolarem, 1575—1606, Archivum domus Sapiehanow wydane staraniem rodziny, tom I, Listy z lat 1575—1606. Opracował dr A. Prochaska, Lwów, 1892).

³ «Listy Stanisława Żółkiewskiego»; «Pisma Stanisława Żółkiewskiego».

⁴ «Матеріали до історії козацьких рухів 1590 років», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. XXXI—XXXII; «Жерела до історії України—Руси», т. VIII, «Kronika Marcina Bielskiego», т. III.

⁵ «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными», т. II, СПб, 1852.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ГЕРОІЧНИЙ ШЛЯХ КПРС

«Історія Комуністичної партії Радянського Союзу»,
Держполітвидав УРСР, К., 1959, 703 с.

Всі радянські люди, а також наші зарубіжні друзі з великим інтересом зустріли вихід у світ нової книги — «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу»¹. Вивчення героїчної історії КПРС допомагає трудящим нашої країни глибше зрозуміти явища і події сучасного суспільного життя, ясніше побачити перспективи майбутнього, більш успішно боротися за побудову комунізму. «Славна історія нашої партії,—говориться в звітній доповіді Центрального Комітету ХХ з'їздові КПРС,—і далі повинна бути одним з найважливіших джерел виховання кадрів»².

Колектив авторів нової книги керувався настановами ХХ з'їзду КПРС, на якому перед істориками було поставлене завдання — створити популярний марксистський підручник історії партії з науковим узагальненням всесвітньоісторичного досвіду боротьби КПРС за комунізм, а виклад подій довести до наших днів.

Автори в цілому справилися з цим відповідальним завданням.

Видання підручника «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» є визначною подією в ідейному житті нашої партії. Історія КПРС показана в ньому як

наука про закономірності виникнення і розвитку Комуністичної партії, її теоретичної і практичної діяльності, її боротьби за перемогу соціалістичної революції, за встановлення диктатури пролетаріату і побудову комуністичного суспільства в СРСР.

До видання підручника «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» найбільш визначною узагальнюючою працею з історії нашої партії був «Короткий курс історії ВКП(б)». Він відіграв велику роль у піднесенні ідеологічної роботи. Але з часу його виходу минуло понад 20 років. Протягом цих років звершилися події всесвітньоісторичного значення, які не могли, безумовно, знайти відображення на сторінках «Короткого курсу». Проте справа не тільки в цьому. В «Короткому курсі історії ВКП(б)» мали місце помилки фактичного порядку, нечіткі й неправильні твердження, пов'язані з культом особи М. В. Сталіна. Треба також мати на увазі й те, що ця книга відбивала тогочасний рівень розвитку історичної науки. А історична наука, як і всяка інша наука, не стоїть на місці, вона розвивається і збагачується новими даними і узагальнюючими висновками. Все це викликало необхідність створити новий марксистський підручник з історії КПРС.

* * *

У новій книзі на основі останніх досягнень марксистсько-ленінської науки дається стислий виклад більш ніж півстолітньої історії створеної великим Леніним партії комуністів. У ній знайшов відображення 75-річний (починаючи з 1883 р.) шлях боротьби робітничого класу нашої країни за світле майбутнє всього людства—за комунізм.

Використавши все позитивне, що було в історико-партійній літературі, в тому числі і в «Короткому курсі», авторський колектив створив таку працю, в якій історія КПРС висвітлюється з дійсно наукової точки зору, на базі конкретних і перевірених фактів.

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу поділяється на два головних періоди. Перший період — це роки боротьби партії за повалення самодержавства і

¹ Підручник підготовлений авторським колективом у складі: Б. М. Пономарьов, член-кореспондент Академії наук СРСР (керівник); І. М. Волков, професор; М. С. Волін, кандидат історичних наук; В. С. Зайцев, кандидат історичних наук; А. П. Кучкін, доктор історичних наук; І. І. Мінц, академік; Л. А. Слєпов, кандидат економічних наук; О. І. Соболев, кандидат філософських наук; А. А. Тимофєєвський, кандидат історичних наук; В. М. Хвостов, член-кореспондент Академії наук СРСР; М. І. Шатагін, доктор історичних наук.

Переклад на українську мову здійснив Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

² М. С. Хрущов, Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу ХХ з'їздові партії, Держполітвидав УРСР, К., 1956, стор. 128.

капіталізму, за встановлення диктатури пролетаріату. Другий — це період діяльності партії при владі, її боротьби за перемогу соціалізму і комунізму в нашій країні.

Підручник «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» складається з 18 розділів. У ньому зроблені уточнення в періодизації історії партії. Періодизація до 1923 р. здійснена в книзі у відповідності з вказівками В. І. Леніна, зробленими ним у статті «Дитяча хвороба «лівізму» в комунізмі» та в інших працях. Щодо наступних років, то тут авторський колектив дав періодизацію у відповідності з основними етапами діяльності партії по керівництву будівництвом соціалізму і комунізму в нашій країні.

На сторінках книги підкреслюється, що марксистсько-ленінська партія в нашій країні виникла в нерозривному зв'язку з міжнародним революційним рухом на базі зростання і розвитку робітничого революційного руху всередині країни. Робітничий рух і революційна думка в Росії прийшли до марксизму в результаті численних жертв, випробування на практиці і критичного зіставлення різноманітних теорій.

Всередині 90-х років XIX століття настає новий, ленінський етап у розвитку марксизму. В підручнику на відміну від минулих праць з історії партії розкривається суть цього етапу і дається такий висновок: «Діяльність В. І. Леніна в 90-х роках, висунути ним ідеї, непримиренна боротьба проти перекручень марксистської теорії, виховання партійних кадрів і робітничих мас у революційному дусі — все це поклало початок новому, ленінському етапові в розвитку марксизму»¹. В особі Леніна виступив великий вождь пролетаріату, геніальний продовжувач справи Маркса і Енгельса.

Важливе принципове значення має висвітлення в новому підручнику питання про час створення ленінської партії більшовиків. В книзі виправлено помилкове твердження «Короткого курсу історії ВКП(б)» про те, що більшовицька партія нібито оформилась лише на Празькій партійній конференції в 1912 р., а не на II з'їзді РСДРП у 1903 р. З цього приводу в книзі наголошується відоме ленінське положення: «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»². Разом з цим при висвітленні Празької конференції підкреслюється її важливе місце в історії нашої партії і всього міжнародного революційного руху, як події, що закріпила перемогу більшовиків над меншовиками, над опортунізмом.

Сторінка за сторінкою книга показує

діяльність Леніна і його соратників по будівництву більшовицької партії, по згуртуванню її на марксистських ідейних і організаційних основах. Партія більшовиків була вихована в гострих і непримиренних битах з ідейними противниками революційного марксизму — пародниками, «еконістами», меншовиками, есерами, різного роду буржуазними націоналістами всередині країни і з реформістами в робітничому русі на міжнародній арені.

Цілком правильно зробили автори підручника, що показали, як у процесі розвитку революції 1905—1907 рр. більшовики, йдучи на чолі боротьби трулящих мас проти самодержавства, остаточно розмежувались з меншовиками по корінних питаннях революційної боротьби. Це тим більш важливо, що деякі історики не так давно виступали з ревізіоністськими твердженнями, нібито в 1905—1907 рр. відбувалось «об'єднання більшовиків з меншовиками. Ці твердження не відповідають дійсності. Більшовики ніколи, ні в яких умовах не переставали вести ідейної і політичної боротьби з меншовиками як з опортуністами, з провідниками буржуазного впливу на пролетаріат.

В. І. Ленін був творцем дійсно революційної марксистської партії більшовиків — партії нового типу, партії соціальної революції і диктатури пролетаріату. Створення більшовицької партії стало поворотним пунктом у російському і міжнародному революційному русі.

Авторський колектив показав діяльність В. І. Леніна як зразок творчого підходу до марксизму, нерозривної єдності теорії і практики, революційної сміливості та мудрості в керівництві робітничим рухом. На сторінках книги розкривається історичне значення багатьох найважливіших ленінських творів, які становлять ідейне багатство партії, її непорушний теоретичний фундамент, показується величезна роль у розвитку марксистсько-ленінської теорії рішень партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.

У книзі дається чітке і вичерпне визначення ленінізму, який є продовженням і розвитком марксизму, марксизмом епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, виникнення і розвитку світової соціалістичної системи, епохи переходу людського суспільства від капіталізму до комунізму (стор. 6—7).

Якщо в «Короткому курсі» висвітлення окремих проблем ленінізму (ідеологічні, організаційні, тактичні, теоретичні основи партії) давалось у перших розділах книги, при викладі початкових періодів діяльності партії і пов'язувалось лише з окремими працями В. І. Леніна, то в новому підручнику згадані основи партії розкриваються в розвитку, протягом усієї історії КПРС.

Всі основні питання ленінізму — про керівну роль марксистської партії в робіт-

¹ «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 37. (Далі при цитуванні книги посилання будуть даватись лише на сторінки безпосередньо в тексті статті).

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 8.

ничому русі, в будівництві нового суспільства; про диктатуру пролетаріату, її форми, суть і завдання; про союз робітничого класу і селянства; про можливість перемогти соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, країні; про шляхи будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства, про пролетарський інтернаціоналізм та багато інших — висвітлюються в новому підручнику в тісному зв'язку з життям, з революційною боротьбою і творчою діяльністю нашого народу та його авангарду — Комуністичної партії.

Новий підручник розповідає про важку роботу більшовиків в умовах підпілля і сваволі царських властей, про їх уміння організувати, об'єднати маси і повести на боротьбу проти реакційних сил старого суспільства. «Більшовики, — підкреслюється в книзі, — на ділі довели свою відданість народові і вірність революції. Вони дали пролетаріатові революційну перспективу і твердо відстоювали повсякденні потреби й інтереси трудящих» (стор. 137). Робітничий клас бачив у більшовиках вірних друзів і надійних керівників.

Видатне місце в теоретичній і практичній роботі партії зайняло національне питання. Створюючи свої організації по принципу пролетарського інтернаціоналізму, більшовицька партія весь час невтомно боролась проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, домагалась згуртування трудящих усіх національностей на боротьбу проти спільного ворога — царизму і капіталізму.

В новій книзі набагато повніше, ніж у попередніх працях по історії КПРС, розкривається лєнінська стратегія і тактика партії під час буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій та наступних етапів розвитку країни, безпосередня організаторська робота партії в масах.

Наявність більшовицької партії та її керівництво масами були найважливішою умовою перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цій партії, як революційному і послідовному захиснику інтересів трудящих, народні маси вручили свою долю. За її закликом вони повалили владу капіталістів і встановили соціалістичну республіку Рад. Було покладено початок новій ері в історії людства — ері торжества соціалізму і комунізму. В підручнику вказується, що з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий етап в історії Комуністичної партії. З партії повалення експлуататорського ладу вона перетворилася в правлячу партію, в партію творців нових форм суспільного ладу. Ще більш багатим і різноманітним став досвід КПРС. Вона повинна була теоретично розробити і практично вирішити такі питання, які ще ніколи не стояли перед жодною країною, перед жодною партією.

Це найрізноманітніші питання переходу

від капіталізму до соціалізму і розвитку соціалістичного суспільства по шляху до комунізму. Назвемо найголовніші з них: здійснення диктатури пролетаріату на різних етапах розвитку соціалістичного суспільства; здійснення союзу робітничого класу і селянства під керівництвом робітничого класу протягом усього періоду переходу від капіталізму до соціалізму; розв'язання національного питання; розроблення основних проблем переходу від соціалізму до комунізму; створення соціалістичних форм господарства; ліквідація експлуататорських класів і знищення експлуатації людини людиною; вироблення нових принципів у відносинах між державами; утвердження соціалістичної ідеології і перемога наукового, марксистсько-лєнінського світогляду; здійснення керівної ролі партії в системі диктатури пролетаріату; зміцнення єдності партії на гранітній основі марксизму-лєнінізму; розвиток внутріпартійної демократії; зміцнення зв'язків з братніми партіями на основі принципів марксизму-лєнінізму та пролетарського інтернаціоналізму та ряд інших питань.

Автори книги не тільки визначили ці питання в передмові, а й показали, як вони розроблялися партією і проводилися практично в життя в конкретно-історичних умовах на всіх етапах соціалістичного будівництва.

Другий, післяжовтневий період починається розділом «Боротьба партії за розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади (жовтень 1917 р.— 1918 р.)». Раніше це питання включалося в розділ про підготовку та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Те, що автори виділили його окремо, дає можливість більш чітко визначити рамки Жовтневого перевороту і ясніше показати важливе історичне значення перших кроків Радянської влади. Діцільно підкреслити важливість цього періоду в історії партії для долі народів національних районів Росії. Якраз у той час на Україні, в Білорусії та в інших національних районах відбувався бурхливий процес соціалістичної революції, встановлювалась Радянська влада.

Післяжовтневий період в історії партії — період величких перемог соціалізму. Проте в старих підручниках йому приділялось зовсім мало уваги. Нова книга виправляє цей істотний недолік. Викладу діяльності партії в післяжовтневий період присвячено одинадцять розділів, або дві третини всієї книги. В цих розділах висвітлюється героїчна боротьба партії та народу за збереження завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, за зміцнення диктатури пролетаріату, за проведення індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, за перетворення нашої Батьківщини з відстакої в техніко-економічному відношенні країни в могутню соціалістичну державу.

В новій книзі автори ширше і чіткіше висвітлюють хід громадянської війни, всебічно показують діяльність партії по мобілізації трудящих на боротьбу з внутрішніми і зовнішніми ворогами. На відміну від «Короткого курсу історії ВКП(б)» в цьому підручнику набагато глибше розкривається роль В. І. Леніна в організації оборони соціалістичної Вітчизни.

Авторський колектив підкреслює міжнародне значення нової економічної політики, розробленої В. І. Леніним, який вчив, що всюди, де відбудеться пролетарська революція, робітничий клас будуватиме соціалізм разом з селянством і що проведення заходів, своєрідних для непу, буде неминучим. Досвід країн народної демократії повністю підтверджує це геніальне ленінське передбачення.

Ленінський план побудови соціалізму зустрів шалений опір з боку класово ворожих елементів та їх агентури всередині партії — троцькістів, зінов'євців, бухаринців, націонал-ухильників та інших капітулянтів. В «Історії КПРС» з цього приводу вказується: «Питання про можливість побудови соціалізму в СРСР було основним і найгострішим питанням, по якому вели запеклу боротьбу з партією всі опортуністи, всі фракційні угруповання, серед яких провідну роль відігравало троцькістське угруповання. Всі вони намагалися збити партію з ленінського шляху і перевести її на інший шлях, що веде до буржуазної демократії, до реставрації капіталізму в Радянській країні.

Партія рішуче розгромила ці угруповання. В цьому величезна заслуга великого Леніна, який показав зразок непримиренності до опортуністів і дав партії могутню ідейну зброю боротьби за єдність і монолітність її рядів, за залізну дисципліну, за нетерпимість до всякої фракційності» (стор. 356).

В книзі яскраво показано, що здійснення соціалістичної індустріалізації СРСР, колективізації сільського господарства, перемога соціалізму в нашій країні були б неможливі, якби партія не розгромила ідейно і організаційно ворогів ленінізму.

Досвід боротьби проти антипартійних угруповань є визначним надбанням нашої партії, всього міжнародного комуністичного руху, він завжди допомагав і допомагає робітничим марксистським партіям в їх боротьбі за чистоту своїх рядів, за вірність всепермагаючому вченню Маркса—Енгельса—Леніна.

Комуністична партія підняла і організувала народні маси на боротьбу з відсталістю, з загрозою поневолення іноземними державами, за побудову соціалізму. Під її випробуванням керівництвом був забезпечений небувалий прогрес економіки із техніки, науки і культури. Соціалізм із мрії, чим він був віками, з наукового передбачення, яким його зробили Маркс і Енгельс, вперше в історії став живою дій-

сністю. Це був великий подвиг партії і на роду.

Позитивною рисою нового підручника є те, що діяльність КПРС викладається в ньому в нерозривному зв'язку з міжнародним революційним робітничим рухом. Будівництво соціалізму, комунізму в нашій країні було, перш за все, дійовою допомогою Комуністичної партії Радянського Союзу і народів СРСР міжнародному пролетаріатові та визвольному рухові і усьому світі. В той же час комуністичні партії та робітничий клас капіталістичних країн подавали підтримку першій соціалістичній країні в різноманітних формах. У цьому проявлялась і проявляється велика сила принципів пролетарського інтернаціоналізму, вірність робітничого класу і його авангарду — комуністів — закликові «Маніфесту Комуністичної партії» — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

В книзі на багатому матеріалі показано, що ленінська партія комуністів виступає як дійсно патріотична сила, яка послідовно і до кінця виражає і захищає інтереси трудящих нашої країни. Комуністична партія взяла в свої руки відповідальність за долю країни у найважчі дні вітчизняної історії, коли панівні експлуататорські класи поставили її перед загрозою розділу імперіалістичними хижакими. Партія забезпечила перемогу Радянської країни в двох вітчизняних війнах.

На відміну від праць періоду культури особи, коли заслуга перемог над ворогами в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. приписувалась майже одному Сталіну, новий підручник, правдиво показуючи величезні труднощі війни, розкриває організаторську роботу партійних організацій в тилу і на фронті, вирішальну роль КПРС і народних мас у переможному завершенні цієї героїчної боротьби.

В роки війни, як це підкреслюється в підручнику, радянський народ ще раз яскраво показав на ділі свою міжнародну солідарність і пролетарський інтернаціоналізм. Війна Радянського Союзу проти фашистських загарбників була не тільки війною за країну соціалізму, а й боротьбою за свободу народів Європи і Азії, за врятування людства від загрози поневолення фашизмом.

Значне місце в підручнику займають післявоєнні роки діяльності партії. В трьох останніх розділах книги, по суті, вперше зроблено всебічне узагальнення боротьби партії за відбудову і дальший розвиток народного господарства країни, за завершення побудови соціалізму та показано вступ Радянського Союзу в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Автори книги підкреслюють виключно важливе значення в історії КПРС періоду, який почався в 1953 р. Партія здійснила в 1953—1958 рр. ряд революційних заходів по розвитку соціалістичної промисловості, крутому піднесенню сільськогосподарського виробництва, підвищенню

матеріального і культурного рівня життя трудящих, по дальшому зміцненню радянського ладу.

Радянський Союз приступив до безпосереднього вирішення завдань будівництва комуністичного суспільства. В ці роки Радянська держава під керівництвом КПРС знайшла нові форми й методи зовнішньополітичної діяльності, що врятували людство від загрози нової світової війни, розгорнула енергійну й цілеспрямовану боротьбу за послаблення міжнародної напруженості.

Здійснення сміливих планів партії, які були продиктовані інтересами дальшого розвитку радянського суспільства в напрямку до комунізму, вимагало рішучого подолання шкідливих наслідків культу особи Й. В. Сталіна, відновлення ленінських норм партійного життя, посилення керівної ролі партії, підвищення творчої активності комуністів і всіх трудящих. З ініціативи товариша М. С. Хрущова партія та її ленінський Центральний Комітет викрили шкідливість культу особи, розгорнули рішучу боротьбу проти помилок і недоліків на всіх ділянках роботи.

В підручнику об'єктивно показана роль Й. В. Сталіна, відзначається, що він зробив багато корисного для Радянської країни, для КПРС, для всього міжнародного пролетарського руху. Разом з тим вказується і на серйозні помилки, які були допущені ним в останній період життя.

Ліквідуючи наслідки культу особи, партія перебудувала роботу партійних, державних і громадських організацій на основі ленінських традицій, відновила вищий принцип партійного керівництва — колегіальність керівництва. Все це піднесло керівну роль партії і викликало величезне піднесення політичної та трудової активності радянських людей.

На сторінках книги дається характеристика історичного значення ХХ з'їзду КПРС, який відкрив новий важливий етап у житті партії і країни, в міжнародному комуністичному і робітничому русі.

Керуючись рішеннями з'їзду, партія, її ленінський Центральний Комітет на чолі з товаришем М. С. Хрущовим розробили і здійснили ряд важливих політичних і господарських заходів програмного характеру, які збагатили теорію і практику комуністичного будівництва. Визначне місце серед цих заходів посідає докорінна перебудова управління промисловістю і будівництвом, реорганізація МТС і дальше зміцнення колгоспного ладу. Важливі заходи були здійснені партією в політичному житті: розширилися права союзних республік і місцевих Рад, підвищилась роль профспілок у господарському і культурному будівництві, ширше стали залучатися народні маси до управління Радянською країною.

В результаті всіх цих заходів було зроблено новий великий крок по шляху поступового переходу від соціалізму до

комунізму і створена міцна база для бурхливого розвитку всіх галузей народного господарства, для якнайшвидшого вирішення основного економічного завдання — наздогнати і перегнати передові капіталістичні країни у виробництві на душу населення.

На своєму шляху партія зустріла протидію з боку учасників антипартійної групи — Маленкова, Кагановича, Молотова, Булганіна, Шенілова. Партія змела з свого шляху цю жменьку фракціонерів і ще тісніше згуртувалась навколо ленінського Центрального Комітету під прапором марксизму-ленізму.

Як підкреслюється у заключенні до книги, єдність комуністичної партії, яка базується на ідейних принципах марксизму-ленізму, була й залишиться надалі головною умовою непорушності радянського ладу, цементуючою силою морально-політичної єдності радянського суспільства і запорукою перемоги комунізму в СРСР.

Останній розділ підручника присвячений ХХІ з'їздові КПРС. З'їзд констатував, що соціалізм у нашій країні переміг повністю і остаточно, і в своїх рішеннях накреслив величну програму розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

ХХІ з'їзд партії вніс новий вклад у теорію наукового комунізму. В його рішеннях і в доповіді товариша М. С. Хрущова теоретично висвітлені і розроблені найважливіші проблеми нового етапу комуністичного будівництва в Радянському Союзі — про закономірності переростання соціалізму в комунізм, про шляхи розвитку і зближення колгоспної і загальнонародної соціалістичної власності, про розподіл матеріальних благ між членами суспільства, про політичну організацію суспільства, державний устрій і управління в період розгорнутого будівництва комунізму.

Озброєна марксистсько-ленінською теорією, творчо розвиваючи її і застосовуючи в своїй практичній діяльності, партія освітлює трудящим шлях до комунізму.

Підручник «Історія КПРС» закінчується заключенням, у якому розглядаються основні підсумки героїчного шляху ленінської партії, говориться про те, чому вчить її славна історія.

* * *

Новий підручник вигідно відрізняється від «Короткого курсу історії ВКП(б)» набагато ширшим висвітленням діяльності місцевих партійних організацій, комуністичних партій союзних республік, які є невід'ємною, складовою частиною великої Комуністичної партії Радянського Союзу. При цьому автори наголошують, що за пропозицією В. І. Леніна єдина з самого початку створювалась як єдина організація робітників усіх національностей Росії.

Нас, перш за все, цікавить те, як у підручнику висвітлена діяльність одного

з бойових загонів КПРС — Комуністичної партії України. І тут відразу треба сказати, що в кожному розділі книги є матеріали про боротьбу українських партійних організацій за встановлення диктатури пролетаріату, за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні.

На сторінках книги вказується, що в 1875 р. була створена перша в країні самостійна організація передозих робітників «Південно-російський союз робітників». Вона оформилась в Одесі і мала своїх прибічників у Харкові, Ростові на Дону, Орлі, Таганрозі. «Історичною заслугою «Союзу», — говориться в новому підручнику, — було поширення ним у робітничому русі ідеї політичної боротьби і створення самостійної організації пролетаріату» (стор. 17). Поряд з петербурзьким і московським «Союзами боротьби за визволення робітничого класу» київський і катеринославський «Союзи боротьби» відіграли вирішальну роль у скликанні та проведенні першого з'їзду місцевих соціал-демократичних організацій, який проголосив створення партії.

В революційному пролетарському русі, на чолі якого йшли російські робітники, брали активну участь металісти, машинобудівники, гірники пролетарських центрів України. Як пишуть автори, в лютому — березні 1901 р. на вулиці Харкова, Києва та інших міст виходили демонстрації із заклинком повалити самодержавство. На промислових підприємствах Одеси, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Єлисаветграда влітку 1903 р. відбувалися політичні страйки. Під впливом революційної боротьби пролетаріату піднімалось на боротьбу селянство. Активною була ця боротьба в Полтавській, Харківській, Саратовській губерніях, де в 1902 р. селяни підпалювали маєтки, захоплювали поміщицькі землі.

Під керівництвом В. І. Леніна на Україні на основі рішень II з'їзду РСДРП виникли більшовицькі організації, які були складовою частиною ленінської партії. Вони пройшли велику школу виховання і політичного загартовування, рішуче борючись проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій — кадетів, меншовиків, есерів, анархістів та буржуазних націоналістів.

Читач знайде в підручнику з історії КПРС приклади героїчної боротьби більшовиків України в першій російській революції 1905—1907 рр., в період реакції, в роки нового революційного піднесення і світової імперіалістичної війни. Більшовики України завжди невтомно боролись за єдність революційних дій українського народу з російським та іншими народами Росії, вбачаючи в цьому запоруку визволення трудящих мас від соціального і національного гніту. В підручнику вказується: «Робітники України об'єднувалися і боролися в загальноросійських організаціях РСДРП; тут вони виховувалися у дусі класової боротьби і пролетарського інтернаціоналізму» (стор. 102).

Боротьба за перемогу соціалістичної революції на Україні була невід'ємною, складовою частиною Великої Жовтневої соціалістичної революції. Трудящі України сміливо пішли по шляху своїх російських братів і в союзі з ними завоювали Радянську владу. Автори книги підкреслюють, що партія створювала Радянську державу на базі добровільного союзу вільних національних республік. Коли в грудні 1917 р. в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, він проголосив Україну Радянською республікою і «урочисто заявив про встановлення тісного союзу Радянської України з Радянською Росією. Радянська Україна була першою радянською національною республікою» (стор. 238). В підручнику говориться, що партія більшовиків увібрала в себе найкращі елементи трудящих класів усіх національностей Росії, виховала з них відданих справі соціалізму і пролетарського інтернаціоналізму революціонерів. Серед них називаються імена Ф. А. Сергєєва (Артема), Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера. Це були загартовані в боротьбі діячі партії, які користувалися глибоким довірям трудящих.

У боротьбі за перемогу соціалістичної революції трудящі України яскраво продемонстрували вірність ідеям марксизму-ленінізму, свій патріотизм і інтернаціоналізм. Розгромивши Центральну раду, вони внесли великий вклад у справу боротьби за владу Рад в усій країні. Підручник «Історія КПРС» викриває зрадницьку роль Центральної ради, яка була оплотом буржуазно-націоналістичної контрреволюції, лютим ворогом українського народу.

Заслугою авторського колективу є те, що в книзі науково узагальнено досвід партійного будівництва в роки громадянської війни, розкрито процес створення комуністичних партій національних радянських республік. Ленінська лінія в цьому питанні полягала в тому, що національні організації повинні входити як складові частини в єдину централізовану Російську комуністичну партію з єдиним Центральним Комітетом, який керує всією її роботою.

Перший з'їзд більшовиків України (липень 1918 р.) об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі і створив Комуністичну партію України, як невід'ємну і складову частину РКП(б). У резолюції з'їзду «Про партію» вказувалось, що КП(б)У входить в єдину Російську комуністичну партію. «З'їзд, — говориться в новому підручнику, — продемонстрував вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму» (стор. 255).

Крім України, в другій половині 1918 р. і на початку 1919 р. створюються комуністичні партії Туркестану, Литви, Білорусії, Латвії, Естонії. Узагальнюючи цей процес, автори нового підручника зазначають: «Створення комуністичних партій радянських національних республік як складових і невід'ємних частин РКП(б)

ознаменувало повний етап у будівництві Комуністичної партії Радянської країни на основі лєнінського принципу пролетарського інтернаціоналізму і було зразком партійного будівництва в багатонаціональній соціалістичній республіці» (стор. 280).

Новий підручник на багатьох прикладах розкриває ту виключну увагу, яку приділяли партія та її Центральний Комітет, безпосередньо В. І. Ленін питанням радянського і партійного будівництва в національних республіках та зміцнення дружби народів нашої країни. В кінці грудня 1919 р. В. І. Ленін у зв'язку з перемогами над Денікініним звертається з листом до робітників і селян України, в якому підкреслює, що без союзу всіх народів країни перемоги Радянської влади не були б завойовані. Книга «Історія КПРС» нагадує читачеві знаменні лєнінські слова з цього листа: «Хто порушує єдність і найтісніший союз великоросійських і українських робітників і селян, той допомагає Колчакам, Денікініним, капіталістам-хижакам усіх країн»¹.

У підручнику підкреслюється особливо важливе значення резолюцій VIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) «Про Радянську владу на Україні» і «Про радянську політику на Україні». Рішення конференції допомогли комуністам України у розв'язанні найважливіших завдань радянського будівництва в республіці і зміцнили дружбу народів.

На закінчення IX розділу підручника автори вказують, що однією з основних причин перемоги Радянської країни над зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією була правильна національна політика Радянської влади. В громадянській війні зміцнювався союз трудящих різних національностей, які в рядах Червоної Армії боролися проти своїх ворогів. У коротких висновках до розділу говориться: «Трудящі пригноблених націй переконались, що в особі партії комуністів вони мають справжнього захисника інтересів народу, а в диктатурі пролетаріату — єдину гарантію вільного розвитку всіх націй. Пролетаріат і селянство всіх народів країни згуртувались навколо Комуністичної партії» (стор. 301—302).

В «Історії КПРС» ми знаходимо матеріал про те, як український народ у тісному єднанні з усіма народами нашої Батьківщини боровся за відбудову народного господарства, за здійснення політики індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, за побудову соціалізму. Говорячи про індустріалізацію країни, автори розповідають про будівництво таких промислових гігантів на Україні, як Дніпрогес і Ново-Краматорський завод на Донбасі, «Запоріжсталь» і «Азовсталь», Харківський тракторний і Запорізький комбайновий заводи та ряд інших підприємств. На сторінках книги вказується, що трудівники України виступили

зачинателями ряду патріотичних справ. Так, робітники Маріупольського заводу ім. Ілліча (м. Жданов) виступили ініціаторами змінно-зустрічного планування, на Дніпрогесі були встановлені світові рекорди кладки бетону. Колектив радгоспу ім. Шевченка, Одеської області, створив першу в країні машинно-тракторну станцію. Рух передових робітників у 1935 р. за освоєння нових техніки, за перегляд старих технічних норм одержав назву стахановського — по імені донецького вибійника О. Стаханова.

Будівництво соціалізму зміцнювало дружбу народів СРСР. Втілюючи в життя лєнінську національну політику, партія вела непримиренну боротьбу з проявами буржуазного націоналізму, які послаблювали дружбу народів у боротьбі за соціалізм, підіривали єдність КПРС. Комуністична партія України вела непримиренну боротьбу проти ухилів у національному питанні.

Визначною подією в історії українського народу було воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Це стало можливим завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудові соціалізму в нашій країні, мудрій політиці Комуністичної партії і Радянського уряду, братерській допомозі великого російського народу та інших народів.

У XV розділі книги яскраво показаний вклад українського народу в історичну справу розгрому німецько-фашистських загарбників. Дружба і братерське співробітництво народів СРСР були одним з найважливіших джерел сили і могутності Радянського Союзу. Ця дружба витримала всі труднощі та випробування і ще більше загартувалась у війні проти фашистських поневолювачів. У новому підручнику підкреслено, що видатна роль у Великій Вітчизняній війні «належить російському народові, заслуги якого дістали визнання всіх народів СРСР» (стор. 547).

В останніх розділах підручника ми знаходимо матеріал про героїчну працю трудящих України на відбудові народного господарства, про їх самовіддану боротьбу за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Підручник «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» дає нову трактовку деяких принципів питань, узагальнює і висвітлює останній, більш ніж двадцятирічний період багатогранної діяльності партії. Ця книга є визначним вкладом у наукову розробку історії КПРС, проте, на наш погляд, вона не позбавлена деяких недоліків.

У висвітлення окремих питань необхідно внести певні уточнення. Так, на стор. 67, там, де перелічуються головні центри і великі промислові райони, що йшли за більшовиками, замість Донбасу краще згадати Луганськ. Справа в тому, що Донецький союз після II з'їзду партії при-

¹ В. І. Лєнін, Твори, т. 30, стор. 266.

єднався до меншовиків, тоді як Луганськ дійсно був оплотом більшовизму в Донбасі. На стор. 92 автори пишуть про аграрні групи при партійних комітетах. Тут замість Полтавського комітету, у якому переважали тоді меншовики, доцільніше було б назвати Харківський або Катеринославський більшовицький комітет, де були аграрні групи.

Незважаючи на те, що в новому підручнику діяльність місцевих організацій показана набагато повніше, ніж у «Короткому курсі історії ВКП(б)», боротьбі найбільших парторганізацій, у тому числі і комуністичних партій союзних республік, за вирішення загальнопартійних і загальнодержавних завдань слід було б відвести більше місця на сторінках книги.

Нам здається, що при перевиданні підручника було б доцільно відмовитися від окремого параграфа в розділі XVII, де йдеться про підсумки діяльності партії за 40 років існування Радянської влади. Скла-

дається таке враження, що цей параграф виник на певному етапі роботи авторського колективу, коли, очевидно, була думка закінчити виклад матеріалу підсумками 40-річного шляху діяльності країни. Потім книга була продовжена, а ці підсумки залишилися. На нашу думку, основні положення, які викладені в § 5 розділу XVII, краще перенести до закінчення, тим більше, що в цих двох структурних частинах книги є повторення. Від цього виграє виклад усього матеріалу.

В цілому книга заслужує на виключно позитивну оцінку. Авторський колектив виконав велику роботу. Новий підручник історії КНРС буде важливим посібником для наших наукових кадрів, для всіх трудящих у справі оволодіння марксизмом-ленінізмом, він допоможе використати величезний досвід партії для вирішення нових завдань на шляху будівництва комуністичного суспільства.

В. С. ФЕДОРЧЕНКО

ПЕРШИЙ ТОМ НОВИХ НАУКОВИХ ЗАПИСОК

«Ученые записки Института повышения квалификации преподавателей общественных наук при Киевском государственном университете им. Т. Г. Шевченко», т. I, К., 1958, 238 с.

Останні півтора — два роки були досить «урожайними» для радянської історичної науки. Тільки на Україні за цей короткий час вийшло понад 20 збірників документів і матеріалів, а також велика кількість наукових праць, виданих кафедрами суспільних наук вузів. Одним з таких видань є перший том наукових записок Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, що складається з 10 статей, написаних викладачами і слухачами інституту.

Збірник відкривається статтею В. С. Костенка «В. І. Ленін про національне питання в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.)», в якій автор коротко, але з достатньою теоретичною глибиною показав всебічну розробку В. І. Леніним програми Комуністичної партії з національного питання та її всесвітньоісторичне значення.

Особливу увагу автор статті приділяє боротьбі В. І. Леніна проти українських буржуазних націоналістів, які всіма силами прагнули розірвати віковичну дружбу братніх українського і російського народів. У боротьбі за соціальне і національне визволення, підкреслює В. С. Костенко, провідною зіркою для всіх трудящих України була мудра вказівка В. І. Леніна про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹.

В статті О. Й. Сендерського «Червона Гвардія Києва в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні (лютий 1917—лютий 1918 р.)» досліджується ще недостатньо вивчена історія створення збройних сил пролетаріату в період підготовки і проведення соціалістичної революції. Разом з іншими дослідженнями, опублікованими за останні роки¹, стаття О. Й. Сендерського є певним вкладом у вивчення історії місцевих організацій Червоної Гвардії України.

Червоногвардійські загони кївських робітників були вирішальною силою жовтневого збройного повстання 1917 р. проти

¹ Див. П. Павлюк, Харківська Червона Гвардія (лютий 1917—березень 1918 р.), Укрполітвидав, К., 1948; С. М. Ковбасюк, Боротьба більшовиків за створення Червоної Гвардії в Одесі, «Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова», т. 147, серія суспільних наук, вип. 2, 1957; Л. І. Кангун, З історії одеської Червоної Гвардії, «Український історичний журнал», 1957, № 3; П. І. Гарчев, Червона Гвардія на Сумщині, На допомогу лектору, Облвидав, Суми, 1957; В. Боршевський, Червона Гвардія Катеринослава в боротьбі за владу Рад, альманах «Вогні придніпров'я», 1948, № 1; М. Я. Онуфрієнко, Борьба большевистских организаций за создание Красной Гвардии на Украине в 1917 году, «Борьба большевистских организаций за создание вооруженных сил пролетарской революции», К., 1957.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

влади Тимчасового уряду і січневого 1918 р.—проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. На основі архівних документів і спогадів учасників автор показує, що київська Червона Гвардія була однією з найчисленніших на Україні. Наприкінці жовтня 1917 р. вона налічувала до 3 тис. чол., а в ході боїв за встановлення влади Рад її чисельність зросла до 5 тис. Історію створення і бойової діяльності Червоної Гвардії Києва автор висвітлює на великому фактичному матеріалі, називаючи при цьому конкретні прізвища як організаторів і керівників червоногвардійських загонів, так і рядових бійців — учасників жовтневих і сіневих боїв.

Важливому питанню — виходу молодого Радянської республіки з війни—присвячена стаття Г. Л. Нікольникова «Боротьба В. І. Леніна за укладення Брестського миру».

Авторові вдалося подолати однобічність, яка мала місце в літературі при висвітленні цього питання. Г. Л. Нікольников показує, як завдяки залізній твердості, безмежній мужності і стійкості В. І. Леніна наша країна вирвалася з війни і здобула перепочинок, який відіграв вирішальну роль у зміцненні Радянської республіки.

Стаття І. Д. Золотоверхого «З історії культурного будівництва на Україні в 1917—1918 рр.» знайомить читача з тими заходами в цій галузі, які проводилися в нашій республіці в перші місяці після встановлення Радянської влади. З численних прикладів, наведених автором, видно, що вже в той тяжкий для нашої країни час культурне будівництво займало визначне місце в діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду України. Галузь культури також була ареною запеклої класової боротьби. Особливо гостро стояло питання про інтелігенцію, яку намагалися підкорити своєму впливу українські буржуазні націоналісти. Автор справедливо відзначає, що ідеї «незалежності» культури від політики, «безпартійності», «нейтралітету» вже на досвіді першого етапу революції виявились неспроможними.

До збірника включено статтю О. О. Михайлова «З історії культурного будівництва Української РСР у 30-х рр.», в якій висвітлюється питання культурної революції, здійсненої в республіці за роки довоєнних п'ятирічок. Позитивним є те, що автор не обмежив рамки свого дослідження східними областями республіки, а й показав ту велику роботу в галузі культурного будівництва, яку було проведено в 1939—1941 рр. у західних областях України. Це тим більш важливо, що в працях про ці райони України говориться лише про організацію народної освіти¹.

Стаття М. В. Черненко «Боротьба Комуністичної партії за зміцнення КНС у перші роки непу (1921—1923 рр.)» викликає серйозний науковий інтерес. Автор з глибоким знанням справи і повніше, ніж інші автори¹, розкриває роль комітетів незаможних селян у боротьбі за зміцнення Радянської влади і розгортання соціалістичного будівництва на селі в перші роки відбудовного періоду.

В статті показано своєрідну обстановку, що склалася на Україні при переході до непу, її відмінність від умов Радянської Росії. Затримка розвитку соціалістичної революції в українському селі і, як наслідок, більш гострий і затяжний характер боротьби між біднотою і куркульством зумовили і більш тривалі строки існування організацій бідноти. Як відомо, КНС діяли на Україні з 1920 р. до 1933 р., тоді як комітети бідноти в РРФСР проіснували лише період з весни до осені 1918 р., коли ними було виконано завдання по розгрому опору куркульства.

В статті «Розгортання суцільної колективізації і боротьба за викривленнями партійної лінії в колгоспному будівництві на Україні весною 1930 р.» О. М. Тимофеев показує масовий розмах колгоспного руху в республіці восени 1929 р. і на початку 1930 р. На конкретних прикладах автор показує також швидко й рішуче виправлення партійною організацією України під керівництвом ЦК ВКП(б) допущених помилок і серйозних перекошень політики

ноосвітня школа), «Доповіді та повідомлення Львівського університету», вип. 7, ч. 2, 1957; Д. М. Щербина, З історії народної освіти на Буковині в перші роки Радянської влади (1940—1941 рр.), «40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького університету», Чернівці, 1957.

¹ Ф. Усков, Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу, Держполітвидав УРСР, К., 1950; М. С. Окань, Боротьба комітетів незаможних селян за укріплення Советської влади на Україні в 1920—1921 гг., «Труды Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина», т. 5, серия общественных наук, 1955; М. И. Ремнев, Деятельность комитетов незаможных селян на Украине в 1920 году, журн. «Вопросы истории», 1954, № 4; П. И. Бакуменко, Руководство КП(б) Украины комнезами в советском строительстве на селе (1921—1923 гг.), «Ученые записки Киевского инженерно-строительного института», вып. 2, Труды кафедр марксизма-ленинизма и политической экономии, 1958; Н. Я. Марценюк, Из истории комнезамов Чернігівщини і їх боротьби за проведення політики партії на селі (1920—1925 рр.), «Наукові записки Чернігівського державного педагогічного інституту», т. 3, 1957.

¹ Див., наприклад, Т. Соколовська, До питання про розвиток народної освіти в західних областях України в період з вересня 1939 р. по червень 1941 р. (Загаль-

партії в колгоспному русі, що сприяло дальшому розгортанню колективізації.

Крім зазначених статей історико-партійного профілю, у збірнику надруковані змістовні економічні праці В. І. Загороднього «Ціни в радянській торгівлі і економічна основа їх зниження» та І. М. Браславського «Криза міжнародного поділу праці в умовах сучасного капіталізму». Збірник закінчується статтею Л. І. Голдовського «Антимарксистська суть філософського ревізйонізму сучасних правих соціалістів».

Оцінюючи збірник в цілому, слід відзначити, що вміщені в ньому статті мають науково-пізнавальне і політичне значення. Збірник є корисним посібником для викладачів і студентів вузів та пропагандистських кадрів.

Статті збірника мають, звичайно, і недоліки. Багатьом з них властиві стилістичні огріхи, декларативні твердження, фактичні неточності. Так, наприклад, у статті О. Й. Сендерського сказано, що після Всеукраїнської конференції більшовиків, яка проходила в Києві 3—5 грудня 1917 р., її учасники, «роз'їхавшись на місяць, енергійно взялися за підготовку до Всеукраїнського з'їзду Рад і провели вибори делегатів» (стор. 41). Насправді ж делегати на Всеукраїнський з'їзд Рад, відкриття якого було призначено на 4 грудня 1917 р. в Києві, були обрані на місяць ще до роботи Всеукраїнської партійної конференції. Більше

того, учасниками цієї конференції були більшовики—делегати Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, які приїхали в Київ на 2—3 дні раніше з метою взяти участь у конференції.

В статті Г. Л. Нікольниково Четверний Союз, тобто союз чотирьох держав, названо Четвертим Союзом (стор. 58). В статті О. О. Михайлова недостатньо показано ідеологічну боротьбу в галузі культури, яка з особливою гостротою проходила в 30-х роках, окремі місця статті носять описовий характер. Але ці та інші недоробки не змінюють загалом позитивної оцінки збірника. Відзначимо тільки, що їх легко можна було б уникнути при уважнішому редагуванні статей.

На закінчення хотілося б висловити деякі побажання. Слід було б наступні збірники наукових статей Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук готувати за проблемним або тематичним принципом, що цілком виправдано досвідом видання таких збірників рядом кафедр вузів республіки.

Нам здається, що більшість статей у подібних збірниках має належати слухачам, а не викладачам інституту. Обов'язок останніх—подавати допомогу слухачам у надбанні навиків науково-дослідної роботи, у підготовці ними кваліфікованих наукових статей. Це й буде одним з головних елементів справжнього фахового зростання викладачів.

Л. В. БУЗ

ЦІННИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Г. М. Шевчук, Розгром іноземних інтервентів на Півдні України і в Криму, Вид-во «Радянська школа», К., 1959, 174 с.

Нещодавно вийшла з друку книга Г. М. Шевчука «Розгром іноземних інтервентів на Півдні України і в Криму», присвячена висвітленню одного з найтяжчих періодів в житті Радянської держави, періоду боротьби трудящих молодшої країни Рад, керованих Комуністичною партією, проти іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції.

Автор цілком справився з поставленим перед собою завданням—дати вчителів середньої школи додатковий матеріал для вивчення історії розгрому зовнішньої і внутрішньої контрреволюції в 1918—1919 рр. Більше того, цікава книга Г. М. Шевчука виходить далеко за накреслені рамки. Її з задоволенням читатимуть як викладачі і студенти вищої школи, так і широкі маси трудящих. Не менш цінною вона буде і для великої армії пропагандистів.

Багатий фактичний матеріал книги викладений просто і доступно, глибоко теоретично обгрунтований на основі праць В. І. Леніна і рішень ЦК РКП(б) і ЦК

КП(б)У. Простота викладу не знижує високого наукового рівня праці. Поряд з архівними документами, частина з яких опублікована вперше, автор широко використовує матеріали періодичної преси, мемуарну літературу та наукові дослідження з цього питання.

Автор послідовно розкриває причини збройного нападу іноземних імперіалістів на нашу країну, простежує хід підготовки і здійснення інтервенції, показує, яке важливе місце відводилось Україні в загарбницьких планах інтервентів Антанти, викриває антинародну роль української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Основну увагу автор приділяє висвітленню боротьби трудящих України за свою свободу і незалежність, яка була складовою частиною боротьби всього радянського народу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Протягом усієї книги Г. М. Шевчук показує керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії, В. І. Леніна в мобілізації трудящих мас на розгром ворогів.

Рецензована праця складається з трьох розділів. У першому розділі «Міжнародне і внутрішнє становище Радянської країни в 1918 р.» автор на вдало підібраних цифрах і фактах переконливо показує, що одним з головних нахненників і організаторів збройної інтервенції, дипломатичної ізоляції і голодної блокади нашої країни виступив уряд Сполучених Штатів Америки. Використовуючи твори В. І. Леніна, автор розкриває, як імперіалісти США, поставивши в економічну і фінансову залежність від себе капіталістичні країни, намагались повалити Радянську владу і захопити багатства Росії, прагнули встановити своє панування над світом.

Цінним у цьому розділі є те, що автор не обмежується тільки Півднем України, а викриває агресивні плани імперіалістів щодо всієї країни. Імперіалістичні хижаки США, Англії, Франції, Японії збирались використати для здійснення своїх планів рештки збройних сил Німеччини, білогвардійські частини Денікіна, Каледіна, Дутова, банди авантюриста Петлюри та інше охвістя.

Сторінки, присвячені таким документам, як ленінський «Лист до американських робітників» і вїдозва Радянського уряду про необхідність мирного врегулювання всіх питань, іскряться злободенністю і бойовитістю. В даному розділі вдало показана мирна політика Радянського уряду, очолюваного В. І. Леніним, а також висвітлена суть класової, соціальної війни, яку нав'язували Радянській державі імперіалістичні хижаки.

Не можна не відмітити й того, що в даному розділі виклад фактичного і теоретичного матеріалу тісно пов'язаний з діяльністю конкретних людей — керівників партії і уряду, фронту і тилу. Це робить книгу більш конкретною, привабливою.

Другий розділ праці «Інтервенція Антанти на Південь України і в Крим восени 1918 — на початку 1919 рр.» присвячений висвітленню питання підготовки і здійснення іноземної інтервенції в Радянську країну.

Плани пограбування і поневолення Радянської держави розроблялись імперіалістами у Версалі. Імперіалістична преса розгорнула шалену і лицемірну пропаганду про причини збройної інтервенції в країну Рад. Колишні царські дипломати, військові представники, українські буржуазні націоналісти, представники різних контрреволюційних партій, груп і об'єднань, які зібрались у Яссах, слізно вимолювали в імперіалістів США, Англії і Франції збройну інтервенцію в Країну Рад.

Буржуазно-націоналістична Директорія, що запродала Україну імперіалістам Заходу, одержала від них підтримку в боротьбі проти українських трудящих мас. З кінця листопада 1918 р. інтервенти один за другим висаджували десанти у містах Півдня України (Одесі, Херсоні, Миколаєві), в Криму і Новоросійську. В цих мі-

стах вони зосередили понад 130 тис. солдатів і офіцерів. В їх розпорядженні було 50 тис. німецьких військ. В союзі з інтервентами діяли і денікінські та петлюрівські війська, які там перебували.

Інтервенти, білогвардійці та українські буржуазні націоналісти запровадили на окупованій території жорстокий режим терору. Народне господарство, що переживало кризу, опинилось у дуже скрутному становищі, а населення — на грані голодного вимирання. В Одесі працювало тільки 30% підприємств. У листопаді 1918 р. у Миколаєві було близько 40 тис. безробітних. Кількість безробітних на окупованій території досягала 85—90% від усієї кількості робітників. Заробітна плата робітників була такою мізерною, що її не вистачало навіть на харчування. Голод допомагав імперіалістичним хижакам. «Більшовизм буде знищений голодом», — з відвертим цинізмом заявляв міністр закордонних справ Франції Пішон. Меншовики і есери офіційно підтримували злочинні дії інтервентів, білогвардійців і петлюрівців.

Іноземним імперіалістам і внутрішній контрреволюції ні силою зброї, ні голодом не вдалось зламати волю радянських людей, керованих Комуністичною партією. Це яскраво показує автор у третьому розділі «Участь трудящих України в боротьбі проти англо-французьких інтервентів та їх союзників».

Мобілізація сил радянського народу на боротьбу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції велась організовано і планомірно. ЦК РКП(б) і Радянський уряд вжили всіх заходів, щоб подати необхідну допомогу українському народові. Автор справедливо підкреслює, що єдність дій робітників і селян Росії й України, керівна роль Комуністичної партії, В. І. Леніна були запорукою непереможності у боротьбі з ворогом. Важливе місце в книзі займає діяльність Робітничо-селянського уряду України, що відігравало вирішальну роль у відбитті інтервенції. Це відмічено в книзі Г. М. Шевчука від інших досліджень по цьому питанню.

Цікавими і змістовними є сторінки книги, де автор висвітлює боротьбу трудящих країн Антанти під керівництвом компартій, які тоді тільки що створювались, проти збройної інтервенції в Радянську державу. Г. М. Шевчуку вдалось показати інтернаціональну єдність трудящих у боротьбі за захист молодого Країни Рад.

Важливе значення для розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції мала діяльність підпільних партійних організацій і партизанський рух у тилу інтервентів та їх союзників. На конкретному фактичному матеріалі показано піклування ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про зміцнення партійних організацій Одеси, Херсона, Миколаєва, Севастополя, Сімферополя. Так, в Одесу були направлені І. Смірнов (Н. Ласточкин), який очолював обласну партійну організацію, О. Соколовська,

І. Клименко та ін. З Москви у Крим був присланий Я. Городецький, із ЦК КП(б)У — І. Козлов та інші підпільники. В книзі даються короткі біографії діячів більшовицького підпілля.

В окупованих містах Півдня України та Криму за рішенням обласних партійних конференцій були змінені міські та районні партійні організації і створені більшовицькі групи на фабриках і заводах. Це давало можливість більшовикам вести широку агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих і організувати робітників і селян на боротьбу проти чужоземних загарбників і внутрішньої контрреволюції.

Важливе місце в книзі займає боротьба більшовицьких організацій по розкладу окупаційних військ, зокрема, проведення серед них агітаційної і пропагандистської роботи. Автор цілком правильно починає цей підрозділ книги з відозви до англійських і американських солдатів «Чому ви прийшли на Україну?», підписаної В. І. Леніним і Г. В. Чичериним. Ленінська відозва до солдатів Антанти була взірцем для партійних організацій Півдня України й Криму. Вони широко розповсюджували серед солдатів листівки, прокламації та газети. Пропагандистську роботу серед військ окупантів вела спеціально створена «Іноземна колегія», в якій працювали Ж. Лябурб, Ж. Елін, А. Вапельник, А. Залік, С. Ратков та ін.

Вплив агітаційної роботи більшовиків був величезний. Автор книги вдало показує це на прикладі повстання французьких солдатів 58 піхотного полку. Німецькі солдати, що перебували у Миколаєві, створили Ради солдатських депутатів. Розклад окупаційних військ мав величезне значення для розгрому ворога.

В останньому підрозділі книги «Вигнання англо-французьких інтервентів з Півдня України й Криму» автор підводить підсумки всієї діяльності більшовицьких

організацій і радянських органів по мобілізації сил і ресурсів для розгрому ворога, показує рішучі дії Червоної Армії, партизанських загонів і революційного руху у містах і селах, спрямовані проти загарбників. Автор показує і міжнародну обстановку, яка в тій чи іншій мірі сприяла розгрому інтервентів, білогвардійців і петлюрівців.

Цілком природньо, що ряд питань, висвітлених у книзі, можуть викликати ті чи інші зауваження, заперечення, дискусії. Це стосується, зокрема, композиції книги, використання фактичного матеріалу, його дозування.

Деякі розділи та підрозділи, особливо третій, вимагають того, щоб зробити їх менш розтягнутими, з чіткішими висновками. В книзі добре показані народні маси — творець історії. Але краще було б, якби автор показав і їх вожаків. Особливо це стосується розділів, де йдеться про страйковий рух. Слід було б назвати організаторів цього руху, виконавців рішень обласних, міських і районних комітетів партії безпосередньо на підприємствах. Деякою мірою це відноситься і до Рад робітничих депутатів і партизанських загонів. Ворожі дрібнобуржуазні партії — меншовики, есери і українські соціал-демократи — зовсім безликі. З книги не видно, хто керував цими партіями, згадується лише меншовик Коробков. Останній підрозділ можна було б зробити четвертим самостійним розділом книги. В праці, на жаль, відсутні ілюстрації, карти, схеми, фото партійних керівників, командирів, фотокопії документів.

Книга не позбавлена деяких неточностей. Так, табачна фабрика Попова в Одесі названа заводом (стор. 44), Портівний райком партії — Морським (стор. 84), село Сичавка, Одеського повіту, — Сичівкою (стор. 91).

С. К. МЕЛЬНИК, П. А. НЕКРАСОВ,
П. Г. ЧУХРИЙ

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У ВІЙСЬКАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ в 1917 р.

П. А. Г о л у б, Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. — февраль 1918 г.), Госполитиздат УССР, К., 1958, 253 с.

Боротьба більшовицької партії за солдатські маси була складовою частиною ленінської стратегії пролетарської революції, перемога якої забезпечувалась непорушним союзом робітничого класу і трудового селянства. Революційний рух на Україні, зокрема в арміях Південно-Західного та Румунського фронтів, має своїрідні особливості, вивчення яких є актуальною проблемою радянської історіографії.

До 40-річчя Великого Жовтня історична наука збагатилась рядом цінних публікацій першоджерельних матеріалів та досліджень, серед яких варто назвати збірники

матеріалів місцевих архівів та видавництва, які систематизували документи з історії революційного руху в прифронтових губерніях¹. Однак революційний рух в ар-

¹ «Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.), Документи й матеріали», Хмельницьке обласне вид-во, 1957; «Борьба трудящихся Волины за власть Советов (март 1917 г.—декабрь 1920 г.), Сборник документов и материалов», Житомир, 1957; «В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі», Хмельницьке обласне вид-во, 1958.

міях Південно-Західного та Румунського фронтів ще й досі залишається малодослідженим.

Тому не можна вважати випадковим той інтерес, який викликала монографія П. Я. Голуба. Адже досі в радянській історіографії фактично не було жодного монографічного дослідження з історії революційного руху на Південно-Західному фронті.

Спираючись на документальні матеріали центральних архівів, а також на партійну пресу і опубліковані радянські та іноземні джерела, автор певною мірою заповнює існуючу прогалину. Він уважно розкриває основні тенденції політичних подій на фронті, та конкретних прикладах змальовує чітку картину боротьби солдатських мас за мир, за демократизацію армії, за підтримку революційних центрів країни.

В своїй праці П. Я. Голуб приділяє значну увагу питанню про діяльність більшовиків на Південно-Західному фронті в період мирного розвитку революції. Розділ, в якому висвітлено це питання, один з найбільш вдалих і цікавих як за своєю структурою, так і за підібраним фактичним матеріалом. Однак, на наш погляд, автору слід було більш конкретизувати дані про кількісний та якісний склад об'єднаних організацій РСДРП на фронті.

Викликає інтерес четвертий розділ, у якому наведено ряд матеріалів про участь іноземних місій у підготовці червненого наступу та контрреволюційного розгулу на фронті. Доцільно додати, що поряд з численними місіями важливі функції інспекторсько-розвідувального характеру виконували спеціальні штаби іноземної інспектури — у м. Кам'янець-Подільському на чолі з французьким майором Корбелем, Тернополі — англійським полковником Фінлейсом та американським генералом Скоттом, Бердичеві — французьким генералом Табуї, американським майором Кертом і капітаном Торнау¹. Ці штаби були зв'язуючими ланками генералітету фронту з контрреволюційною Ставкою та Центральною радою і вели роботу в напрямку посилення воєнної та економічної експансії англо-американських імперіалістів на Україну.

Центральне місце в монографії займають розділи, присвячені перемозі Жовтневої революції на Південно-Західному фронті. В них зосереджено багато фактичних даних, що дають змогу автору науково аргументувати основні положення і вводити в науковий обіг маловідомі джерела. В заключному розділі характеризуються основні операції по розгрому буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

В цілому книга П. Я. Голуба справляє хороше враження, хоч вола і не віль-

на від недоліків. Перш за все, слід відмітити, що автор дещо ухилився від поставленого перед собою завдання—висвітлення боротьби Комуністичної партії за солдатські маси. Зрозуміло, що на перший план у такій монографії повинен виступати аналіз кількісного і якісного росту більшовицьких організацій в армії, характеристика форм і методів практичної діяльності їх на різних етапах революції, вивчення досвіду більшовиків фронту по керівництву масами. Хоч вирішення цього завдання зв'язано з великими труднощами (значна частина партійних документів фронту загинула), все ж треба було ретельніше поставитись до узагальнення матеріалів, які є в архівах, у двотомнику «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями», а також у стенограмах з'їздів та конференцій.

Особливий інтерес викликає робота більшовиків у 1-му та 2-му гвардійських корпусах, 1-му Туркестанському, 5-му Сибірському, 5-му, 6-му, 32-му, 41-му та 49-му корпусах, як найбільш революційних. До цього часу залишається відкритим питання про кількість більшовиків та їх організацій у 2-му гвардійському корпусі. Як твердила Є. Бош, тут «на 60 тис. бійців був один молодий комуніст і двоє співчуваючих»¹.

Архівні джерела називають значно більше активних більшовиків, які прибули з Петрограда і запасних частин: солдат Блохін, бомбардири Люлька і Гусев, прапорщик Горбатенко, капітан Уйманов, старший унтер-офіцер Дашенков, канонір Ільїн, лікар Зенькович та ін.² Замість ретельного вивчення складу більшовицьких організацій автор користується в ряді випадків терміном «багато». Уважне вивчення архівних документів гвардійського корпусу допомогло б об'єктивно з'ясувати роль селянських організацій, зокрема Ради селянських депутатів 3-ої гвардійської дивізії, яка стояла на платформі Радянської влади³.

В праці дещо перебільшується ступінь революціонування «селянської армії». Як відомо, VII Квітнева конференція вимагала розриву з меншовиками, однак автор не з'ясовує, чому ж більшовики Південно-Західного фронту продовжували ще довгий час залишатись в об'єднаних організаціях РСДРП. В книзі революційний рух на фронті зображено у формі поступально-тріумфального процесу, хоч відомо, що в період підготовки Жовтневого збройного повстання більшість солдатів цього фронту ще не стояла на послідовно революційних позиціях.

Твердження П. Я. Голуба про те, що процес відходу солдатських мас від партій

¹ Е. Бош, Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 29—30.

² ЦДВІА, ф. 2178, оп. 2, спр. 31, арк. 370, 394, 423, 441, 481.

Т а м ж е, арк. 393.

¹ Центральний державний воєнно-історичний архів (далі—ЦДВІА), ф. 2067, оп. 1, спр. 2974, арк. 67, 96, 103, 151, 171.

есерів і меншовиків різко посилювся зразу ж після розгрому корніловщини (стор. 122), носить дещо декларативний характер, оскільки тут штучно отожднюється подія на фронті з подіями в Петрограді. Звичайно, цей процес мав місце, але епізодичні явища не можна видавати за загальноармійські.

Не досить зрозумілим для читача залишається питання про роль більшовиків у аграрному русі на Поділлі та Волині. Крім згадки про участь представників фронту в роботі селянських з'їздів і загального твердження про організуючу політичну силу солдатів Південно-Західного фронту по відношенню до селянської маси, автор майже нічого не говорить про революційну співдружність солдатів і селян у боротьбі за землю, не розкриває ступеня впливу більшовиків на селян. Не знайшла в праці відбиття і внутріселянська боротьба. Це, очевидно, пояснюється тим, що автор не використав матеріали архівів УРСР.

Висловимо також кілька міркувань з приводу висвітлення автором національно-визвольного руху в армії. Правильно вказуючи на те, що політичні події на Південно-Західному фронті розвивались у тісному зв'язку з національно-визвольним рухом українського народу, що «українські грушевські і винниченки, петлюри і христюки були такими ж зрадниками соціалізму, ворогами трудящих, як і великоруські керенські і черетелі» (стор. 153), автор чомусь уникає аналізу соціальної бази українського націоналізму. Щоправда, він робить кілька зауважень відносно суті соціальної демагогії українських націоналістів (стор. 156—157).

У шостому та дев'ятому розділах автор порушує досить цікаве і малодосліджене питання про українізацію армії. Окремі його твердження вимагають широкого полемики, проте зараз ми обмежимося лише окремими зауваженнями. Національний рух в умовах фронту нерідко стихійно виливався у форму українізації армії, оскільки в багатьох військових частинах виділення українців розумілось як вихід з-під впливу російського генералітету і як крок до національного самовизначення. Утворення перших українізованих частин відбувалось почасти під впливом наказу № 1 і антивоєнних демонстрацій в країні. З книги П. Я. Голуба випливає, що ідею українізації відкидала «найбільш свідомою частиною солдатів» (стор. 159) і генералітет. Такий погляд до деякої міри спотворює дійсність. Насправді українізації протистояли не стільки генерали, скільки есеро-меншовицькі армійські комітети.

Спроби контрреволюційної Центральної ради і генералітету ізолювати українізовані частини від політичного життя країни не мали успіху,—питання миру, влади і землі продовжували хвилювати солдатів.

В співдружності з українськими більшовиками російські більшовики, що при-

бували в складі маршових рот, розгорнули активну виховну роботу серед українізованих частин. Не випадково генерал Скоропадський у серпні 1917 р. просив не направляти в його корпус солдатів з Петроградського та Двінського воєнних округів, щоб уникнути «небажаних настроїв»¹. У звітах комісарів Тимчасового уряду зазначалось, що ці «небажані настрої» вносились прибулою з Оранієнбаума кулеметною командою, «суцільно отруєною ідеями більшовизму»². Аналогічні скарги поступали на 14-й запасний полк, в якому працювала сильна більшовицька група, очолювана прибулим з Петрограда і Києва більшовиками. На жаль, практична діяльність Петроградського Комітету РСДРП(б) та ВРК по наданню допомоги більшовикам Південно-Західного фронту в книзі не знайшла достатнього висвітлення.

З виступом Центральної ради на відкритті війни проти Радянської влади різко посилювся відхід солдатів-українців від угодовських партій.

В книзі варто було більш детально висвітлити цей етап, тим більше, що ініціаторами руху проти дальшої українізації армії були вже солдати-українці. Наприклад, учасники об'єднаних зборів комітетів 167-ої дивізії 1-го гвардійського корпусу 6 грудня 1917 р. прийняли рішення про передачу влади Радам, припинення українізації і звільнення заарештованих Радою членів армійських Ревкомів³. Солдати-українці 41-го армійського корпусу заявили, що вони «такі ж росіяни і що їм ніяких рад (тобто буржуазно-націоналістичних.— А. Т.) не треба»⁴. Більшість солдатів українізованих частин підтримала Радянську владу.

Воєнно-революційний комітет VII армії повідомляв РНК, що «виділені українізовані частини будуть вести таку ж боротьбу за владу народу, яка вже завершилась на Русі»⁵. Українські солдати гвардійських полків просили російських солдатів «не залишати їх самих боротися з Радою і Петлюрою»⁶.

Національні формування (за винятком утворених більшовицькими ревкомами) не були продуктом соціалістичної революції. Як відомо, більшовицька партія не заперечувала проти утворення кожною нацією своїх національних полків, однак вказувала, що це «взагалі не в інтересах тру-

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 23, арк. 261.

² Там же, ф. 2246, оп. 1, спр. 480, арк. 285.

³ ЦДВІА, ф. 440, оп. 1, спр. 2435, арк. 102.

⁴ Центральный партійний архів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 775, арк. 5.

⁵ ЦДВІА, ф. 2178/с., оп. 2, спр. 2, арк. 27.

⁶ Газ. «Пролетарская мысль» від 30 грудня 1917 р.

дячих мас», враховуючи особливо те, що пролетаріат України разом з пролетаріатом усєї Росії «заінтересований в заміні постійної армії всенародною міліцією»¹.

В праці мають місце також прикри упущення. Зокрема, випущено із поля зору питання про участь представників Південно-Західного фронту у I Всеукраїнській партійній нараді, про обговорення на ній національного питання; не наводиться конкретних даних про формування Червоної Гвардії і Червоного козацтва на території Поділля та Волині.

Хоч автор назвав понад 90 прізвищ більшовиків фронту і тилу, але слід було також відбити у своїй книзі діяльність таких активних більшовиків прифронтових міст, як В. Красноленський, Т. Чекирда, М. Резніков, М. Кушелев, Г. Голованівський-Барський та ін. На більшу увагу заслуговує діяльність талановитого революціонера Г. І. Чудновського. Нічого не сказано про партійну організацію 14 запасного полку та її керівників.

Зустрічаються в книзі і незначні порушення хронологічної послідовності (стор. 196—198, 203—206). Автор іноді захоплюється описом загальновідомих фактів, наприклад, стор. 169—179. У тексті є фактичні неточності. Так, на стор. 170 зазначається, що 23 жовтня був утворений Воєнно-революційний комітет м. Вінниці. Насправді, на засіданні виконкому Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів 23 жовтня 1917 р. було вирішено питання про утворення конспіративного «Комітету по охороні революції»², а склад ВРК був затверджений 25 жовтня на засіданні комітету і більшовицької фракції виконкому Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників заводів і революційних частин³.

Революційні війська 2-го гвардійського корпусу увійшли в Жмеринку не 3 листопада, а 2 листопада 1917 р. 1-й і 3-й батальйони 8 полку і Кексгольмський полк

виступили на Жмеринку 2 листопада¹ і вступили в місто «увечері того ж дня»². Воєнно-революційний комітет 2-го гвардійського корпусу було утворено не 1 листопада 1917 р., а 30 жовтня, на зборах депутатів від усіх частин корпусу у с. Северинівці, Літинського повіту³. 19-та дивізія входила до складу 12-го армійського корпусу Південно-Західного, а не Румунського фронту (стор. 180, 241, 245).

На стор. 235 автор посилається на документ № 40 в підтвердження висунутого положення про рішучі виступи солдатів-українців проти українізації. В дійсності в наказі № 5 Воєнно-революційного комітету 5-го армійського корпусу від 15 грудня 1917 р. (§2—4) говориться про те, що «розпочата українізація в корпусі... повинна бути закінченою до 17 грудня» і що з усіх виділених рот і команд формувався український полк ім. Української Республіки, який одержав наказ зайняти позиції на фронті⁴.

На стор. 146—147 мають місце перекручення географічних назв. 21 вересня 1917 р. солдатами 609-го українізованого полку було розгромлено маєток Монастирок, а не «Монастирин»; гвардійський Кексгольмський полк розгромив не маєток у населеному пункті «Корнієвці», а завод у Карачівцях, Ушицького повіту; пункт «Белгородок» слід читати Білогір'я, а слобідка Межирівська — це один населений пункт, а не два, як твердить автор.

Незважаючи на відмічені недоліки, монографія П. Я. Голуба знайде схвальні відгуки. Досить нагадати, що в книзі описано 60 революційних виступів, здійснених силами полків та дивізій, піддано аналізу революційний рух в одинадцяти (з 23) корпусах фронту, введено в науковий обіг матеріали трьох більшовицьких конференцій та з'їздів на Південно-Західному фронті і 18 армійських з'їздів.

Це дає підставу вважати, що праця П. Я. Голуба приверне до себе широке коло читачів і буде значним кроком у вирішенні однієї з важливих наукових проблем.

А. Г. ТКАЧУК

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 337.

² «Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.)», Документи й матеріали», Хмельницьке обласне вид-во, 1957, стор. 136—137.

³ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 480.

¹ ЦДВІА, ф. 2178, оп. 2, спр. 31, арк. 456, 467.

² «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», стор. 486.

³ ЦДВІА, ф. 2178, оп. 2, спр. 31, арк. 382, 393.

⁴ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 г.—апрель 1918 г.)», Сборник документов и материалов в трех томах», т. 3, Госполитиздат УССР, К., 1957, стор. 67.

НОВА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В. А. Дядиченко, Нариси соціально-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., Вид-во АН УРСР, К., 1959, 531 с.

Монографія В. А. Дядиченка — перша марксистська книга, в якій соціально-політичний устрій України кінця XVII—початку XVIII ст. став предметом спеціального дослідження. Характеризуючи центральні і місцеві органи управління, суд і війсьکو Лівобережної України, автор показує справжню феодальну суть органів старшинської влади, чим викриває твердження української націоналістичної історіографії про нібито «народний» устрій Гетьманщини.

В першому, вступному розділі В. А. Дядиченко подає нарис соціально-політичного розвитку Лівобережжя в згаданий час. Спираючись на нові архівні матеріали, зокрема з фондів Центрального державного архіву давніх актів СРСР у Москві, рукописного фонду Державної публічної бібліотеки АН УРСР, він висвітлює багато важливих проблем.

Звертає на себе увагу нова постановка автором питання про посилення особистої залежності селян. Саме за часів гетьманування Мазепи за його універсалами поширюється віддання старшині в «зуполное владение» окремих селян (стор. 76). В книзі переконливо показано зростання економічних зв'язків між Україною і центральними районами Росії (стор. 78—79). Заключна частина першого розділу присвячена боротьбі селян Лівобережжя проти феодально-кріпосницького гніту. Значний архівний матеріал, введений в науковий оборот автором, свідчить про зростання боротьби народних мас. Селяни відмовлялися від «підданських робіт», тікали від феодального ярма, захоплювали старшинське майно, піднімалися на відкриті повстання. Всупереч брехливим вигадкам націоналістичної історіографії про «класову гармонію» та «спокоєвічний демократизм» на Україні, кінець XVII—початок XVIII ст. виступає перед нами як період гострої класової боротьби. Діяльність старшинської адміністрації як органу класового панування українських феодалів і була, передусім, спрямована на придушення опору народних мас. У такий спосіб автор цілком правомірно підводить читача до розуміння основного завдання свого дослідження.

Наступні два розділи присвячені центральним органам управління — владі російського царя, а також гетьмана на Україні. Автор коротко характеризує взаємини між царським урядом і гетьманським управлінням, підкреслюючи ту основну думку, що в основі політики царизму і української старшини лежали одні й ті ж інтереси панівного класу, зацікавленого у

збільшенні визиску і посиленні закріпачення селян. Автор викриває відому версію про «обрання» гетьманів «вільними голосами» і переконливо доводить, що на гетьманський уряд підбирали вигідних для царизму і старшини кандидатів. Українські гетьмани були великими феодалами-землевласниками, які експлуатували десятки тисяч селян і мали численну челядь (стор. 126—136).

Дуже важливою, на нашу думку, є характеристика діяльності гетьманів як носіїв вищої влади на Україні. Докладно висвітлюючи різні сторони гетьманського правління, автор на великому, переважно архівному матеріалі незаперечно доводить, що основним змістом цього правління було зміцнення панування феодалів над народними масами — охорона земельної власності старшини і монастирів, їх прав на експлуатацію залежного населення, заборона переходів селян і примушення їх до виконання феодальних повинностей і т. д. (стор. 139—157).

Зупиняючись на визначенні компетенції гетьмана у сфері зовнішньополітичній, автор показує, що наприкінці XVII—в першому десятиріччі XVIII ст. гетьмани підтримували, під контролем царського уряду, зносини з деякими іноземними державами.

Важливе місце в адміністративно-політичному устрої Лівобережжя посідала генеральна старшина. Відомо, що буржуазно-націоналістична історіографія затушувала класову, феодальну природу генеральної старшини. В. А. Дядиченко докладно проаналізував соціальні функції генеральної старшини і довів, що вона завжди виступала як представник класу українських феодалів і проводила політику в інтересах останнього.

Ряд розділів у роботі присвячено характеристиці місцевого управління — полкового, сотенного, сільського та міського. Продовжуючи основну лінію свого дослідження, автор розглядає місцеву владу як органічну частину феодального державного апарату. Великий фактичний матеріал, наведений в рецензованій праці, розвінчує, насамперед, легенду про виборність старшинської адміністрації. На посади, здебільшого, призначались за хабарі найзможливіші представники старшинської верхівки. Полковники, сотники, керівна місцева старшина, передусім, були великими земельними власниками. Багатства таких полковників, як П. Полуботко, Д. Анопол, Д. Горленко, були відомі далеко за межами України.

В роботі докладно охарактеризовано функції полкової і сотенної влади. З нає-

деного в цих розділах нового архівного матеріалу видно, що весь тягар утримання полкової і сотенної адміністрації лягав на народні маси. Автор подає також, на жаль дуже стисло, характеристику нижчої старшинської адміністрації — сільської і куріної.

В розділі про міське управління головною заслугою автора є докладна розробка питання про склад міських урядовців і служителів та про порядок їх утримання. Вперше в історичній літературі перелічено всі міські посади (кілька десятків), проаналізовано функції урядовців і служителів і подано надзвичайно докладну, можна сказати навіть вичерпну, характеристику порядку їх утримання.

Важливе місце в книзі В. А. Дядиченка займають питання суду та судочинства. Це не випадково. В період, що розглядається, на Лівобережній Україні існувала, як і раніш, своя система права та судових органів, що складалася ще в середині XVII ст. В цілому, підкреслює автор, Лівобережна Україна мала високорозвинену систему феодального права та судочинства. Проект українського кодексу законів, складений у 30—40-х роках XVIII ст. значною мірою на основі попередньої судової практики, був одним з найдосконаліших юридичних збірників XVIII ст. Автор характеризує основні джерела права на Україні: звичайове право, поточне законодавство — російське і українське, а також старе польсько-шляхетське.

В рецензованій праці ми знайдемо аналіз усіх основних інстанцій старшинського суду — від гетьмана і генеральної старшини до сільських судових органів. Суд на Гетьманщині, справедливо говорить автор, у всіх своїх інстанціях був класовий, феодально-старшинський. Про це виразно свідчить як склад суду, так і порядок розгляду справ. Не обмежуючись загальною характеристикою, В. А. Дядиченко докладно розглядає весьхід судового процесу — його початкову стадію, слідство, судові засідання, міри покарання і т. д. В руках старшинської верхівки суд був знаряддям панування над народом, а разом з тим і джерелом збагачення. Штрафи, що стягалися з народу, не можна уявити собі інакше, як безсоромний грабунок. На стор. 384 читаємо, що навіть за незначну провинну (привласнення ложки масла і грудки сиру) у селянина Верескупенка відібрано хату, город, садок, 3,5 дес. орної землі та корову. В цілому цей розділ дає виразну, насичену багатим фактичним матеріалом картину суду на Лівобережжі.

Заключний розділ дослідження присвячено організації козацького війська. Це найбільша за розміром частина роботи. Слід відзначити, що в дореволюційній історіографії були спроби дати лише характеристику запорозького війська. Щодо праць радянських дослідників, присвячених російській армії XVIII ст., то в них козацтво згадується тільки побіжно, кіль-

кома рядками¹. Отже, автор не має попередників у цьому питанні. Він вперше з марксистських позицій висвітлює військову справу на Лівобережній Україні.

Використовуючи невідомі раніш компюти Полтавського (1718 р.) і Миргородського (1721 р.) полків та багато іншого нового архівного матеріалу, автор малює переконливу картину соціальної диференціації козацтва. Основну масу останнього становили розорені і збіднілі козаки; чималим був прошарок заможного козацтва. Читач вперше має можливість докладно познайомитись також з організаційною структурою козацького війська — з поділом на полки, сотні і курені, кількісним складом, порядком комплектування, співвідношенням кінного і пішого війська. Автором докладно охарактеризовано артилерію і, зокрема, штат артилерійської старшини та служителів.

Своєрідною частиною козацького війська були наймані, так звані охотницькі полки. Автор подає підсумки своїх досліджень про кількість і склад охотницьких полків, їх комплектування, постачання та командування, а також наводить дані про допоміжні війська.

Через усю працю проведена основна думка, яку можна висловити так: старшинська адміністрація і суд на Лівобережній Україні були органами класового панування українських феодалів над народними масами. Разом з тим переконливо показується єдність класових інтересів російських поміщиків і українських феодалів, які проводили однакову політику гноблення і визиску народних мас. Цілковитим обґрунтуванням є також твердження автора, що, незважаючи на певні обмеження політичної автономії, українські феодали зберігали свою владу над народом. Таким чином, воя у першу чергу, а не тільки російський уряд, як це твердили українські націоналісти, відповідальні за тяжке становище трудящих.

Поряд з позитивними сторонами в книзі В. А. Дядиченка треба відзначити ряд недоліків і спірних положень. Так, не можна погодитись з тією характеристикою, яку дає автор наслідкам визвольної війни українського народу проти панської Польщі у 1648—1654 рр. На його думку, під час війни в соціальних відносинах на Україні не відбулось жодних змін. Автор не відзначає, що в результаті визвольної війни феодально-кріпосницький гніт помітно зменшився. Магнатське землеволодіння на деякий час зникло на Лівобережжі. Значна частина шляхти була знищена або викинута хвилею народного повстання за межі України. Те ж сталося з католицьким духовенством, якому раніш належали великі маєтності. Чимало селян визволилось від кріпацтва й перейшло до коза-

¹ Л. Бескравный, Русская армия и флот в XVIII в., М., 1958.

цького стану. Феодална залежність і розмір повинностей решти селян помітно зменшились. Все це було важливим наслідком визвольної війни. Висвітлення цього питання дало б можливість автору більш повно показати процес відновлення й зміцнення феодално-кріпосницьких відносин, який став набирати особливо інтенсивного характеру з кінця XVII ст. Саме цьому головному завданню й була підпорядкована діяльність адміністративно-політичного апарату влади на Гетьманщині.

Разом з тим це дало б можливість з'ясувати, як народні маси Гетьманщини боролись за збереження тих вольностей, які були здобуті ними під час визвольної війни 1648—1654 рр. і які полегшували їх соціально-економічне і правове становище.

Не можна погодитись, на наш погляд, з характеристикою української державності. За словами автора, вона являла собою «різновид олігархічної республіки» (стор. 36) на зразок панської Польщі.

Неповною є соціальна характеристика селянського та козацького господарств в зазначений період. Автор не показав втягування їх у товарно-грошові відносини і не пов'язав це з процесом соціального розшарування сільського населення.

Це можна погодитись з поясненням, ніби перехід зубожілих елементів селянства в підсусідки «являв собою одну з форм протесту селянських мас проти зростаючого феодалного гніту» (стор. 73). Автор дає неправильну оцінку цьому явищу, забуваючи, що, по-перше, підсусідки не просто не хотіли сплачувати податки, а були неспроможні це робити; по-друге, перехід в підсусідки викликався конкретними умовами і означав погіршення, а не поліпшення становища селянина.

Характеризуючи відносини між старшиною й козацьким урядом, автор говорить, що старшина просила царя прислати військо на Україну головним чином для того, щоб захистити край від чужоземного вторгнення (стор. 12, 467). Автор забуває, що старшина насамперед піклувалась про збереження свого привілейованого становища і хотіла з допомогою царизму придушити протест народних мас України проти зростаючого феодално-кріпосницького гніту. Це твердження суперечить багатьом місцям праці, де

йдеться про спільні дії царизму й старшини в пригнобленні народних мас.

На нашу думку, автор дещо однобічно розглядає політику царського уряду щодо Гетьманщини. В. А. Дядиченко не враховує дуже складної обстановки на Україні в той час і тих факторів, які царизм мусив брати до уваги. Царський уряд не міг стати на шлях негайного й повного відновлення кріпосницьких порядків на Україні, як цього бажала частина козацької старшини і українського шляхетства, бо це загострило б соціальні суперечності й привело б до народних повстань. Ось чому політика уряду щодо селянства відзначалась певною обережністю. Не останню роль у цій справі відіграло також бажання царизму підтримати прагнення населення Правобережної України, що залишалось ще під владою Польщі, до возз'єднання з Росією.

Певні недоліки знаходимо у вступі до книги. Автор не раз підкреслює тенденцію літописців Грабянки та Величка обстоювати автономію Гетьманщини. Але разом з тим слід було б сказати про їх прагнення, як ідеологів козацької старшини і українського шляхетства, боротись за зрівняння останніх у правах з російським дворянством й придбання у такий спосіб феодалних привілеїв з метою ще більшого поневолення трудящих мас України.

Неточною треба вважати характеристику поглядів О. М. Лазаревського. Автор обмежується визначенням останнього як «прогресивного буржуазного історика» (стор. 21). Це зауваження також стосується й критики концепції Л. Окиншевича (стор. 31), який, до речі, є автором праць, присвячених адміністративно-політичному устрою Гетьманщини в XVIII ст.

Нечітко визначається роль і соціальна функція козацького війська на Гетьманщині. З одного боку, автор правильно говорить про нього як про знаряддя класового панування старшини й шляхетства, з другого — називає це військо «збройними силами українського народу» (стор. 87).

Зустрічаються в книзі окремі невдалі вирази.

В цілому праця В. А. Дядиченка являє собою цінний вклад у радянську історіографію.

В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ПОСІБНИК З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Створення підручників та учбових посібників з економічної історії являє собою одне з найактуальніших та почесних завдань наших істориків та економістів. В цій справі вже проведена значна робота,

але необхідно ще багато зробити. Історія народного господарства СРСР висвітлюється в фундаментальній праці П. Я. Лященка, яка охоплює історію економіки нашої країни з найдавніших часів до чет-

вертої п'ятирічки включно, та в ряді лекційних курсів, створених фахівцями Москви і Ленінграда. Що ж стосується економічної історії зарубіжних країн, то досі ще не створено відповідного посібника для студентів.

Нашим читачам відомі змістовні і цінні праці Ф. Я. Полянського, О. П. Погребінського, В. Є. Мотильова, акад. Є. С. Варги та інших, в яких висвітлені питання історії народного господарства різних країн і епох. Ці праці являють собою, безперечно, досягнення радянської науки, але згадані автори не ставили перед собою завдання дати посібник для студентів, в якому була б висвітлена економічна історія різних епох і країн.

В основу учбового посібника В. Т. Чунтулова¹ покладено курс лекцій з історії народного господарства зарубіжних країн, читаний автором у Київському фінансово-економічному інституті. Зміст книги В. Т. Чунтулова в основному відповідає програмі з історії народного господарства зарубіжних країн, затвердженій Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.

Відомий фактичний матеріал, потрібний для засвоєння студентами основ історико-економічної науки, в праці В. Т. Чунтулова узагальнюється (в деяких випадках уточнюється) і аналізується на основі новітніх надбань історичної та економічної науки. В цьому можна перекоонатися на багатьох прикладах.

Автор посібника ніколи не намагається штучно спростити складні наукові питання, як це іноді трапляється в працях подібного характеру. Він одверто говорить студентам про велику складність тієї чи іншої проблеми історико-економічної науки, вказуючи на головні спроби вчених вирішити її, характеризуючи наукову полеміку і т. ін.

Аналізуючи важливі проблеми економічного розвитку тієї чи іншої країни та епохи, автор, як правило, викриває пере-

кручення з боку вчених найманців капіталу, які намагаються замаскувати експлуатацію, антагоністичні протиріччя і класову боротьбу в експлуаторських суспільствах, довести «вічність» існування капіталізму.

Оцінюючи новий учбовий посібник з економічної історії в цілому позитивно, треба в той же час сказати, що він містить ряд недоліків. Так, не можна погодитися з тим, що автор, висвітливши історію стародавніх Китаю та Індії, більше не повертається до цих країн. Викликає занеурення й те, що автор відносить період розкладу феодального та виникнення капіталістичного ладу (XV—XVII вв.) до епохи феодалізму. Хоч в цьому посібник йде за більшістю учбової літератури з всесвітньої історії, виданою до цього часу, з ним погодитися не можна. Починаючи висвітлення капіталізму буквально з передодня промислового перевороту в Англії, автор зовсім випускає з поля зору період мануфактурного капіталізму.

Розділ про первісне нагромадження капіталу в Англії чомусь переує аналогічному розділові, що стосується Нідерландів, хоча створення капіталістичного виробництва та капіталістичної держави в Нідерландах відбулося раніш, ніж в Англії.

Матеріал, який стосується ролі політичної надбудови, в посібнику В. Т. Чунтулова викладено надто нерівномірно. Автор показує в праці активну роль політичної надбудови, але у висвітленні самих політичних подій міра іноді губиться. Деякі події (наприклад, Жакерія, повстання Уота Тайлера тощо) описані з подробицями, в той же час інші, більш важливі (наприклад, Велика селянська війна в Німеччині, Нідерландська буржуазна революція та ін.)—занадто коротко. Також поспукупився автор і на більш повне описання характерних рис європейського абсолютизму, що мав велике соціально-економічне значення.

Видання першого на Україні учбового посібника з економічної історії зарубіжних країн, книга, яка поєднує великий і цікавий фактичний матеріал з науковим марксистським аналізом і методично правильною формою викладу, слід вітати.

Н. Г. КЛИМКО

ПУТІВНИК ПО ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЯХ КИЇВЩИНИ

Київське обласне управління культури підготувало та імідало путівник «Пам'ятні місця Київської області»¹. У передмові зміст видання охарактеризовано такими словами: «Короткий путівник знайомить з найважливішими історичними, історико-революційними місцями і пам'ятниками,

архітектурою та археологічними пам'ятками на території Київської області. В ньому стисло розповідається про місця, зв'язані з життям і діяльністю видатних людей, висвітлюється економіка, культура, сучасне будівництво та природа краю» (стор. 8—9).

Автори путівника багато попрацювали над збиранням цікавих і важливих матеріалів. Це видання є однією з пер-

¹ «Пам'ятні місця Київської області. Короткий путівник», К., 1958, 237 с.

ших спроб подати в стислій формі відомості про визначні місця Київської області — і в цьому полягає його цінність.

Разом з тим книга викликає деякі зауваження, а також і певні побажання, які бажано було б урахувати при повторному виданні.

На початку путівника, на нашу думку, перед відомостями про окремі міста і села слід подати загальну стислу характеристику природничо-географічних умов Київської області. Без цього ті короткі відомості про природу краю, що розкидані по путівнику, не створюють чіткої і ясної картини.

Викликає зауваження композиція книги. Матеріали про поселення поділено на п'ять розділів: 1. Східна частина області, 2. Південно-східна, 3. Південно-західна, 4. Північна, 5. Північно-східна. Окремо подано розділ про археологічні пам'ятки і додатки. Така композиція громіздка. Коли треба ознайомитися з пам'ятниками в певному селі чи з діяльністю видатних людей, кожного разу доводиться звертатися до покажчика. Археологічні матеріали слід було б подати при поселеннях. Всі відомості, що наводяться в путівнику, краще було б розподілити по районах області.

У путівнику опубліковано деякі певні відомості. Так, на стор. 188 зазначено, що Шевченка заарештували 5 квітня 1847 р. біля Броварів. Крім того, серед ілюстрацій подано фотографію з картини Штеренберга «Арешт Т. Г. Шевченка в

Броварах». І художник і упорядники помилилися. На картині ясно видно річку, паром, чого нема в Броварах. Крім того, відомо, що арештували Т. Г. Шевченка при в'їзді до Києва. На стор. 190 зазначено, що с. Требухів «виникло на початку XVIII сторіччя», і далі розповідається про Вишневецького та його зв'язке ставлення до селян. Вишневецький господарював на лівому березі Дніпра не в XVIII, а в першій половині XVII ст., та й село вже існувало в той час. Некритичне ставлення до матеріалів помітне і в інших місцях путівника.

Загалом треба сказати, що відомості про пам'ятні місця подані нерівномірно. В деяких випадках відзначається час заснування сіл, в інших — зовсім про це не згадується. Іноді опис окремих поселень надто переважаний різними матеріалами. Наприклад, Переяслав-Хмельницькому приділено 24 стор., тоді як про це місто є окремий докладний путівник. Події в Білій Церкві, пов'язані з роками громадянської війни, описуються не тільки по днях, а й по годинах.

Незважаючи на названі зауваження та побажання, можна сказати, що путівник належить до тих видань, які допомагають піднесенню політичного та культурного рівня трудящих. Матеріали цього видання можна також використати в середній школі при викладанні суспільних дисциплін. Бажано було б також підготувати та видати подібні книжки про пам'ятні місця й інших областей Української РСР.

М. М. ТКАЧЕНКО

РУМУНСЬКИЙ НАРОД У БОРОТЬБІ ЗА СОЦІАЛІЗМ

Про боротьбу румунського народу за соціалізм розповідає книжка С. М. Пархомчука, нещодавно видана Держполітвидавом УРСР¹.

Необхідно зразу ж відзначити, що книжка С. М. Пархомчука, поки що єдина в республіці, робить спробу розповісти читачам про боротьбу румунського народу за розвиток країни по шляху демократії і соціалізму. На відміну від більшості аналогічних праць в ній розповідається не лише про досягнення у соціалістичному будівництві, а й розкриваються передумови виходу Румунії на новий, соціалістичний етап історичного розвитку. Хоч і в популярній формі автор подає історію вищиплення, консолідації і перемоги тих сил, що боролися за розвиток Румунії по шляху демократії і соціалізму і, в першу чергу, Комуністичної партії Румунії.

Праця С. М. Пархомчука складається із вступу і трьох розділів. Використовуючи документальний матеріал, наявну ра-

дянську і румунську літературу, автор розкриває в першому розділі виняткове значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для розвитку революційної боротьби трудящих Румунії. Саме під впливом революційних подій в Росії широкі маси трудящих Румунії розгортають боротьбу за своє визволення від буржуазно-поміщицького гніту, за припинення загарбницької імперіалістичної війни.

Напередодні другої світової війни, у тяжких умовах наступу реакції, комуністи з глибокого підпілля підтримували тісний зв'язок з масами і керували антифеодальною боротьбою трудящих. Автор вказує, що створені компартією демократичні організації Румунії видавали понад 20 газет і журналів.

На основі аналізу документального матеріалу С. М. Пархомчук показує, що, незважаючи на те, що англійські, американські, французькі монополії напередодні другої світової війни займали ключові позиції в румунській економіці, правлячі кола цих держав свідомо надали фашистській Німеччині свободу дій у Румунії. Тим самим вони спрямували гітлерівсь-

¹ С. М. Пархомчук, Румунський народ у боротьбі за соціалізм, Держполітвидав УРСР, К., 1959, 110 с.

агресію на Схід, проти Радянського Союзу. Тому автор підкреслює, що перехід Румунії в табір фашистських держав був результатом не тільки антинародної політики румунської буржуазії та поміщиків, а й антирадянської зовнішньої політики правлячих кіл Англії, Франції та США (стор. 29).

Вступ Румунії в другу світову війну на боці фашистської Німеччини був одним з найтяжчих злочинів міжнародної реакції та кліки Антонеску проти румунського народу. Антирадянська війна стала величезним лихом для Румунії. В книзі вказується, що під час війни гітлерівці безжалісно грабували румунський народ.

В другому розділі книги висвітлюються події 1944—1947 рр. — періоду боротьби румунського народу за встановлення і зміцнення народно-демократичного ладу в своїй країні. 23 серпня 1944 р. могутньою хвилею революційного руху румунського народу і наступом Радянської Армії було зметено фашистську диктатуру Антонеску. Це привело до виходу Румунії з війни на боці фашистських держав і повороту зброї румунських солдатів проти гітлерівської Німеччини.

Визволення Румунії Радянською Армією, вказує товариш Г. Георгіу-Деж, означало не тільки національне визволення країни. Воно створило необхідні умови і передумови для наступного розгрома панівних класів поміщиків і капіталістів, для розгортання боротьби народних сил і здійснення революційних перетворень.

У третьому розділі книги розповідається про успіхи румунського народу в будівництві соціалізму. Висвітленню цього питання приділяється значна увага. Величезне значення для успішного розвитку країни по шляху соціалізму мало встановлення Румунською Народною Республікою тісних, дружніх зв'язків з Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичного табору. Підписаний 1 лютого 1948 р. договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і Румунською Народною Республікою заклав

міцні основи для дальшого братерського співробітництва радянського і румунського народів.

З 1948 р. в Румунії почався період розвитку соціалістичної демократії і перебувало піднесення економіки та культури. В книзі показано, що за роки народної влади в країні сталися величезні перетворення, які докорінно змінили життя румунського народу. Автор підтверджує це численними фактами і цифровим матеріалом. Обсяг промислового виробництва збільшився за роки народної влади більш ніж у чотири рази (стор. 81).

Курс Румунської робітничої партії та уряду на індустріалізацію, на переважний розвиток важкої промисловості забезпечив швидкі темпи зростання машинобудування. В 1957 р. виробництво машинобудівної промисловості в сім разів перевищило рівень 1938 р. Значних успіхів домоглися трудящі РНР в електротехнічній, хімічній та інших галузях промисловості. По видобутку нафти Румунська Народна Республіка займає друге місце в Європі після Радянського Союзу.

В книзі переконливо показані досягнення румунського народу в сільському господарстві. На першу половину 1958 р. понад 50% усіх сімей трудящих селян вступило до сільськогосподарських об'єднань. Соціалістичний сектор охоплює тепер більшу частину сільськогосподарської площі.

На сторінках книги знайшли яскраве відображення величезні успіхи румунського народу в галузі освіти, науки і культури. За роки народної влади ліквідована тяжка спадщина боярсько-капіталістичного панування — неписьменність народних мас.

Слід відмітити, що в праці С. М. Пархомчука переважна більшість цифрового і фактичного матеріалу подається за станом на кінець 1957 р. Це певною мірою знижує цінність книжки. Але загалом автор змістовно і цікаво розповідає про боротьбу румунських трудящих за своє світле майбутнє.

М. Н. ІВАНИЦЬКИЙ

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ КРАХУ БУРЖУАЗНОЇ ПОЛЬЩІ

Двадцять років тому, 1 вересня 1939 р., фашистська Німеччина напала на Польщу. Цей напад був по суті початком другої світової війни. Ставши жертвою фашистської агресії, польський народ виявив їй впертий опір. Справді героїчну роль у ньому відіграли польські комуністи. Однак польська буржуазно-поміщицька держава, правителі якої відмовились від радянської допомоги і тим самим здійснили акт національної зради, зазнала краху. Панська Польща розпалась під першими ж ударами німецько-фашистських військ і через два тижні після початку польсько-німецької війни перестала існувати.

«Вересень 1939 року, — говорить товариш Владислав Гомулка, — є заключною сторінкою історії буржуазної Польщі. Біля нас двадцятирічного панування капіталістів і поміщиків в Польщі виявився балансом банкрутства... Вересня поразка — це результат ослабленої ненавистю до Радянського Союзу політики фашизованої санації і не тільки санації»¹.

Вересня катастрофа є однією з найбільш драматичних і трагічних сторінок в тисячолітній історії Польщі. Польський народ втратив свою державність і потрапив у рабство до гітлерівських загарбни-

¹ Газ. «Правда» від 22 липня 1959 р

ків, яке тривало більше п'яти років. Тому цілком зрозумілий той інтерес, який проявляють до вересня 1939 р. історики і публіцисти Польщі і Радянського Союзу. Про цей інтерес свідчать, зокрема, праці, як польських (В. Грош¹, В. Брус², М. Станевич³, Л. Гросфельд⁴, Є. Кірхмайєр⁵ та ін.), так і радянських дослідників (В. Фомін⁶, І. Белякевич⁷, В. Новодран⁸, автор цих рядків⁹ та ін.).

Недавно в Києві вийшла нова книга, присвячена вересневій поразці Польщі. Мова йде про книгу доцента Київського університету І. Д. Кундюби «Історическе предпосылки краха панской Польши»¹⁰.

Правильно вважаючи, що глибоке коріння вересневої поразки слід шукати в самій природі буржуазної Польщі, автор починає книжку характеристикою обстановки, яка панувала в цій державі в перші роки її існування. Викладаючи основні події політичної та економічної історії Польщі міжвоєнного періоду (1918—1939 рр.), автор розкриває передумови, що закономірно привели польську державу капіталістів і поміщиків до закономір-

ного краху. Цими передумовами були, передусім, загальна економічна, політична і військова слабкість польської держави, яка роздиралася внутрішніми соціальними і національними суперечностями, антинародна зовнішня політика санаційної кліки і, безумовно, перевага сильної гітлерівської армії, оснащеної новітнім озброєнням і технікою. В книжці висвітлюється злочинний і антинаціональний характер політики експлуаторських класів, що правили в ті роки, показуються причини застою економіки.

Найбільш вдалим є розділ, в якому викладається антирадянський курс зовнішньої політики панської Польщі в період між двома світовими війнами. Тут робиться наголос на висвітленні польсько-радянських дипломатичних відносин.

Деякий новий матеріал містить розділ «Характеристика політичного режиму в Польщі». В ньому автор докладно зображує картину фашизації внутрішнього життя в країні, ліквідації ряду демократичних інститутів.

Оцінюючи книгу І. Д. Кундюби в цілому позитивно, не можна не вказати і на деякі її недоліки, інколи досить істотні. Зокрема, нам здається, що автор зробив неправильно, не розкривши повністю такої передумови краху панської Польщі, як її військова слабкість. Зовсім обійденою виявилася в книзі зрадницька політика англійського, французького і американського урядів щодо Польщі, яка, безперечно, зіграла неабияку роль у вересневій поразці. Хотілось би також, щоб розділ, в якому говориться про економіку країни, був більше насичений матеріалами про залежність цілого ряду галузей польської промисловості від іноземних монополій.

Композиційна структура книжки залишає бажати кращого. На наш погляд, зайвим є перший розділ «Соціально-економічна і політична обстановка в Польщі в роки першої світової війни (1914—1918 рр.)». Фактичний матеріал, який міститься в ньому, варто було б значно скоротити і викласти в передмові, яка чомусь взагалі відсутня. В цій же передмові слід було розповісти про інші праці, присвячені даній темі. В ряді місць, переважно в першому розділі, зустрічаються неточності у формулюваннях.

З часу вересневої катастрофи минуло двадцять років. За цей час зникла стара, буржуазно-поміщицька Польща. Народилась нова, народна Польща, яка перетворилась із відсталої, сільськогосподарської країни, розмінної монети в руках міжнародних імперіалістів, на могутню соціалістичну державу. В братній сім'ї з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами Польська Народна Республіка нині успішно будує нове, щасливе життя.

¹ В. Грош, У истоков сентября 1939 г., Переклад з польської, М., 1951.

² W. Brus, ZSRR a wojna polsko-niemiecka, Warszawa, 1946.

³ М. Станевич, Сентябрьская катастрофа, Переклад з польської, М., 1953; M. Staniewicz, Wrzesień 1939, Połityka ZSRR w przededniu i w początkowej fazie drugiej wojny światowej, Warszawa, 1949.

⁴ L. Grosfeld, Państwo przedwrzesniowe w służbie monopoli kapitalistycznych, Warszawa, 1951.

⁵ J. Kirchmajer, 1939 i 1944, Kilka zagadnień polskich, Warszawa, 1958.

⁶ В. Т. Фомин, Империалистическая агрессия против Польши в 1939 г., М., 1952.

⁷ И. И. Белякевич, Национальная измена и бегство польской правящей клики за границу в сентябре 1939 года, «Доповіді та повідомлення Львівського державного університету ім. Ів. Франка», вип. 7, ч. II, Львів, 1957; И. И. Белякевич, Внешняя политика польского буржуазного правительства и отклонение им помощи Советского Союза (март—август 1939 года), «Питання історії країн народної демократії», «Наукові записки Львівського державного університету ім. Ів. Франка», серія історична, вип. 7, Львів, 1957.

⁸ В. А. Новодран, Нападение гитлеровской Германии на Польшу в 1939 году, журн. «Новая и новейшая история», 1959, № 4.

⁹ П. М. Калениченко, До питання про причини краху буржуазно-поміщицької Польщі у вересні 1939 р., «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1956.

¹⁰ И. Д. Кундюба, Исторические предпосылки краха панской Польши, К., 1959, 118 с.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО СТВОРЕННЯ МОНУМЕНТА НА ЧЕСТЬ ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Радянські вчені в останній час встановили, що Київ як місто існує близько 1400 років. Ця дата буде широко відзначатися киянами. Нам здається, що в зв'язку з наступним ювілеєм слід поставити питання про встановлення монумента.

Прецеденти щодо цього мають місце як в нашій країні, так і за кордоном, причому монументи і архітектурні споруди, які встановлюються з нагоди святкування древності міст або на честь їх засновників, відтворюють певні реальні чи то якісь міфологічні явища і події або мають символічний характер.

Так, у Москві і Ленінграді встановлено пам'ятники засновникам цих міст: у Ленінграді—Петру I, у Москві—Юрію Долгорукому. Вшанування удостоїлися й деякі засновники інших міст як у нашій країні, так і за її рубежами.

Початок існування Константинополя пов'язується з ім'ям імператора Константина Великого, який у IV ст. н. е. заснував столицю Візантійської імперії.

Архітектурні споруди на честь заснування міста встановлено недавно в Парижі, в Сан-Франціско й інших містах за кордоном.

Міфологічним є сюжет монумента на честь заснування Рима. Він являє собою статую вовчиці, яка годувє близнят—Ромула і Рема, які, за міфом, були засновниками Рима. Статуя ця встановлена ще в 296 р. до н. е.

З XVI ст. стоять у Лондоні дві величезні статуї, відомі під назвою Гога і Магога.

Вони є зображенням двох міфічних гігантів—стражів міста.

Символічний характер має пам'ятник древності міста Кракова. Це—величезний курган заснування, насипаний на честь міфічного засновника міста—Кракуса.

Яким може бути монумент на честь 1400-річчя Києва?

Якщо взяти до уваги звичай наших предків, то найбільше відповідав би їм кенотаф—великий курган, насипаний на честь засновника м. Києва—Кня.

Однак в умовах повністю забудованого міста здійснити це майже неможливо. Для кургана потрібен простір. Крім того, сам Київ розташований на горбах, і пам'ятник-курган буде зливатися з рельєфом міста.

Найбільш прийнятною формою монумента на честь заснування міста Києва, на наш погляд, була б велична колона на взірць спорудженої у 1802 р. на березі Дніпра колони на честь повернення Києву міського самоврядування. Встановити цю колону треба на місці, де жив і помер засновник міста Кий,—на Старокиївській горі (нині район, де починається Володимирська вулиця).

Ми впевнені, що ідея встановлення монумента на честь заснування Києва буде схвально зустрінута трудящими міста, і спорудження його стане патріотичною справою киян. Велична споруда буде символізувати древність чудової й вічно молодого орденосної столиці Української Радянської Соціалістичної Республіки.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

ПОМИЛКИ У ДАТУВАННІ ПОДІЙ, ЗВ'ЯЗАНИХ З ПОЛТАВСЬКОЮ БИТВОЮ

За останній час в ряді книг і статей про Полтавську битву невірно датується героїчна оборона Полтави у 1709 р.

Так, О. П. Маркевич у книзі «Великий подвиг», виданій Київським державним університетом у 1959 р., початок облоги шведами фортеці (стор. 91) відносить до

останніх чисел квітня 1709 р., коли Карл XII підтягнув до стін фортеці свої головні сили.

У № 3 «Українського історичного журналу» за 1959 р. надрукована стаття Л. А. Гольденберга «Неопублікований план знаменитої Полтавської битви», в якій

автор твердить (стор. 119), що шведська армія зосередилась навколо Полтави на початку травня 1709 р., а облогові роботи почались наприкінці квітня.

У текст плаката, підготовленого до видання Державним музеєм історії Полтавської битви, Видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР без погодження з авторами внесло невірне датування початку оборони Полтави.

Основним документом по історії оборони Полтави є «Дневник военных действий русской армии под Полтавой», який охоплює період з 1 квітня по 11 липня 1709 р. Цей документ зберігається в архіві Ленінградського відділу Інституту історії Академії наук СРСР (ф. 83, кн. копій 5, арк. 28—142). У щоденнику докладно висвітлюється весь хід оборони Полтави; починаючи з 1 квітня, коли відбулася перша сутичка між російськими і шведськими військами під стінами фортеці. Вже 3 квітня до стін Полтави підійшло вороже військо, «из которого 1500 человек в тот же час пошли на штурм, но по многом сопротивлении отбиты». В наступні дні відбувались безперервні сутички між великими загонами

російських і шведських військ. В той же час шведи безперервно вели облогові роботи.

За даними щоденника, вже 5 квітня вночі «учинил неприятель Полтавской крепости штурм, который продолжался до самого света. При валах крепости видимо было побитых неприятеля 427 человек». Подібні записи зустрічаються в цьому документі, коли йдеться про події, що відбулися 6, 7, 10 і 13 квітня 1709 р.

На Першотравневому проспекті м. Полтави встановлено пам'ятник «Доблестному коменданту Полтавы полковнику Келину и славным защитникам города в 1709 году». На цьому пам'ятнику є напис: «Первого апреля 1709 года Карл XII осадил Полтаву. Три месяца гарнизон и жители города героически отбивали все атаки шведов».

В світлі цих фактів незрозуміло, на підставі чого і з якою метою деякі автори переглядають час початку облоги Полтави і подають у своїх працях невірні дані, що вносять плутанину в давно відоме питання.

А. М. ЗАЙКА,

О. Т. ЄРИСОВ, Г. О. БОГУСЛАВСЬКИЙ

ХРОНІКА

ВЕЛИКЕ СВЯТО В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Незабутні дні пережив цієї осені багатотисячний колектив Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка — одного з найстаріших вузів України. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1959 р. за видатні успіхи в розвитку науки, підготовці науково-педагогічних кадрів, спеціалістів для народного господарства і культури університет нагороджено орденом Леніна.

Професори і викладачі, студенти і аспіранти, всі співробітники університету сповнені почуття глибокої вдячності Комуністичній партії та Радянському урядові за високу оцінку їх роботи.

20 серпня в актовому залі університету відбувся багатолюдний мітинг, на якому ректор університету академік АН УРСР І. Т. Швець, декан філологічного факультету доцент А. О. Іщук і студент історико-філософського факультету І. Ф. Надольний схвильовано говорили про знаменну подію в житті університету і від імені всього університетського колективу обіцяли рідній партії ще більше зробити на благо Радянської Батьківщини.

Колектив орденосного університету щиро поздоровили міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР А. Д. Скаба, секретар міського комітету КП України Г. Г. Шевель, зав. відділом науки і культури обкому партії М. І. Кравчук, майстер ливарного цеху заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна О. Є. Кураков, слюсар заводу «Ленінська кузня» Т. Г. Пономаренко, директор Київського ордену Леніна політехнічного інституту доцент О. С. Плигунів. Учасники мітингу з величезним піднесенням прийняли вітальні листи на ім'я ЦК КПРС і ЦК КП України.

З усіх кінців неосяжної Радянської країни на адресу Київського університету надійшли тисячі теплих листів та телеграм. Їх писали геологи в сибірській тайзі, московські і ленінградські академіки, журналісти і прокурори з Камчатки та Казахстану, вчителі сіл і міст майже всіх радянських республік, дітячі братніх країн народної демократії — всі ті, хто вчився в Київському університеті і гордо носить звання його випускника.

З почесною нагородою Київський університет привітали всі вузи м. Києва, університети і вузи України, Москви, Ленін-

града, Тбілісі, Єревана та інших міст Радянського Союзу.

Виключно організовано розпочавши новий учбовий рік, який є 126-им в історії університету, колектив КДУ урочисто відзначив своє нагородження. З 15 по 17 вересня в університеті була проведена наукова сесія. На об'єднаних засіданнях вчених рад і громадських організацій факультетів разом з представниками підприємств, вузів та наукових установ були заслухані і обговорені численні наукові доповіді та повідомлення. Провідні вчені університету доповіли про роботу своїх кафедр в різних галузях науки та про основні завдання їх дальшого розвитку.

Так, на об'єднаному засіданні вчених рад і громадських організацій історико-філософського та юридично-економічного факультетів, кафедр історії КПРС, діалектичного та історичного матеріалізму і політекономії разом з представниками підприємств та інших вузів з доповідями виступили: зав. кафедрою історії КПРС кандидат історичних наук, доцент О. А. Бородін, зав. кафедрою історії Української РСР доктор історичних наук, професор П. А. Лавров, зав. кафедрою історії філософії професор М. С. Шлепаков, в. о. зав. кафедрою політекономії кандидат економічних наук, доцент А. А. Чухно і декан юридично-економічного факультету кандидат юридичних наук, доцент Д. Т. Яковенко.

Доцент О. А. Бородін розповів про наукові досягнення членів кафедри історії КПРС, про те, над якими проблемами вони тепер працюють, які основні завдання стоять перед кафедрою. В своїй доповіді «Про розвиток історичної науки в університеті та основні завдання її дальшого розвитку» проф. П. А. Лавров проаналізував наукову діяльність університетських істориків, розповів про їх опубліковані останнім часом наукові дослідження і монографії, про підготовку докторів і кандидатів наук на історико-філософському факультеті, сформулював головні завдання, які стоять зараз перед істориками факультету.

З 18 по 23 вересня в університеті були проведені Дні відкритих дверей. Сотні людей різних професій і спеціальностей, допитливих школярів старших класів і студентів інших вузів відвідали лабораторії.

музеї та наукові заклади університету. На історико-філософському факультеті побували робітники заводу імені Ф. Е. Дзержинського та радгоспу «Бориспільський», студенти політехнічного інституту, учні та вчителі київських шкіл № 14, 30, 45, 57, 88 та ін. Вони з великою увагою оглянули археологічну виставку експонатів, що їх зібрали студенти факультету під час виробничої практики, виставку «125 років КДУ», підготовлену колективом викладачів факультету, кабінет історії СРСР, лабораторію експериментальної психології та ін.

20 вересня на стадіоні «Динамо» відбувся велике спортивне свято університетського колективу, присвячене нагородженню університету орденом Леніна. В програмі цього цікавого свята були парад спортсменів, ювілейна естафета, виступи гімнасток, твариська футбольна зустріч з спортсменами медичного інституту та ін.

24 вересня університетові було вручено орден Леніна. В Жовтневому палаці культури відбулися урочисті збори колективу КДУ разом з представниками партійних і громадських організацій, підприємств, навчальних установ і учбових закладів Києва. В роботі зборів взяли участь керівники Комуністичної партії та Уряду України товариші Н. Т. Кальченко, Д. С. Коротченко, М. В. Підгорний, І. С. Сенін, В. В. Щербицький, М. Д. Бубновський, керівники київських обласних, міських партійних і радянських організацій, вчені, письменники, працівники мистецтв, представники Московського, Ленінградського, Саратовського, Харківського, Львівського, Чернівецького, Ужгородського та інших університетів країни.

Під бурхливі овації всіх присутніх кандидат у члени Президії ЦК КППРС, член Президії Верховної Ради СРСР, перший секретар ЦК КП України М. В. Підгорний вручив орден Леніна представникам університету. Від імені ЦК Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Української РСР він сер-

дечно поздоровив колектив університету з високою нагородою. В своїй промові М. В. Підгорний вказав на ті великі, відповідальні завдання, які стоять зараз перед вищою школою. «Виришення грандіозних завдань семирічки, — підкреслив М. В. Підгорний, — вимагає поліпшення всієї наукової роботи. Обов'язок вчених столичного університету, як і всіх вчених республіки, внаєсти свій гідний вклад у розв'язання найважливіших наукових проблем сучасності».

М. В. Підгорний зачитав привітання Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів УРСР Київському орденному університетові і побажав його професорам, викладачам, аспірантам і студентам досягти нових, ще більших успіхів у вирішенні благородних і почесних завдань комуністичного будівництва в нашій країні.

Ректор університету академік АН УРСР І. Т. Швецъ запевнив ЦК КП України та уряд Української РСР, що колектив столичного університету з честю виправдає високу нагороду і віддасть усі свої сили й знання беззавітному служінню Радянській Вітчизні.

З палким привітанням виступили: заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР М. О. Прокоф'єв, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР А. Д. Скаба, ректор Ленінградського університету член-кореспондент АН СРСР О. Д. Александров, секретар ЦК ЛКСМУ В. І. Дрозденко, сюзсар Київського заводу «Більшовик» П. І. Кабачок, студентка Київського політехнічного інституту І. Р. Беспалова.

Учасники зборів одностайно прийняли вітальні листи на ім'я ЦК КППРС і ЦК КП України.

Натхнений високою нагородою, колектив Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка докладав всіх зусиль до того, щоб своєю наполегливою працею множити успіхи університету на радість і щастя радянського народу.

Г. М. ЦВЕТКОВ

РОБОТА ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР у 1957—1959 рр.

Виходячи з настанов історичних XX і XXI з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу, вчена рада Інституту історії АН УРСР докладав зусиль до підвищення наукового та ідейно-політичного рівня своєї роботи. Основними формами її роботи були обговорення доповідей та проведення дискусій з актуальних питань історичної науки.

В 1957 р. на засіданні вченої ради було заслухано наукову доповідь канд. іст. наук

В. І. Клокова «До питання про висвітлення спільної боротьби слов'янських народів в роки другої світової війни». На основі вивчення нових архівних документів доповідач показав, як краєні сини слов'янських народів, не шкодуючи свого життя, пліч-о-пліч боролися проти своїх смертельних ворогів — німецько-фашистських загарбників. Великий інтерес наукової громадськості викликала доповідь канд. іст. наук В. А. Дядиченка «Основні питання вив-

нення соціально-політичного устрою Лівобережної України наприкінці XVII—у першій чверті XVIII ст.». Доповідач висвітлив питання, майже не досліджені в українській радянській історіографії, але важливі для правильного розуміння структури і суті політичного устрою Лівобережної України у зазначений період.

У зв'язку з підготовкою до виходу II тома «Історії Української РСР» на засіданнях вченої ради було заслухано ряд наукових доповідей співробітників відділу історії радянського суспільства Інституту історії, в тому числі: канд. іст. наук С. М. Белоусова — «До питання про наукову розробку історії боротьби радянського народу за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства і поступовий перехід від соціалізму до комунізму», канд. іст. наук П. К. Стояна — «Українська РСР в період відбудови народного господарства в 1921—1925 рр.» і канд. іст. наук В. Л. Варецького — «Основні питання розвитку народного господарства України в п'ятій п'ятирічці». Доповіді були докладно обговорені. Це дало змогу авторам II тома «Історії Української РСР» значно поліпшити тексти відповідних розділів книги.

Протягом 1958 р. вчена рада заслухала ряд наукових доповідей. Директор Інституту історії доктор іст. наук О. К. Касименко виступив з доповіддю «Про перспективний план розвитку історичної науки на наступні 10—15 років». Автор відзначив, що після XX з'їзду КПРС перед істориками нашої країни постало надзвичайно велике і відповідально завдання — спланувати розвиток історичної науки так, щоб охопити всі її ділянки, до цього часу мало досліджені. Слід звернути особливу увагу на розробку питань історії УРСР радянського періоду, а також історії країн народної демократії, загальної історії. Головним завданням інституту на наступні роки є створення багатотомної історії українського народу від найдавніших часів до наших днів. Для виконання цього відповідального завдання має бути створений широкий авторський колектив наукових працівників інституту, вузів республіки, а також спеціалістів в галузі мистецтва, літератури тощо.

Велике наукове і політичне значення має вивчення історії Великої Вітчизняної війни. Досліджуючи цю проблему, канд. іст. наук В. і. Клоков 13 липня 1958 р. прочитав доповідь «Другий фронт в Європі і боротьба слов'янських народів в роки Великої Вітчизняної війни».

На початку 1959 р. вчена рада заслухала доповідь канд. іст. наук В. Г. Сарбея «Місце О. М. Лазаревського в українській історіографії». Доповідь викликала жваве обговорення. Позитивну оцінку одержала також співповідь на цю тему, яку прочитав канд. іст. наук Л. К. Полухін.

В історичній науці ще й досі лишається майже не дослідженим питання про чисель-

ність населення України у феодальний період. Цьому питанню була присвячена доповідь канд. іст. наук О. С. Компан. Її дослідження становить значний інтерес. О. С. Компан розробила нову методику підрахунку населення України XVII ст. за списками подимного оподаткування і прийшла до ряду важливих висновків.

Крім обговорення наукових доповідей, на засіданнях вченої ради проваднилися дискусії з важливих питань історичної науки. В травні 1958 р. відбулася широка дискусія навколо питань, піднятих у доповіді доктора іст. наук М. І. Супруненка «Огляд наукових праць з історії перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» та співповіді канд. іст. наук І. І. Компаніиці — «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, виданих до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції».

На засіданнях вченої ради докладно обговорювались тези Відділу пропаганди і агітації ЦК КП України і Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС — «40-річчя створення Комуністичної партії України (1918—1958 рр.)», питання про створення підручника з історії України для середньої школи та план роботи «Українського історичного журналу». На високому ідейному та науковому рівні пройшло обговорення програми з історії УРСР для історичних факультетів.

Важливе місце у роботі вченої ради посідають захисти дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Протягом 1958—1959 рр. було захищено такі дисертації:

1958 р.

- Свіжинський П. В.—«Селянський рух в Галичині в 1905—1908 рр.»;
 Грабовецький В. В.—«Селянський рух в Галицькому Прикарпатті в другій половині XVII ст.»;
 Чернявський Ф. Ф.—«Початок соціалістичних перетворень в Закарпатті (жовтень 1944—січень 1946 рр.)»;
 Сливка Ю. Ю.—«Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.)»;
 Кулінич І. М.—«Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку XX ст. (1908—1912 рр.)»;
 Сарбей В. Г.—«Історичні погляди О. М. Лазаревського»;
 Первак Н. П.—«Боротьба робітників Донбасу за встановлення Радянської влади (березень 1917—січень 1918 рр.)»;
 Михайлина П. В.—«Міста України у визвольній війні 1648—1654 рр.»;
 Гриценко А. П.—«Робітничий і селянський рух в Донецькому басейні в роки першої світової війни (липень 1914—лютий 1917 рр.)».

1959 р.

- Голев В. М.—«Боротьба за соціалістичну перебудову сільського господарства на Поділлі (1928—1933 рр.)»;
- Білецький С. Г.—«Класова боротьба у м. Львові в середині XVII ст.»;
- Коваль В. С.—«Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942—червень 1943 рр.)»;
- Фесенко І. К.—«Боротьба трудящих Чернівецької області за перетворення

- в життя програми КППС по крутому піднесенню сільського господарства (1953—1958 рр.)»;
- Лелекач М. М.—«Проблеми історії Закарпаття феодально-кріпосницької доби XI—XVIII ст.»;
- Рознер І. Г.—«Яїцьке козацтво напередодні селянської війни 1773—1775 рр. під керівництвом О. Пугачова»;
- Залевський А. Д.—«Перехід до нової економічної політики на Україні (1921—1922 рр.)».

О. П. ЛОЛА

УЧНІ ЗНАХОДЯТЬ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Історичний гурток учнів 81-ої школи м. Києва приділяє багато уваги розшукам археологічних пам'яток. Систематично працюючи на території заплави Дніпра на південь від міста, гуртківці знайшли багато цікавого.

У 1955 р. вони знайшли останки викопних тварин і велику кількість стародавніх пам'яток, серед яких є уламки посуду епохи неоліту (III—I тис. до н. е.), Разом з керамікою та гарно оздобленими кам'я-

ними і кістяними знаряддями праці і зброєю гуртківці виявили багато поламааних кісток мамонта, шерстистого носорога, зуби викопного коня та інших тварин.

Школярами також знайдено численні пам'ятки Київської Русі IX—XI ст. Більшість знахідок передано Академії наук УРСР, з решти їх створено шкільний музей, який користується популярністю серед учнів і допомагає в роботі вчителям.

А. Р. ТРОХИМЕНКО

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, ВМІЩЕНИХ
У ЖУРНАЛІ В 1959 р.

СТАТТІ

№ жур-
налу

Белтяну Б. (Румунія) — Стосунки США з фашистським урядом Румунії (вересень 1940 р.— липень 1942 р.)	2
Брайчевський М. Ю.— До питання про виникнення міста Києва	5
Герасименко М. П. (Львів) — Пауперизація і соціальне розшарування сільського населення Галичини в першій половині XIX ст.	1
Грабовецький В. В. (Львів) — Виступи галицьких опришків у другій половині XVII ст.	4
Гуржій І. О.— Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст.	5
Івасюта М. К. (Львів) — Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР	4
Ковальчак Г. І. (Львів) — Індустріалізація західних областей Української РСР	6
Кожукало І. П.— Заходи Комуністичної партії по зміцненню первинних партійних організацій на селі після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953—1955 рр.)	5
Кольяк Т. М.— Комсомол України в роки громадянської війни	3
Кошнк О. К.— Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку першої світової імперіалістичної війни	3
Кулінич І. М.— Загальні закономірності і особливості будівництва соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці	5
Курносів Ю. О.— Криза кріпосного господарства на Правобережній Україні (40—50-і роки XIX ст.)	3
Лещенко Л. О.— Десять років народнього Китаю	5
Лисецький А. М. (Харків), Бадіян Ю. М. (Харків) — Участь залізничників України у всеросійському залізничному страйку (вересень 1917 р.)	4
Маркіна В. О.— Про грошову і відробітну ренту на Правобережній Україні в останній чверті XVIII ст.	2
Олійниченко О. П.— Керівництво В. І. Леніна «Правдой» і правдистської пресою в роки нового революційного піднесення (1910—1914)	2
Скоробогатов В. П.— Розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу України на початку 1929 р.	2
Стадник О. М.— Діяльність профспілкових організацій на визволеній від німецько-фашистських загарбників території України (1943—1945 рр.)	6
Стрельцов М. Є. (Мінськ) — 40-річчя Білоруської РСР і Комуністичної партії Білорусії	1
Терент'єв В. П. (Харків), Бабко Ю. В.— Розвиток вищої технічної школи УРСР в роки першої п'ятирічки	6
Ткач Н. І.— Організаційне та ідейно-політичне зміцнення партійних організацій колгоспів України між XVII і XVIII з'їздами ВКП(б)	4
Черпенко М. В.— Колгоспне будівництво на Україні в кінці відбудовного періоду (1924—1925 рр.)	1
Шевченко Ф. П.— Історична наука і сучасність в світлі рішень XXI з'їзду КПРС	3
Ющенко М. Д.— Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни	6

ПОВІДОМЛЕННЯ

Богодист І. П. (Дніпропетровськ) — Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення радянського ладу в західних областях УРСР (1945—1950 рр.)	6
--	---

Герасименко М. П. (Львів), Кравець М. М. (Львів), Ковальчак Г. І. (Львів) — До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р.	3
Гриценко І. А. (Чернівці) — З історії економічних взаємовідносин Буковини з Росією та Україною в XIX ст.	5
Гутяньський С. К. — До питання про політвиховну і культурно-освітню роботу серед трудящих України в період громадянської війни (1919—1920 рр.)	5
Довженок В. Й. — Київ — центр Русі в період феодальної роздробленості	6
Залевський А. Д. — Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921—1922 рр.)	4
Ковальчак Г. І. (Львів) — Деякі питання розвитку капіталістичних відносин у промисловості Східної Галичини в кінці XIX і на початку XX ст.	1
Коркін С. С. (Пятигорськ, Ставропольського краю) — Комуністична партія в боротьбі за дальше зміцнення тилу в період посилення іноземної воєнної інтервенції (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)	2
Кравчук П. І. (Канада) — Прогресивні канадські українці і возз'єднання українських земель	6
Кудлай О. С. — До питання про політичну роботу в Червоній Армії на Україні в 1919 р.	4
Лесков О. М. — Таври в Криму (друга половина IX—III ст. до н. е.)	2
Литвинов В. К. (Чернівці) — Революційний рух на Буковині в період світової економічної кризи (1929—1933 рр.)	4
Лобода І. С. (Полтава) — Аграрні відносини та селянський рух на Чернігівщині в пореформений період	1
Лугова О. І. — До питання про чисельність сільськогосподарського прочетаріату на Півдні України в останній чверті XIX ст.	2
Мартиненко А. К. — З історії російсько-болгарських відносин у 1909—1910 рр.	3
Матушанська Ц. Б. — Революційний рух на Харківщині в період спаду першої російської революції (1906 — червень 1907 рр.)	1
Носкова Н. С. — Роль комсомолу України у вихованні робітничої молоді (1926—1932 рр.)	3
Погребінський М. Б. — Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Вітчизняної війни	3
Поклад Д. П. — Перші успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні (1926—1929 рр.)	5
Пустоход П. І. — З історії переписів населення в СРСР	1
Рашба Н. С. (Харків) — Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія	6
Слабеев І. С. — Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII—XIX ст.	2
Слинько І. І. — Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників	4
Тараненко В. М. — Участь трудящих України в освоєнні цілинних та перелогових земель (1954—1956 рр.)	6
Тищенко К. І. (Тернопіль) — З історії комуністичного руху в Західній Україні в 1938—1939 рр.	4
Чагир С. М. (Сталіно) — До питання про історію заводів-втузів на Україні	2
Шатов П. У. — Зміцнення сільських Рад на Україні і пожвавлення їх роботи в період завершення відбудови народного господарства	4
Шмаглій М. М. — До історії пізньо-трипільських племен волинського Полісся на початку II тисячоліття до н. е.	5
Шульга І. В. — Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953—1955 рр.)	1

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

Дегтярюк М. І. — З досвіду використання наочності при вивченні історії СРСР у 8 класі	2
Кіперман С. А. (Хмельницький) — З досвіду вивчення зовнішньої політики Української РСР на уроках історії СРСР і новітньої історії	4
Лисенко М. М. — Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії	1
Літвіч І. І. (Львів) — Роль методичного кабінету у роботі вчителя історії	6
Підлудький Г. І. — Висвітлення питань культури на уроках історії в 5 класі восьмирічної школи	6
Проценко Л. М. (Миколаїв) — З досвіду використання документів на уроках історії СРСР в 10 класі	3
Санцегич А. В. — Атеїстичне виховання на уроках новітньої історії	4
Скрипкін І. М. — Виховання в учнів комуністичного ставлення до праці на уроках історії	3

- Скурихіна М. А. (Мукачево, Закарпатської обл.) — Виховання в учнів навичок самостійної роботи в процесі вивчення історії 2

ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР ПРО ПОЛІПШЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

- Лавров Ю. П., Шевченко Л. А. — Обговорення рукопису підручника з історії України для середньої школи 5
 Пунський В. О. (Луганськ) — Про шляхи перебудови викладання історії в середній школі 5
 Цвікальська Г. О. — Пам'ятати про специфіку шкіл робітничої і сільської молоді 5
 Черніков І. Ф. — Назрілі питання 5

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

- Введенський А. О. — Питання дипломатики в працях В. О. Ключевського . . . 1
 Крип'якевич І. П. (Львів) — Стан і завдання української сфрагістики . . . 1
 Чернов Є. І. (Запоріжжя) — З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII—XVIII ст.) 1
 Шевченко Ф. П. — Про створення «Вступу до історичної науки» 1

СПОГАДИ

- Бабич І. М. (Москва) — З історії боротьби комуністів за Радянську владу в Миргородському повіті на Полтавщині 1919 р. 1

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Борис В. О. (Львів) — Документ про міжнародні відгуки на діяльність декабристів 6
 Відгуки на Закарпатті на воз'єднання Західної України з Радянською Україною. — Підготував Місюра В. П. (Берегово, Закарпатської області) 5
 Гольденберг Л. А. (Москва) — Неопублікований «План знаменитої Полтавської битви» 3
 Документи про революційну діяльність Владислава Гомулки. — Підготувала Мірошниченко Н. І. (Львів) 2
 Нові матеріали про перші кроки соціал-демократичного руху в Києві. — Підготував Шморгун П. М. 4
 Участь росіян та українців у захисті Радянської влади в Угорщині у 1919 р. — Підготували Сіяртова Г. І. і Фолтін Д. Є. (Берегово, Закарпатської обл.) . . . 2

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Білоусов М. М., Клоков В. І. — Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі 1
 Гамрецький Ю. М. — Червона Гвардія України в радянській історіографії 6
 Горовський Ф. Я. — Сучасні «критики» Маркса та історична наука 3
 Грінберг А. Й. — Журнал українських архівістів 4
 Кольчук А. М. — Минуле і сучасне українців Канади в тлумаченні Канадської енциклопедії 4
 Лавров П. А., Марченко М. І. — Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років 5
 Павлович Ф. П. — Нове в шевченкознавстві 3
 Цельт Й. (Німецька Демократична Республіка) — Західнонімецькі історики на службі «дранг нах остен» 5
 Шекера І. М. — Матеріали про становище селян та антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст. 6

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

- Рознер І. Г. — Історичні журнали Румунської Народної Республіки (1956—1958 рр.) . 3

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Боровой С. Я. (Одеса), Введенський А. О.—Нова книга з джерелознавства	5
Бортнічук М. Т., Костриця Н. Ю.—Збірник статей з історії партії	1
Борщевський В. Я. (Дніпропетровськ)—Дослідження про боротьбу більшовиків України за перемогу Жовтня	3
Буз Л. В.—Перший том нових Наукових записок	6
Буцько М. О.—Збірник наукових праць з історії Комуністичної партії	3
Варшавчик М. Я.—Нарис з історії соціал-демократичного руху на Україні в кінці XIX ст.	1
Вервес Г. Д.—Праця польського історика про селянський рух у Галичині	4
Ганжа І. Х.—Праця про першу Всеукраїнську селянську конференцію	2
Голобуцький В. О.—Нова праця з історії України	6
Гранчак І. М. (Ужгород), Співак Б. І. (Ужгород)—Праця з історії комуністичної організації Закарпаття	4
Гурвич С. С.—Видатний діяч соціалістичної культури	4
Дзюбко І. С.—Книга про будівництво соціалізму в Чехословаччині	1
Жебокницький В. А., Чіколіні Л. С.—Корисний підручник	4
Злупко С. М. (Львів)—Праця з історії Галичини	5
Ковалівський А. П., Рашба Н. С. (Харків)—Книга про Хотинську війну	2
Кундюба І. Д.—Посібник із загальної історії	5
Мельник С. К. (Одеса), Некрасов П. А. (Одеса), Чухрій П. Г. (Одеса), Штернштейн Я. М. (Одеса)—Добрий початок	1
Мельник С. К. (Одеса), Некрасов П. А. (Одеса), Чухрій П. Г. (Одеса)—Цінний посібник для вчителів	6
М'якшин А. Г. (Харків)—Посібник для вчителів історії	1
Петерс І. А.—Книга з історії соціалістичного будівництва в Чехословаччині	4
Плюйко О. А., Карачунська К. М.—Посібник з історії середніх віків для вчителя	3
Рибалка І. К. (Харків), Колісник М. К. (Харків)—Про деякі питання історії громадянської війни в СРСР	2
Романченко І. С. (Львів)—Дослідження з історії журналістики на Україні	5
Сидоренко В. П.—Нова книга з історії донецької парторганізації	4
Симоненко П. Л.—Правдива розповідь про канадських українців	3
Слободенко А. М.—Нові документи, що викривають мюнхенську зраду	2
Ткачук А. Г. (Станіслав)—Революційний рух у військах Південно-Західного фронту в 1917 р.	6
Федорченко В. С.—Героїчний шлях КПРС	6
Черніков І. Ф.—Потрібне дослідження з історії українсько-турецьких взаємовідносин	2

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

Гудзенко П. П.—Старі більшовики розповідають	5
Іваницький М. Н.—Румунський народ у боротьбі за соціалізм	6
Ісаєвич Я. Д. (Львів), Мельничук Я. С. (Львів)—Прикрі недоречності в корисній книзі	2
Калениченко П. М.—Біля джерел краху буржуазної Польщі	6
Климко Н. Г.—Посібник з економічної історії зарубіжних країн	6
Петровський О. О.—Посібник для вчителів	2
Погрібняк В. О. (Черкаси)—Брошура про використання текстових таблиць	5
Скляренко Є. М.—Потрібне видання	5
Слуцький О. Б.—Повчальна сторінка історії	2
Стоян П. К.—Книга про встановлення і зміцнення Радянської влади на селі	5
Ткаченко М. М.—Путівник по пам'ятних місцях Київщини	6

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Барабой А. З.—Вище науковий рівень археологічних видань	2
Заїка А. М. (Полтава), Єрісов О. Т. (Полтава), Богуславський Г. О. (Полтава)—Помилки у датуванні подій, зв'язаних з Полтавською битвою	6
Крип'якевич І. П.—З приводу однієї замітки	3
Підоплічко І. Г.—До питання про існування геродотівських «андрофагі»	3
Самойловський І. М.—Про створення монумента на честь заснування Києва	6
Шовкопляс І. Г.—Важливе завдання археологів України. (Про складання «Археологічної карти Української РСР»)	2

ХРОНІКА

А. Б. (Львів) — Нарada з питань допоміжних історичних дисциплін	3
Бабишин С. Д. (Хмельницький) — На Хмельниччині вчителі пишуть історію 746 сіл, колгоспів і шкіл	2
Бевзо О. А. — Республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін	4
Бем Ю. О. (Москва) — Республіканський симпозиум з аграрної історії Східної Європи	4
Білан Ю. Я., Демченко М. В. (Київ) — Обговорення II тома «Історії Української РСР»	2
Вовк А. А. — Робота секції історії наукової сесії Київського університету, присвяченої XXI з'їзду КПРС і 125-річчю університету	4
В. Г. — Праці дослідників Німецької Демократичної Республіки з питань історії німецько-слов'янських зв'язків	4
Голобуцький В. О., Калениченко П. М. — На VIII Загальному з'їзді польських істориків	1
Грабовецький В. В. (Львів) — Зв'язки істориків Львова та Єревана	2
Громова З. М. — Робота Інституту історії партії ЦК КП України в 1958 р.	2
Гумецька Л. Л. (Львів) — Над чим працюють історики української мови	1
Б. Д. — Обговорення питання про час заснування Києва	4
Дегтярюк М. І. — Курси вчителів історії середніх шкіл	3
Ю. К. — Відповіді читачів на анкету «Українського історичного журналу»	2
Ю. К. (Харків), Першина З. В. (Одеса) — Конференції читачів «Українського історичного журналу»	3
Коробко В. І. — Наукова сесія у Вищій партійній школі при ЦК КП України, присвячена рішенням XXI з'їзду КПРС	5
Кравченко Г. П. — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1958 р.	1
Лола О. П. — Підсумки науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР за 1958 р.	2
Лола О. П. — Робота Вченої ради Інституту історії АН УРСР у 1957—1959 рр.	6
Макаренко О. А. — Про створення республіканської координаційної комісії з історії	1
Мітjukов О. Г. — Семінари викладачів суспільних наук вищих учбових закладів Української РСР	3
Михайлина П. В. (Чернівці), Винокур І. С. (Чернівці) — Наукова конференція, присвячена 40-річчю Хотинського повстання	3
С. П. — Наукова сесія з питань історії молдавсько-російсько-українських зв'язків	2
О. П. — Приклад гідний наслідування	3
Павленко В. У. — Сесія Академії наук Української РСР	4
Про науково-дослідну роботу Інституту історії Угорської Академії наук	4
Проценко Ю. М. — Пропаганда рішень і матеріалів XXI з'їзду КПРС	5
В. С. — Обговорення в Інституті історії АН УРСР програми курсу «Історія Української РСР» для історичних факультетів педвузів республіки	3
Сіментов Ю. Я. (Чернівці) — Обласний семінар краєзнавців у Чернівцях	5
Сливка Ю. Ю. (Львів) — Обговорення II тома «Історії Української РСР»	2
Трохимець П. А. (Біла Церква), Брайчевський М. Ю. — Археологічні спостереження Білоцерківського краєзнавчого музею	2
Трохименко А. Р. — Учні знаходять історичні пам'ятки	6
Цветков Г. М. — Велике свято в Київському університеті	6
Черніков І. Ф. — Обговорення макета IX тома «Всесвітньої історії»	4
Ш. Я. (Ужгород) — Засідання в Ужгороді, присвячене 40-річчю Угорської Радянської Республіки	4
Шаталіна Є. П. (Харків) — У Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР	3
Шиян К. К. (Харків), Воробей П. І. (Одеса), Мигаль К. Г. (Одеса) — Обговорення II тома «Історії Української РСР»	3
Юрченко Г. Д., Краглик В. У. — Нарada істориків-архівістів України	5
Ярошенко А. Д. — До 50-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»	4

З М І С Т

СТАТТІ

<i>Г. І. КОВАЛЬЧАК (Львів)</i> — Індустріалізація західних областей Української РСР	3
<i>О. М. СТАДНИК</i> — Діяльність профспілкових організацій на визволеній від німецько-фашистських загарбників території України (1943—1945 рр.)	13
<i>М. Д. ЮЩЕНКО</i> — Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни	22
<i>В. П. ТЕРЕНТЬЄВ (Харків), Ю. В. БАБКО</i> — Розвиток вищої технічної школи УРСР в роки першої п'ятирічки	34

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>В. М. ТАРАНЕНКО</i> — Участь трудящих України в освоєнні цілих і перелогівих земель (1954—1956 рр.)	46
<i>І. П. БОГОДИСТ (Дніпропетровськ)</i> — Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення радянського ладу в західних областях УРСР (1944—1950 рр.)	56
<i>П. І. КРАВЧУК (Канада)</i> — Прогресивні канадські українці і воз'єднання українських земель	67
<i>Н. С. РАШБА (Харків)</i> — Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія	77
<i>В. П. ДОВЖЕНКО</i> — Київ — центр Русі в період феодальної роздрібненості	89

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

<i>Г. І. ПІДЛУЦЬКНИЙ</i> — Висвітлення питань культури на уроках історії в 5 класі восьмирічної школи	99
<i>І. І. ЛІТВИХ (Львів)</i> — Роль методичного кабінету у роботі вчителя історії	107
<i>В. С. ПЕТРЕНКО (с. Орданівка, Диканського р-ну, Полтавської обл.)</i> — Шкільний краєзнавчий музей	110

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>В. О. БОРНС (Львів)</i> — Документ про міжнародні відгуки на діяльність декабристів	116
--	-----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ</i> — Червона Гвардія України в радянській історіографії	119
<i>І. М. ШЕКЕРА</i> — Матеріали про становище селян та антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст.	128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>В. С. ФЕДОРЧЕНКО</i> — Героїчний шлях КПРС	133
<i>Л. В. БУЗ</i> — Перший том нових Наукових записок	140
<i>С. К. МЕЛЬНИК (Одеса), П. А. НЕКРАСОВ (Одеса), П. Г. ЧУХРІЙ (Одеса)</i> — Цінний посібник для вчителів	142
<i>А. Г. ТКАЧУК (Станіслав)</i> — Революційний рух у військах Південно-Західного фронту в 1917 р.	144
<i>В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ</i> — Нова праця з історії України	148

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

<i>Н. Г. КЛИМКО</i> — Посібник з економічної історії зарубіжних країн	150
<i>М. М. ТКАЧЕНКО</i> — Путівник по пам'ятних місцях Київщини	151
<i>М. Н. ІВАНИЦЬКИЙ</i> — Румунський народ у боротьбі за соціалізм	152
<i>П. М. КАЛЕНИЧЕНКО</i> — Біля джерел краху буржуазної Польщі	153

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

<i>І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ</i> — Про створення монумента на честь заснування Києва	155
<i>А. М. ЗАЙКА (Полтава), О. Т. ЄРІСОВ (Полтава), Г. О. БОГУСЛАВСЬКИЙ (Полтава)</i> — Помилки у датуванні подій, зв'язаних з Полтавською битвою	155

ХРОНІКА

<i>Г. М. ЦВЕТКОВ</i> — Велике свято в Київському університеті	157
<i>О. П. ЛОЛА</i> — Робота вченої ради Інституту історії АН УРСР у 1957—1959 рр.	158
<i>А. Р. ТРОХИМЕНКО</i> — Учні знаходять історичні пам'ятки	160

Алфавітний покажчик матеріалів, вміщених у журналі в 1959 р.	161
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Г. И. КОВАЛЬЧАК (Львов)—Индустриализация западных областей Украинской ССР	3
А. Н. СТАДНИК—Деятельность профсоюзных организаций на освобожденной от немецко-фашистских захватчиков территории Украины (1943—1945 гг.)	13
М. Д. ЮЩЕНКО—Борьба подпольных партийных организаций Украины против фашистской идеологии в условиях временной оккупации в годы Великой Отечественной войны	22
В. П. ТЕРЕНТЬЕВ (Харьков), Ю. В. БАБКО—Развитие высшей технической школы УССР в годы первой пятилетки	34

СООБЩЕНИЯ

В. М. ТАРАНЕНКО—Участие трудящихся Украины в освоении целинных и залежных земель (1954—1956 гг.)	46
И. Ф. БОГОДИСТ (Днепропетровск)—Подъем политической активности трудящихся в борьбе за упрочение советского строя в западных областях УССР (1944—1950 гг.)	56
П. И. КРАВЧУК (Канада)—Прогрессивные канадские украинцы и воссоединение украинских земель	67
Н. С. РАШБА (Харьков)—Польско-турецкая война 1620—1621 гг. и Россия	77
В. И. ДОВЖЕНКО—Киев—центр Руси в период феодальной раздробленности	89

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ ИСТОРИИ

Г. И. ПОДЛУЦКИЙ—Освещение вопросов культуры на уроках истории в 5 классе восьмилетней школы	99
И. И. ЛИТВИХ (Львов)—Роль методического кабинета в работе учителя истории	107
В. С. ПЕТРЕНКО (с. Ордановка, Диканского р-на, Полтавской обл.)—Школьный исторический музей	110

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

В. А. БОРИС (Львов)—Документ о международных откликах на деятельность декабристов	116
---	-----

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Ю. М. ГАМРЕЦКИЙ—Красная Гвардия Украины в советской историографии	119
И. М. ШЕКЕРА—Материалы о положении крестьян и антифеодальных движениях на Правобережной Украине во второй половине XVI ст.	128

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. С. ФЕДОРЧЕНКО—Героический путь КПСС	133
Л. В. БУЗ—Первый том новых Ученых записок	140
С. К. МЕЛЬНИК (Одесса), П. А. НЕКРАСОВ (Одесса), П. Г. ЧУХРИЙ (Одесса)—Ценное пособие для учителей	142
А. Г. ТКАЧУК (Станислав)—Революционное движение в войсках Юго-Западного фронта в 1917 г.	144
В. А. ГОЛОБУЦКИЙ—Новая работа по истории Украины	148

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

Н. Г. КЛИМКО—Пособие по экономической истории зарубежных стран	150
Н. М. ТКАЧЕНКО—Путеводитель по памятным местам Киевщины	151
М. Н. ИВАНИЦКИЙ—Румынский народ в борьбе за социализм	152
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО—У истоков краха буржуазной Польши	153

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

И. М. САМОЯЛОВСКИЙ—О создании монумента в честь основания Киева	155
А. Н. ЗАЙКА (Полтава), А. Т. ЕРИСОВ (Полтава), Г. А. БОГУСЛАВСКИЙ (Полтава)—Ошибки в датировании событий, связанных с Полтавской битвой	155

ХРОНИКА

Г. Н. ЦВЕТКОВ—Большой праздник в Киевском университете	157
А. П. ЛОЛА—Работа ученого совета Института истории АН УССР в 1957—1959 гг.	158
А. Р. ТРОХИМЕНКО—Учащиеся находят исторические памятники	160
Алфавитный указатель материалов, помещенных в журнале в 1959 г.	161

НОВІ КНИГИ

БАКРАДЗЕ ДАВИД — Кров'ю героїв (Спогади учасника карпатського рейду партизанського з'єднання ім. Ковпака), Держлітвидав УРСР, К., 1959, 547 с.

«Боротьба за владу Рад на Николаївщині, Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1918—1920 рр.)», Миколаїв, 1959, 187 с.

БЯКОВ В. Ф. і ЧЕРНЕНКО І. С. — Комуністична партія в період наступу соціалізму по всьому фронту, Створення колгоспного ладу (1929—1933 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1959, 72 с.

«Велика дружба, Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою», Держлітвидав УРСР, К., 1959, 506 с.

ГАГІДУЧОК Г. А. і ЦИБІН Л. І. — До нових перемог (З історії комсомолу України, 1945—1959 рр.), Вид-во «Молодь», К., 1959, 154 с.

ДУБАСОВ МАТВІЙ — На кручах трипільських (Спогади учасника групи київських комсомольців, які боролись за владу Рад у 1919 р.), Вид-во «Молодь», К., 1959, 92 с.

ЕЖОВА Г., КОЛЬЯК Т. — Гартована юність (1917—1920 рр.), Вид-во «Молодь», К., 1959, 127 с.

ЗАВИНОВСКИЙ М. Л. — Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 г., Изд-во Киевского ун-та, К., 1959, 52 с.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ П. А. — Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), Изд-во Московского ун-та, М., 1959, 171 с.

ЗАСТАВЕНКО Г. — Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р., Держполітвидав УРСР, К., 1959, 154 с.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ — Твори, Держлітвидав УРСР, К., 1959, 267 с.

«Кременецький земський суд, Описи актових книг, вип. 1, книги 1—11, (1568—1598)», Центральний державний історичний архів УРСР, К., 1959, 255 с.

КИРИЛОВА С. — В усьому завжди з комуністами разом, Вид-во «Молодь», К., 1959, 68 с.

КИРИЛЮК Є. П. — Т. Г. Шевченко, Життя і творчість, Держлітвидав УРСР, К., 1959, 674 с.

МАЛАНЧУК В. — Бойовий шлях ком-

сомолу Західної України, Вид-во «Молодь», К., 1959, 90 с.

НЕБОТОВ А. А. — Боевые годы, Пролетарский Донбасс в борьбе за Советскую власть (1919—1920 гг.), Областное книжное изд-во, Сталино, 1959, 128 с.

НЕСТЕРЕНКО О. О. — Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, Ремесло і мануфактура, Вид-во АН УРСР, К., 1959, 496 с.

ОЛІЙНИК Л. В. і ГОРА О. Т. — Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр., Вид-во «Радянська школа», К., 1959, 135 с.

«Олександр Григорович Шліхтер (1868—1940), Бібліографічний покажчик», Вид-во АН УРСР, К., 1958, 109 с.

«Ольвія. Путеводитель по раскопкам и музею», Изд-во АН УССР, К., 1959, 80 с.

«Они были первыми (Воспоминания, очерки, рассказы из истории комсомола Донбасса)», Областное книжное изд-во, Сталино, 1959, 273 с.

«Під прапором марксизму-ленінізму, Збірник статей, присвячений сорокаріччю утворення Комуністичної партії України», Держполітвидав УРСР, К., 1959, 643 с.

СОЛОМОНЧУК Э. И. — Сарматские знаки Северного Причерноморья, Изд-во АН УССР, К., 1959, 179 с.

СТАРОВОЙТЕНКО І. — Соціалістичний Київ, Держполітвидав УРСР, К., 1958, 253 с.

ХАРЧЕНКО М. — В похід за культуру (Про досвід культмасової роботи комсомольських організацій), Вид-во «Молодь», К., 1959, 42 с.

ШАМКО Е. — Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг., Крымиздат, Симферополь, 1959, 158 с.

«Шляхом Жовтня, Промови та інтерпретації депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921—1938 рр.)», Закарпатське обласне вид-во, Ужгород, 1959, 619 с.

ШЕРМАН И. Л. — Русские исторические источники X—XVIII вв., Изд-во Харьковского ун-та, Харьков, 1959, 250 с.

ШИЯН К. — Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1959, 303 с.